

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
"УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ"**

КАРПАТСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ АВГУСТИНА ВОЛОШИНА

**Л. М. Газуда
В. Й. Ерфан
С. М. Газуда**

Сільський розвиток регіону

У ж г о р о д 2015

УДК 332.1(1-22)(477.87)
ББК 65.049(4УКР-4ЗАК)6
Г 13

Л. М. Газуда, В. Й. Ерфан, С. М. Газуда.

Сільський розвиток регіону: монографія / Л. М. Газуда, В. Й. Ерфан, С. М. Газуда.,
– Ужгород: Видавництво ФОП Сабов А. М., 2015. – 250 с.

У монографії досліджуються сучасні теоретичні, методичні і прикладні аспекти сільського розвитку в умовах трансформаційних змін і поглиблення ринкових відносин. Обґрунтовано місце і роль сільського розвитку в соціально-економічному зростанні регіону. Досліджено функціональність сільських територій через сукупність їх властивостей, які безпосередньо впливають на забезпечення збалансованого розвитку і збереження екологічної чистоти цих територій, підвищення добробуту сільських мешканців. Відмічено, що основним видом економічної діяльності сільських територій є багатофункціональне сільське господарство, зокрема виробництво сільськогосподарської продукції і забезпечення продовольчої безпеки країни та її регіонів. Окреслено концептуальні засади забезпечення результативного сільського розвитку на перспективу з виокремленням завдань регіонального менеджменту у процесі формування стратегічних орієнтирів розвитку аграрної сфери.

Для спеціалістів, науковців, практиків, викладачів і студентів вищих навчальних закладів, коледжів аграрного і економічного профілю, працівників управлінських структур, державних органів влади, органів місцевого самоврядування.

Рецензенти:

- М. А. Лендєл** – член-кореспондент НААН України, доктор економічних наук, професор, заслужений економіст України, Ужгородський торгово-економічний інститут КНТЕІ
- Л. Л. Ковальська** – доктор економічних наук, професор, Луцький національний технічний університет
- В. В. Химинець** – доктор економічних наук, професор кафедри, ДВНЗ „Ужгородський національний університет”

*Рекомендовано до друку Вченою радою
ДВНЗ „Ужгородський національний університет”
(протокол № 9 від 30 вересня 2015 р.)*

ISBN 978-617-7344-22-2

© Л. М. Газуда, В. Й. Ерфан, С. М. Газуда, 2015
© ФОП Сабов А.М., 2015

З М І С Т

Передмова	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ	7
1.1. Економічна сутність сільського розвитку.....	7
1.2. Місце сільського розвитку в економіці регіону	25
1.3. Методичні підходи до дослідження особливостей сільського розвитку	38
РОЗДІЛ 2. РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ	60
2.1. Передумови сільського розвитку регіону.....	60
2.2. Аналіз пріоритетних видів економічної діяльності сільських територій.....	84
2.3. Особливості розбудови аграрного ринку в регіоні.....	104
2.4. Оцінювання проблемності сільського розвитку.....	112
РОЗДІЛ 3. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗБАЛАНСОВАНОГО СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ НА ПЕРСПЕКТИВУ	138
3.1. Міжнародний досвід регулювання сільського розвитку та можливості його використання в Україні	138
3.2. Державне регулювання сільського розвитку регіону.....	159
3.3. Регіональний менеджмент у формуванні розвитку стратегічних орієнтирів аграрної сфери.....	174
3.4. Перспективи сільського розвитку регіону.....	
Післямова	195
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	198
ДОДАТКИ	232

Передмова

Аграрна сфера економіки з її базовою компонентою сільським господарством являє собою системоутворюючий сегмент національної економіки, що здійснює виробництво продукції для задоволення потреб суспільства, підтримує сільський спосіб життя, традиції й культуру села, забезпечує збереження і облаштування агроландшафтів, зберігає рівновагу між суспільством і природним середовищем, надає різні види пов'язаних з екосистемами послуг й має безпосередній вплив на облаштування сільських територій і сільський розвиток загалом. Основною об'єднувальною метою сільського розвитку, основу якої становить концепція багатофункціональності, є підвищення рівня й поліпшення якості життя людей.

Реалізація багатофункціональної ролі соціоекосистеми, що включає сільське господарство, сільську місцевість і сільську спільноту, спрямовує на розв'язання проблем і завдань розвитку села на засадах пріоритетності і збалансованості економічної, соціальної та екологічної складових.

В умовах формування ринкових відносин на селі, особливо в період економічної нестабільності в країні, дослідження передумов забезпечення збалансованого сільського розвитку на основі внутрішньо орієнтованих мотиваційних чинників, обґрунтування пріоритетних видів економічної діяльності сільських територій регіону з дотриманням екологічних вимог стає вкрай актуальним. В цьому контексті важливе значення має удосконалення державного регулювання сільського розвитку з урахуванням регіональної специфіки продовольчого забезпечення населення, сільського способу життя, сільської культури й історично сформованих ландшафтів, соціального контролю над територією, надання рекреаційних послуг, відтворення населення, підтримання екологічної рівноваги в біосфері.

Окреслення шляхів розв'язання проблем регіонального розвитку, передусім сільського, ніколи не залишалося поза увагою економічної науки, оскільки забезпечення сталого розвитку країни та її регіонів неможливе без соціального відродження села. Комплексному теоретико-практичному дослідженню питань сільського розвитку, зокрема обґрунтуванню соціально-економічних і екологічних проблем розвитку українського села, виокремленню припадків сільських територій, формуванню організаційно-економічного механізму державної підтримки їх розвитку та реалізації сучасної державної аграрної політики присвятили свої праці В. Андрійчук, О. Бородіна, П. Гайдуцький, В. Галушко, В. Геєць, І. Гнибіденко, Т. Гром'як, І. Демчак, Т. Зінчук, М. Зубець, С. Кваша, Ю. Лупенко, П. Макаренко, О. Онищенко, М. Орлатий, О. Павлов, В. Россоха, П. Саблук, В. Трегобчук, Г. Черевко, В. Юрчишин.

Наукові основи забезпечення сталого регіонального розвитку, ефективного функціонування пріоритетних видів економічної діяльності аграрної, лісогосподарської, рекреаційно-туристичної сфер, соціально-економічного розвитку сільських територій висвітлено в публікаціях І. Баланюка, Т. Дудара, З. Герасимчук, М. Голубець, В. Дієсперова, М. Лендела, М. Маліка, В. Месель-Веселяка, В. Прадуна, І. Прокопи. Водночас зі значними науковими здобутками в цих питаннях дослідженнями не охоплено всього спектру відтворювальних процесів у забезпеченні сільського розвитку, зокрема на регіональному рівні та в розрізі природно-економічних зон. Це передусім стосується відродження сільських територій як утворень багатоцільового призначення, відтворення родючості ґрунтів, ефективного ведення сільського господарства, забезпечення населення країни та її регіонів продовольством.

Сільське господарство є основою сільського розвитку, оскільки від його ефективного функціонування залежить продовольча безпека країни і значною мірою добробут сільського населення. У соціальній сфері важлива актуалізація інтересів селян, соціально-побутових умов їх життя й культурно-освітнього рівня. При цьому важливим є моніторинг соціо-економіко-екологічного стану сільських територій, у тому числі населених пунктів.

Важливість наукової проблеми, недостатність її розроблення та складні завдання відродження сільських територій в умовах внутрішньорегіональних особливостей сільського розвитку є підставою для проведення наукового дослідження відповідно до зазначеної тематики.

РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ

1.1. Економічна сутність сільського розвитку

Поглиблення євроінтеграційних процесів вимагає формування нової моделі сільського розвитку, адаптованої до світових стандартів, посилює його роль у соціально-економічному розвитку України та її регіонів. Сільський розвиток відбиває певне коло специфічних відносин, що становлять єдину систему державотворення. У зв'язку з цим відродження села є обов'язковою передумовою розвитку сільських територій, з якими безпосередньо взаємопов'язані проблеми продовольчого забезпечення населення України. В умовах ринкового середовища особливої актуальності набуває проблема пріоритетного сільського розвитку, в тому числі розвитку сільських територій, оскільки тут реалізуються соціально-економічні інтереси різних статево-вікових груп населення, відносини суспільства і людини, задовольняються матеріальні та духовні їх потреби, створюються належні умови життєдіяльності. Як самостійна система сільські території об'єднують сільську поселенську мережу, природні та людські ресурси, добробут, соціальну і виробничу інфраструктуру, що в результаті впливає на забезпечення збалансованого сільського розвитку в цілому.

Саме тому, сільська тематика, незалежно від того, під яким кутом зору вона розглядалася, завжди знаходилась у центрі уваги наукової громадськості. Останніми роками в Україні, як стверджують окремі науковці, досить активно досліджувались проблеми сталого розвитку, однак значно менше уваги приділялось а сталому розвитку сільського господарства, і зовсім немає робіт, присвячених сільському розвитку, розвитку сільських територій [254, с. 8]. Закономірно, що в науковий обіг увійшли поняття „сільський розвиток”, „сільські території”, що використовується представниками різних наукових шкіл і напрямів.

Питанням сільського розвитку, зокрема розвитку сільських територій, забезпечення збалансованості економічної, соціальної й екологічної їх складових в умовах ринкового господарювання на регіональному рівні присвячено праці вітчизняних учених Е. Алаєва,

Я. Верменича, Л. Ковальської, М. Лендела, П. Саблука, С. Кваші, О. Павлова, В. Юрчишина, В. Яцуби. Тенденції розвитку сільських територій в напрямі виробництва продовольчої продукції досліджено в наукових працях економістів-аграрників. Серед них І. Баланюк, В. Брус, В. Власов, В. Геєць, В. Збарський, М. Малік, В. Россоха, П. Саблук, В. Юрчишин та ін.

У вітчизняній науці й практиці дедалі більшого поширення набувають категорії „розвиток” взагалі та „сільський розвиток” зокрема, а тому виникає необхідність визначення їхньої сутності, цільового призначення, а також тлумачення цих категорій у сучасних умовах трансформації економіки. Тому доцільними є подальші дослідження місця і ролі сільського розвитку в економічній системі країни.

В цілому категорія „розвиток” зводиться до процесу, внаслідок якого відбувається зміна якості чого-небудь, перехід від одного якісного стану до іншого, вищого [19, с. 1235], або ж розвиток — це специфічний процес зміни, результатом якого є виникнення якісно нового, поступальний процес сходження від нижчого до вищого, від простого до складного [274].

Розвиток, як трактує енциклопедія, є необоротною, спрямованою, закономірною зміною матеріальних і ідеальних об'єктів. Тільки одночасна наявність усіх трьох зазначених властивостей виділяє процеси розвитку серед інших змін [105]:

оборотність змін характеризує процеси функціонування (циклічне відтворення постійної системи функцій);

відсутність закономірності, характерної для випадкових процесів катастрофічного типу;

за відсутності спрямованості зміни не можуть накопичуватися, і тому процес втрачає характерну для розвитку єдину, внутрішньо взаємозалежну лінію.

У результаті розвитку виникає новий якісний стан об'єкта, що виступає як зміна його складу або структури (тобто виникнення, трансформація або зникнення його елементів або зв'язків). Тому розвиток не можна вважати простим синонімом зміни або прирівнювати його до прогресу. Розвиток – процес більш складний, ніж зміна або сукупність змін [251]. Сформулювати поняття розвитку можна на основі аналізу

різних типів універсальних зв'язків, виражених у законах і категоріях діалектики. Розвиток – це особливий тип зміни. Встановлення факту здійснення змін предмета ще не свідчить про їх характер, тенденції. Зміни можуть носити кількісний характер. Розвиток передбачає народження нового, якісні зміни. Поняття розвитку виділяє із загальної маси змін ті, що пов'язані з оновленням системи, з її внутрішнім структурним і функціональним поступом, перетворенням у щось нове, інше. Розвиток – процес тривалих, таких що накопичуються, необоротних, поступальних змін складних системних об'єктів у досить великі інтервали часу.

У науковому виданні – відомій книзі „Пределы роста”, яка була написана на замовлення Римського клубу, її автори Д. Медоуз, Д. Медоуз і Й. Рандерс [133, с. 19] дають чітке розмежування поняття „росту”, що означає збільшуватися в розмірах унаслідок поглинання чи приросту матеріалів, і „розвитку”, що означає розширювати чи реалізовувати потенційні можливості, поліпшувати свій стан.

Категорія „сільський розвиток” у вітчизняних наукових дослідженнях використовується порівняно недавно. Як вважають окремі науковці [257, с. 9], цей термін, поряд із поняттями „розвиток сільської місцевості” та „розвиток сільських територій”, увійшов у науково-понятійний апарат у процесі реальних трансформацій в аграрному секторі, коли в ході приватизації землі та реструктуризації великих сільськогосподарських підприємств відбулася руйнація радянської інституційної системи соціального розвитку села, що спричинило занепад соціальної інфраструктури у сільській місцевості, порушення сільського укладу життя, притаманного колгоспно-радгоспній системі, глибоке розшарування сільського населення за рівнем доходів. У трансформаційний період з'явилася велика кількість явних і прихованих безробітних, знизилася соціальні стандарти, зокрема рівень дошкільної та шкільної освіти, медичних послуг, поширилися такі негативні явища, як алкоголізм та наркоманія, значно знизилася тривалість життя сільського населення, посилилася депопуляція.

У наукових публікаціях досить часто сільський розвиток ототожнюється або ж розглядається у контексті поняття сталого розвитку. Так, на думку О. Шубравської, до визначення сутності і змісту поняття сталості агросфери як відкритої системи належить включати екологічні,

соціальні, інституціональні впливи, у зв'язку з чим "...сталий економічний розвиток галузі визначається нами як її здатність забезпечувати власне зростання в умовах дотримання оптимальних пропорцій свого внутрішнього розвитку і збалансованості з розвитком перелічених вище систем (агроекологічна, демографічна і соціальна), що взаємодіють з нею" [272, с. 36-42].

При цьому, В. Барановський порушує питання про відповідність перекладу терміну „*sustainable development*” як „сталий розвиток”, оскільки точнішим, на його думку, є термін „збалансований розвиток”, тобто такий, що має збалансовану динамічну рівновагу між компонентами інтегрованої геосистеми „природа-суспільство”. Збалансованість – це пропорційність; баланс – кількісне співвідношення між елементами системи, що визначає збереження її якісних характеристик. Близьке до збалансованості поняття гармонійності. Розглядаючи взаємозв'язки між виробництвом і населенням, з одного боку, і природним середовищем – з іншого, доцільно використати словосполучення „гармонійний розвиток”, що походить від відомого постулату про необхідність жити в „гармонії з природою”. Отже, сталий (гармонійний, збалансований) розвиток – це розвиток, що забезпечує певний тип рівноваги, тобто баланс між соціально-економічними та природними його складовими [10, с. 76-81].

Науковці К. Васьківська і І. Сембай визначають сільську територію як багатофункціональну природно-соціально-виробничу структуру, складовими елементами якої є [17, с. 15-16]: власний ресурсний потенціал, сільський населений пункт, наявне сільське населення, місцеві громадські інституції, органи місцевого самоврядування, соціальна та виробнича інфраструктури, сільськогосподарські підприємства та інші види підприємств із виробництва, переробки продукції, торгівлі чи надання послуг, господарства населення, об'єкти рекреації. Як наголошують цитовані науковці, під сільською територією слід розуміти соціально-територіальну мікросферу з власним ресурсним потенціалом, складовими структурними елементами якої є: наявне сільське населення; об'єкти соціальної та виробничої інфраструктури; об'єкти рекреації; особисті господарства населення; місцеві громадські інститути; органи місцевого самоврядування; підприємства сфери малого бізнесу;

сільськогосподарські підприємства, які задовольняють матеріальні, духовні та соціальні потреби людини.

Г. Черевко [269] наголошує на некоректності застосування терміну „сталий розвиток” до розвитку сільських територій. Він вважає, що більш прийнятним є термін “зрівноважений” – тобто такий, що передбачає збалансований розвиток трьох сфер сільської території – *економічної, соціальної, екологічної*. М. Голубець також вважає, що сталий розвиток – складна комплексна, глобальна проблема екологічного та соціально-економічного плану, яка безпосередньо пов’язана з виробничою діяльністю людства [61, с. 7].

Розгляд сільського розвитку, як вважає О. Павлов [161], у контексті цивілізаційного підходу є актуальним з точки зору визначення його постіндустріальної моделі. Для України це питання має передусім політичне значення, оскільки вона географічно належить до Європи, і для неї більш притаманним є європейський тип сільського розвитку. Як відомо, у країнах ЄС існують два рівні аграрних територій: локальний (сільський населений пункт) – поселення із щільністю населення менш ніж 100 осіб на 1 км²; регіональний (сільська територія) – сільський регіон. Серед них розрізняються “чітко виражені сільські регіони” (із часткою сільського населення в його загальній чисельності більше ніж 50 %) і “сільські регіони” (із часткою сільського населення 15-50% чисельності всіх жителів). У переважній більшості адміністративних одиниць України частка сільського населення перевищує 50 %. У 39 районах (із 490) зазначена частка вкладається в межі 15-50 % (“сільські регіони”) і лише в одному – Перевальському районі Луганської області – вона є меншою 15%. До складу цього району входять 2 міста, 10 селищ міського типу і 26 сіл [227, с. 50].

О. Павлов наголошує [160, с. 130], що визначення сільського розвитку як багатовимірного процесу, який відбувається в межах сільських територій, крізь призму означених завдань свідчить про необхідність застосування до їх розв’язання не галузевого, а територіального підходу. У цьому контексті сільські території постають як місце розвитку та просторове середовище для здійснення ними одночасно кількох функцій. Згідно з цим підходом, об’єктом розвитку виступає цілісна система загалом, а не тільки її окремі елементи. Він дає

можливість досягти збалансованого розвитку, подолати міжгалузеві, внутрішньо- та міжрегіональні диспропорції, інтегрувати сільську та міську територіальні підсистеми суспільства й сприяти відтворенню усіх сфер життєдіяльності села.

Разом з тим, порівняння сучасної парадигми сільського розвитку ЄС та України свідчить про те, що європейська парадигма за своєю спрямованістю є переважно аграрною, а вітчизняна – територіальною. Це пояснюється тим, що у Західній Європі й навіть у деяких країнах Центральної та Східної Європи належність до сільської соціально-територіальної підсистеми суспільства не є ознакою відсталості та архаїчності, остання не ідентифікується винятково через її зв'язок із сільськогосподарським виробництвом. За відсутності потреби спрямовувати значні бюджетні кошти на облаштування життєвого середовища їх лівова частка спрямовується на підтримку товаровиробника.

Сільську територію необхідно розглядати як системне явище яке крім території як такої, включає в свою орбіту все те, що на ній у тій чи іншій формі функціонує або є її складовою. Це стосується територій будь-яких розмірів, оскільки за критерієм величини вони можуть бути мікро- (село, сільрада), мезо- (район) і макро- (регіон), кожна з яких характеризується сукупністю властивих їй структурних, функціональних та інших характеристик.

Поняття „сільські території” сьогодні є одним із найбільш уживаних, коли йде мова про розвиток села, сільського господарства, агропромислового виробництва. Вживається воно в різних контекстах, причому дуже часто як синонім „сільського поселення”, „сільської ради”, „сільської громади”, „сільської поселенської мережі” тощо.

Певним внеском у сутність розвиток просторової концепції організації суспільства є теорія природно-господарських територіальних систем, яка зосереджує увагу на механізмах взаємодії людини і природи в конкретних регіонах, а також закономірностях розвитку соціонормативної та духовної культури, пов'язаних з просторовим розміщенням територій [20, с. 36].

В окремих наукових виданнях відмічається, що одним з перших у вітчизняній науці вдався до комплексного визначення поняття „сільські

території” В. Юрчишин, який, крім просторових характеристик, до наукового аналізу цієї категорії включив все те, що функціонує на певній території або є її складниками. Важливе значення для розуміння сільських територій як утворень багатоцільового призначення має виокремлення їх основних компонентів. Як визначальний соціальний осередок функціонування сільських територій цитований науковець виділив сільську громаду (общину). Вона охоплює всіх без винятку, хто проживає в ній, незалежно від того, в якій сфері виробництва і обслуговування вони зайняті. Село розглядається як соціально-побутовий, а також певною мірою виробничий осередок, адміністративний, культурний центр кожної конкретної території. Наступним складником виступають сільськогосподарські та інші угіддя поза межами сільських поселень із розташованими на них виробничими об’єктами. До складу сільських територій також віднесено органи місцевого самоврядування та інші громадські організації. Слушним є висновок В. Юрчишина, що сільська територія у сучасному розумінні являє собою складну і багатофункціональну природну, соціально-економічну і виробничо-господарську структуру [278, с. 4, 6, 7].

П. Саблук наголошує: „Сільська територія являє собою історично сформований елемент поселенської мережі, що поєднує організаційну і функціональну сукупність селищ, сіл, хуторів, односімейних та інших жилих утворень, які знаходяться під юрисдикцією сільських (селищних) рад [217, с. 4-18].

Заслуговує на увагу концептуальна позиція О. Павлова, який окреслив це поняття таким чином [159, с. 17-18]: сільські території об’єднують природні, виробничо-господарські, соціальні, політичні складники, що перебувають під управлінським та регулятивним впливом територіальних громад, органів місцевого самоврядування, органів державної влади, бізнесу та громадськості. У свою чергу, ці складники поділяються на елементи, властивості яких розкривають їх сутність і визначають певні функції сільських територій, а саме:

сутнісний характер цих просторових утворень знаходить свій прояв у тому, що виробничо-господарська діяльність в їх межах відбувається в безпосередньому зв’язку з природним середовищем. Результати цієї діяльності значною мірою залежать від природних умов і природно-

ресурсного потенціалу кожної конкретної території, а земля виступає головним засобом виробництва, причому не завжди сільськогосподарського. Це залежить від специфіки сільських територій, їх місцевих особливостей;

сільські території – це не тільки просторовий базис виробництва, а й природне середовище та місце життєдіяльності людей. Саме тому від людини, її культурно-освітнього рівня, професійної підготовки, навичок, вмотивованості, бажання і вміння працювати та господарювання визначальною мірою залежить ефективність використання території.

У Інформаційному звіті про діяльність Національного наукового центру „Інститут аграрної економіки” зазначено, що в загальному плані під категорією „сільська територія” необхідно розуміти історично сформовану в законодавчо визначених межах системну сукупність, що поєднує в собі адміністративно-територіальну (села, сільські поселення, сільські ради) та територіально-функціональну (сільськогосподарське виробництво, переробка продукції, її збереження і реалізація) належність щодо створення відповідних умов праці і проживання населення та забезпечення продовольчої безпеки країни [104].

Важливими при визначенні сутності сільських територій є наукові підходи, принципи та методи, що використовуються в процесі наукових досліджень. Сільські території [159, с. 18], *по-перше*, є сегментом простору в його фізичному, біотичному та антропогенному вимірах, або інакше, це фізична територія, в межах якої існують і розвиваються представники рослинного, тваринного світу і людина як біосоціальна істота. *По-друге*, це руральна (від англ. *rural* – сільський) частина території, розміщена у просторі. Сільські території, з огляду на їх природу, наділені властивістю множинної додатковості. Наприклад, у використанні їх ресурсного потенціалу, в першу чергу землі, сама природа робить вибір, впливаючи на характеристику рельєфу, сталість або несталість ландшафтної рівноваги. *По-третьє*, такими властивостями наділена і людина, але, на відміну від природи, де діють принципи саморегулювання, вона не завжди передбачає наслідки свого необмеженого втручання в природне середовище. *По-четверте*, для сільських територій характерні такі специфічні просторові критерії, як площа, протяжність, компактність, конфігурація, географічне

розташування, людність, щільність, кліматичні умови, особливості ландшафту, що відіграють певну роль у їх функціонуванні.

Сільські території є поліфункціональними утвореннями, що зумовлено складністю їх внутрішньої структури та різноманітним за своєю природою ресурсним потенціалом. Як зазначено в окремих наукових виданнях, обґрунтуванню поліфункціональності розвитку сільських територій заважає вузькогалузевий підхід до визначення його сутності винятково сільськогосподарською діяльністю. Деякі економісти, ігноруючи різницю між сільським господарством як галуззю, агропродовольчим комплексом як міжгалузевим об'єднанням та сільськими територіями як складним функціональним просторовим утворенням, удалися до підміни таких понять, а також необґрунтованого перерозподілу їх функцій [159, с. 194].

Заслуговує на увагу точка зору науковців Всеросійського інституту аграрних проблем та інформатики, які окреслили такі функції сільських територій [163, с. 86-93]: виробнича, соціально-демографічна, культурна, природоохоронна, рекреаційна, просторово-комунікаційна, соціального контролю над територією. Безумовно, функціональність сільських територіальних утворень ними не обмежується, тим більше враховуючи потенційні ресурси, зокрема інших секцій видів економічної діяльності.

На нашу думку, заслуговує на увагу новий теоретико-методологічний підхід щодо трактування сутності сільського розвитку науковцями Т. Зінчук і Н. Куцмус [101, с. 156], що базується на зарубіжному досвіді. Вони вважають, що акцент слід спрямувати на розвиток потенціалу існуючих сільських принад, що сприятиме, по-перше, "деурбанізації" села, по-друге, подоланню бідності і гендерної нерівності, соціальному захисту та багатьом іншим компонентам гідного життя селян. Такий підхід у філософії сільського розвитку, розвитку сільських територій спостерігається та традиційно використовується на науковій основі як у США, так і в країнах-членах ЄС. Його суть полягає у просуванні екологічних та культурних надбань сільських територій, збереженні природних багатств, історичних та культурних звичаїв сільського населення, і, що важливо, враховує традиції, які історично склалися на цих територіях.

Диференціюючи сільські території, зазначені науковці окреслюють кілька основних груп їхніх принад, а саме [101, с. 157]: природні, економічні, соціальні, географічні, культурні (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Узагальнено і доповнено авторами класифікація принад сільських територій на основі джерела: [101, с. 157].

Т. Зінчук та Н. Куцмус окреслюють п'ять основних груп принад сільських територій. Однак, на нашу думку, доцільним було виокремити ще і групу екологічних принад сільських територій, оскільки вона більше залежить не від природного, а антропогенного фактора, і базується передусім на забезпеченні екологічної безпеки в цілому. Принади сільських територій мають взаємообумовлений і взаємозалежний характер, оскільки тільки у їх взаємодії формується синергетичний ефект забезпечення збалансованого і гармонійного сільського розвитку, що передусім повинно стати основою регіональної політики стосовно окремо взятого регіону. При цьому завдання регіональної політики полягає у виокремленні територіальних принад сільських територій, їх моніторингу, підтримці та популяризації, що в перспективі сприятиме максимальній

реалізації програм соціально-економічного й екологічного розвитку сільських територій; розвитку пріоритетних видів економічної діяльності; збереженню суспільних інституцій, сільських звичаїв і традицій; розвитку національного й культурного потенціалу села; підвищенню рівня добробуту і якості життя сільських мешканців.

Акцентуючи увагу на врахуванні принад окремо взятих сільських територій, Г. Грін, С. Деллер, В. Маркуїллер наголошують на їх унікальності і окреслюють їх фундаментальні риси [283, с. 13-16], а саме:

- *неможливість бути вичерпаними*. Забезпеченість сільських територій природними принадами має тенденцію до постійного обмеження. Принади мають еволюційну властивість, що набувається за довгий період часу. Однак при цьому людина може вплинути на підвищення цінності принад сільських територій, що передусім зводиться до ефективного управління і раціонального їх використання, і як результат – підвищення добробуту сільських мешканців;

- *незворотність*. У процесі забезпечення життєдіяльності людини виникають зростаючі потреби щодо використання ресурсів, і тому збереження чи відновлення неповторності територій має високу реалізаційну ціну. Людина передусім може вплинути на процеси, які за своєю природою мають біоморфологічний (ріст дерев, продукція дикої природи, степова рослинність тощо), а не геоморфологічний (тектонічні пласти, вулкани, структура ґрунту тощо) характер, де процеси відбуваються дуже повільно;

- *висока еластичність прибутку від попиту*. З теоретичної точки зору, природні переваги гарантують високу еластичність доходів від їх використання стосовно ринкового попиту [284, с. 179]. Важливим при цьому є те, щоб збережене довкілля було надбанням сільського соціуму в цілому, а не тільки приватної власності, що зокрема може суттєво вплинути на втрату територією своїх соціокультурних характеристик;

- *іmobільність*. Природні принади існують як фіксовані активи регіону. Вони, передусім, є надбанням окремо взятої територіальної громади, яка самостійно здійснює дихотомічний вибір на користь популяризації власних принад у зовнішньому середовищі, або, навпаки, обмежуючи зовнішній доступ до них та використовуючи для нарощування власного потенціалу.

Економічний розвиток сільських територій безпосередньо пов'язаний з процесом функціонування та еволюції економічної системи в довготерміновому періоді, що відбувається під впливом економічних суперечностей, потреб та інтересів. У процесі економічного розвитку економічна система переходить від однієї стадії чи етапу до іншої (наприклад, від нижчої стадії капіталізму до вищої), або від одного стану (наприклад, доіндустріального чи аграрного) до іншого (індустріального). В історичному аспекті з погляду технологічного способу виробництва виділяють три етапи економічного розвитку [82, с. 468]:

- 1) доіндустріальний, що характеризувався активним впливом на економічні процеси екологічного, географічного, демографічного і трудового факторів;*
- 2) індустріальний, що спирався на трудовий, технічний фактор і фактор капіталу (за збереження ролі та значення попередніх);*
- 3) постіндустріальний, якому властиве використання таких специфічних факторів, як інформаційний, інтелектуальний тощо.*

Така періодизація економічного розвитку прийнята здебільшого у західній економічній науці і стосується також розвитку сільських територій. Водночас у вітчизняній економічній науці існують дві періодизації економічного розвитку за критерієм:

- ступеня товаризації виробництва: дотоварна (доринкова) економіка; товарна (ринкова) економіка; посттоварна (постринкова) економіка, тобто переважаюче безпосередньо суспільне виробництво;
- панівної форми власності: первіснообщинна, рабовласницька, феодална, капіталістична й соціалістична економіка.

Г. Башнянин, В. Загорський та С. Мочерний відмічають, що при розгляді економічного розвитку у суто функціональному аспекті (крізь призму коротко- і довготермінового ринкових періодів) виділяють такі три його типи [82, с. 468]: екстенсивний; інтенсивний; детенсивний економічний розвиток. За екстенсивного типу економіка розвивається внаслідок механічного нарощування обсягів витрат ресурсів; за інтенсивного – внаслідок якісного вдосконалення технічних, технологічних, економічних та інших систем; за детенсивного відбувається погіршення технічного й технологічного рівнів виробництва,

національна економічна система загалом деградує. Це було характерним для економіки України кінця ХХ ст.

Початок ХХІ ст. характеризується необхідністю реалізації стратегії і політики раціональних структурних змін та модернізації економіки України з урахуванням посилення дії ендогенних факторів. Зазначена стратегія повинна ґрунтуватися на „прискореному розвитку інвестиційно-інноваційного потенціалу як внутрішнього джерела якісного розвитку за умов визначення доцільного рівня відкритості економіки, при якому досягається переміщення внутрішніх ресурсів у конкурентоспроможні види діяльності, що забезпечують відносно стійкий ефект зростання із одночасним посиленням позицій національного виробника” [80, с. 732].

Як наголошує В. Геєць, стратегія структурних змін має бути орієнтована на досягнення внутрішньої збалансованості та стабільності на основі орієнтації на внутрішній ринок, ефективну і взаємовигідну співпрацю із зовнішнім ринком [59, с. 11-23].

Що ж стосується сільського розвитку, зокрема розвитку сільських територій і сільськогосподарського виробництва, цей процес тісно пов'язаний зі структурними змінами в аграрному секторі і розвитком аграрного ринку. На сучасному етапі в аграрній сфері України сформувалася бімодельна структура сільського господарства, утвердилися дві моделі: крупне товарне виробництво на базі реорганізованих колективних сільськогосподарських підприємств (КСП) і дрібнотоварне виробництво в особистих селянських господарствах і невеликих фермерських господарствах. У своїх дослідженнях науковці-аграрники першу модель умовно вважають індустріальною, другу – традиційною. Складові індустріальної моделі – агрофірми – переважно належать структурам агробізнесу і ведуть виробництво на десятках тисяч гектарів сільськогосподарських угідь. Традиційна модель розвитку сільського господарства передбачає розвиток фермерських господарств і сімейних ферм на базі особистих селянських господарств і земельних ділянок, виділених із земель колективної власності сільгосппідприємств [80, с. 756].

Разом з тим значна частина науковців стверджує, що традиційна модель сільського господарства не має альтернатив у наступному десятиріччі [80, с. 757]. У 2003 р. частка господарств населення у

виробництві продукції сільського господарства в цілому по Україні становила 69,7 %, а в 2013 р. – 46,0 % [247, с. 141]. Ще вищі показники нарощування виробництва сільгосппродукції мали господарства населення областей Карпатського регіону. У структурі виробленої сільськогосподарської продукції господарства населення Закарпатської області впродовж останнього десятиріччя займали понад 94 % [243, с. 98]. За аналізований період щороку понад 72 % сільгосппродукції виробляли господарства населення Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей.

На функціонування сільських територій значний вплив має соціальний розвиток – процес життєдіяльності людства та його складових частин у довкіллі. Саме поняття „соціальний” [19, с. 1360], означає той, що пов'язаний із життям і стосунками людей у суспільстві; суспільний, громадський, тобто породжений умовами суспільного життя, певного середовища, ладу, або ж існуючий у певному суспільстві, здійснюваний у суспільстві. Основна ідея національного соціального розвитку, як вважають ряд науковців [232], повинна полягати у досягненні самодостатнього рівня соціодинаміки в суспільстві, усвідомленні та реалізації того, що повноцінне відтворення людського потенціалу, соціуму загалом є прерогативою не тільки держави і владних структур, але й кожного з громадян України, що здійснюється на основі узгодженості соціально значущих інтересів громадян, суспільних об'єднань, органів державної влади та місцевого самоврядування.

В системі забезпечення функціонування сільських територій важливим є екологічний розвиток, який повинен базуватися на основі забезпечення екологічної безпеки, такого стану навколишнього середовища, коли гарантується запобігання погіршення екологічної ситуації та здоров'я людини. Тобто сукупності дій, станів і процесів, що прямо або опосередковано не приводять до життєво важливих втрат (або загроз таких втрат), що їх зазнають природну середовище, окремі люди і людство; комплекс станів, явищ і дій, що забезпечує екологічний баланс на Землі і в будь-яких її регіонах на рівні, до якого фізично, соціально-економічно, технологічно і політично готове (може без серйозних втрат адаптуватися) людство [105].

Екологічна безпека визначається стосовно територій держави, регіону, адміністративних областей і районів, населених пунктів (міст і сіл) або господарських об'єктів – нафтогазопромислових районів, промвузлів, заводів, фабрик і інших об'єктів промисловості, транспорту, енергетики, хімії, гірництва, зв'язку тощо. Екологічна безпека ґрунтується на [105]:

- усвідомленні того, що людство — невід'ємна частина природи, повністю залежна від оточуючого його середовища;
- визнанні обмеженості і скінченності природно-ресурсного (екологічного) потенціалу Землі і окремих її регіонів, необхідності його якісної та кількісної інвентаризації;
- неможливості штучного розширення природно-ресурсного (екологічного) потенціалу понад природно-системні обмеження;
- визначенні допустимого максимуму вилучення природних ресурсів і зміни екосистем як середовища життя;
- необхідності вироблення превентивних екологічних заборон задовго до економічного вичерпання природних ресурсів або їх непрямого руйнування;
- обов'язковості створення соціально-економічного механізму гомеостазу в системі „людина – природа” типу „природа – товар – гроші – природа” (аналогічно механізму „товар – гроші – товар”);
- необхідності регулювання кількості людей, їх тиску на природне середовище на локальному, регіональному та глобальному рівнях;
- прийнятності тільки „екологосумісних” технологій і техніки в усіх галузях господарювання;
- переході до ресурсоекономних технологій і мініатюризації виробів, до безпечних для природи і людей господарських прийомів;
- визнанні закону оптимальності, а в господарюванні – принципу розумної достатності у використанні способів отримання життєвих благ у просторових і часових конкретних рамках (обмеження за факторами екологічного, соціального і економічного ризику);
- розумінні, що без адекватного середовища життя (цілісності екосистем) неможливе збереження нічого живого, в тому числі його видів (включаючи людину) і природних систем більш низького рівня ієрархії.

Сучасні умови господарювання і забезпечення життєдіяльності людини висувають нові вимоги стосовно взаємодії економічної, екологічної та соціальної складових, що проявляється в понятті „розвиток еколого-економічний”, а саме [84, с. 282]: розширене відтворення та поступова якісна зміна продуктивних сил, науки, культури й добробуту суспільства, які формують відповідні умови для раціонального використання та відтворення природних багатств, їх відносно стабільного стану. Ефективність суспільного розвитку забезпечується за консолідованої соціально-економічної відповідальності за темпи, характер і спрямованість використання природних ресурсів, що акумулюється в адекватній еколого-економічній політиці, яка віддзеркалює відповідний кадровий потенціал, реальну здатність держави, її владно-управлінських структур та інституцій ефективно застосовувати економічні закони і важелі для забезпечення сталого еколого-економічного розвитку. Один із фундаторів екологічної економіки Г. Дейлі наголошував, що створена людиною економіка є „вмурованою” в природну екосистему планети і цілком від неї залежить. Неподільність завдань збереження природного середовища та економічного розвитку – одна з ключових проблем Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992 р.), де було чітко сформульовано, що економічний розвиток у відриві від екології призводить до перетворення Землі на пустелю; екологія без економічного розвитку закріплює зубожіння й несправедливість; рівність без економічного розвитку – зубожіння для всіх; екологія без права на дію є частиною системи закріпачення; право на дію без екології – шлях до колективного знищення, яке однаковою мірою стосується всіх.

У Копенгагенській декларації про соціальний розвиток і Програмі дій Всесвітньої зустрічі на вищому рівні в інтересах соціального розвитку було наголошено [118], що економічний розвиток, соціальний розвиток і охорона навколишнього середовища є взаємозалежними та взаємодоповнюючими компонентами сталого розвитку, які сприяють забезпеченню більш високої якості життя всіх людей. При цьому соціальний розвиток має найважливіше значення для задоволення потреб і сподівань людей в усьому світі і для виконання обов'язків урядів і всіх секторів громадянського суспільства, оскільки в економічному і в

соціальному сенсі найбільш продуктивними є та політика і ті капіталовкладення, які дозволяють людям максимально реалізувати свій потенціал, ресурси і можливості за умови співіснування в гармонії з природою, що передусім є актуальним для забезпечення сільського розвитку.

Як уже зазначалося, нині в науковій літературі відчутним є інтерес до поглибленого дослідження сфери сільського розвитку, окреслення відмінностей і розмежування сутності понять „сільський розвиток” і „розвиток сільської місцевості/територій”. У процесі дослідження узагальнено визначення понять „сільський розвиток” окремих учених-економістів, які займаються цією проблематикою (табл. 1.1). Як теоретичну основу дослідження сутності сільського розвитку українські науковці узагальнюють напрацювання зарубіжних учених. Зокрема, О. Бородіна наводить класичне обґрунтування поняття розвитку, яке дано Й. Шумпетером у його відомій праці „Теорія економічного розвитку”, де логічно доведено, що розвиток – це процес переривчастих змін і невірноваженості, викликаних інноваціями [14]. Такі зміни в економічному житті не впливають на нього ззовні, а відбуваються відповідно до його власної ініціативи, тобто із середини. Цитована авторка за іншу вихідну методологічну основу дослідження поняття сільського розвитку обрала Концепцію багатофункціональності сільського господарства в її найсучаснішому розумінні, представлену Організацією економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) у Глобальному звіті „Міжнародна оцінка сільськогосподарських знань, науки та технологій для цілей розвитку” [260], який був прийнятий і затверджений урядами 58 країн світу, що взяли участь у Міжнародному пленарному засіданні в Йоганнесбурзі (Південно-Африканська Республіка, 2008 р.). У цьому документі концепція багатофункціональності сільського господарства застосовується для відображення „невідворотного” взаємозв’язку між різними ролями та функціями сільського господарства у трьох взаємопов’язаних сферах: економічній, соціальній та екологічній [280].

Порівняльна характеристика визначень поняття „сільський розвиток”*

Автори	Об'єкт сільського розвитку	Зміст поняття
О. Онищенко, В. Юрчишин	Сільські території	Під сільським розвитком мається на увазі і розвиток села в його буквальному розумінні, і розвиток сільської місцевості, і розвиток сільських територій
		Процес, що відбувається у певному середовищі (в межах сільських територій) як його вмістилища
		Категорія, в якій уособлюється системне, чітко спрямоване і реально досяжне майбутнє сільського господарства, села і селянства в інтересах кожного з них, усіх разом і країни в цілому
Б. Пасхавер, О. Шубравська, Л. Молдаван	Сільськогосподарська діяльність	Відтворювальний аспект сільського розвитку, включає у цей процес виробничий і людський потенціали, ув'язується з рівнем доходів та агроекологічними обмеженнями сільськогосподарської діяльності
О. І. Павлов	Сільські території	Об'єктивний процес, асоціюється з сільськими територіями як його об'єктом та протиставляється міському розвитку як дихотомічному
О. Бородіна	Сільська місцевість	Процес, при якому забезпечується гармонійний соціоекономічний прогрес сільської місцевості на основі самоорганізації сільських громад із максимально можливим використанням чинників ендогенного розвитку (місцевих активів) при їх поєднанні із зовнішніми можливостями
Т. Гром'як	Суспільно-економічні відносини	Специфічний спосіб реалізації суспільно-економічних відносин, за якого товари і блага, що їх продукує аграрний сектор і сільська економіка, розподіляються між суб'єктами цих відносин з урахуванням інтересів сільського населення з метою підвищення його добробуту
М. Талавири	Розвиток аграрного сектору	Розвиток аграрного (агропродовольчого) блоку економіки в інтересах невідкладного припинення системної деградації села, селянства і всього сільського соціуму та сільського способу життя з метою їх збереження, відродження і виведення на рівень розвитку і функціонування, достойний їхнього місця і ролі у зародженні, становленні і збереженні національно-генетичної самобутності України, української нації та українськості у всій їх історичній і суспільній величі

* Складено автором на основі джерел: [159, с. 135; 148, с. 4-13; 257; 254, с. 20].

Сутнісну відмінність між поняттями „розвиток сільських територій” та „сільський розвиток” обґрунтували науковці О. Бородіна та І. Прокопа. Вони вважають, що перше поняття концентрує увагу на виробничих та

інфраструктурних аспектах життя села, а друге – на суспільній, соціоекономічній складових цього процесу, забезпеченні суспільного добробуту. Вони вважають, що „різниця між обома поняттями – у вихідних засадах концепції, відповідно економічного зростання та економічного розвитку. Але як прогрес сільських територій неможливий без людського чинника, так само поняття „сільський розвиток” втрачає сенс без „прив’язки” до сільського середовища. Головне ж, на чому варто наголосити, – це сільськогосподарська (аграрна) серцевина цих процесів. Незважаючи на глобальну тенденцію деаграризації сільської економіки, певна, хоча б опосередкована „присутність” сільського господарства обов’язкова у змісті обох понять” [15, с. 74-85].

Разом з тим, актуальність формування комплексного підходу до визначення сутності сільського розвитку сприяло подальшому науковому пошуку досліджуваної тематики. На основі проведеного дослідження нами сформульовано власне визначення поняття „сільський розвиток”. Отже, сільський розвиток – це процес розширеного відтворення сільських територій, що забезпечується за рахунок гармонійного зростання економічної, соціальної та екологічної сфери. Крім того, до економічної складової слід віднести як розвиток сільськогосподарських, так і промислових підприємств, розміщених на сільських територіях або ж пов’язаних із сільськогосподарським виробництвом.

1.2. Місце сільського розвитку в економіці регіону

Еволюційне утвердження державності України посилює тенденцію актуалізації сільського розвитку, передусім у нинішніх умовах господарювання, оскільки складне економіко-соціальне становище села в цілому і сільського господарства зокрема потребує виваженої політики з боку держави та владних структур.

Проблематика, що пов’язана з сільським розвитком, активно обговорюється на сторінках академічних наукових видань, науково-практичних конференціях і конгресах. Цей напрям наукової діяльності координується та скеровується профільними науковими центрами, серед яких провідні позиції займають Національна академія аграрних наук України, ННЦ „Інститут аграрної економіки”, Інститут економіки та

прогнозування НАН України та інші. Показовим у цьому сенсі стали VII річні збори Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників, які відбулися в листопаді 2005 р. У доповідях, виступах науковців акцентувалась увага не стільки на проблемних питаннях розвитку аграрного сектора економіки, скільки на концептуальних та науково-організаційних основах сільського розвитку, розвитку сільських територій, ролі держави та самоврядних організацій в управлінні [254, с. 28].

У матеріалах зборів, рішенні конгресу сформовано сучасний погляд на сільський розвиток, сільські території як власне територіально-просторове, територіально-адміністративне, природно-середовищне, соціальне, виробничо-господарське, природоохоронне утворення [233, с. 8-9].

Значущість сільського розвитку посилює постійна увага до цієї проблематики. Так, у Брюсселі в травні 2013 р. відбулося перше засідання робочої групи з питань сільського господарства та розвитку сільських територій у межах Платформи № 2 „Економічна інтеграція та наближення до політик ЄС” ініціативи „Східне партнерство”, де українська делегація презентувала проекти Концепції сільського розвитку України та перші результати співпраці з сільськими громадами в межах ініціативи „Рідне село”. Представниками Мінагрополітики було запропоновано кілька напрямів співпраці з ЄС, а саме [261]: запровадження адресної підтримки агровиробників за допомогою системи Crosse Compliance; впровадження європейського досвіду розроблення програм зі збереження сільських поселень; практична допомога європейських спеціалістів у створенні та налагоджуванні діяльності сільськогосподарських кооперативів; навчання студентів та викладачів у європейських університетах тощо.

У 1996 р. на сесії ФАО в Римі ідея сталого розвитку, сформульована на саміті у Ріо-де-Жанейро (1992 р.), була адаптована до проблем сільського господарства і розвитку сільських територій. Сільська економіка представлена різними галузями, але розвиток сільських територій більшою мірою залежить від стану сільського господарства як найбільшої сфери економіки, що забезпечує збереження природи і догляд за культурним ландшафтом. Сталий розвиток сільського господарства розуміється як постійне та достатнє постачання населення продовольством на основі передових екологічно орієнтованих технологій, скорочення безробіття, підвищення рівня доходів з метою боротьби з

бідністю [255, с. 10]. Отже, сільське господарство є основою сільського розвитку, оскільки на сільських територіях формується забезпеченість продовольчими ресурсами країни в цілому та її регіонів зокрема.

Доцільно відмітити, що сільські території займають майже 90 % території держави. Із загальної земельної площі України (60354,9 тис. га) на землі сільськогосподарського призначення припадає 70,9 % (42776,9 тис. га), ліси та лісовкриті площі – 17,6 % (10611,3 тис. га) [66], що зумовлює необхідність раціонального і дбайливого землекористування.

Місце сільського розвитку доцільно визначати через важливі функції, що їх виконують сільські території, оскільки діяльність останніх як складного поліфункціонального об'єкта розглядається у взаємозв'язку між його складовими в результаті вчинення певних дій. У процесі діяльності сільських територій відбуваються певні зміни в їх функціональності, виконанні тих чи інших функцій. Незважаючи на взаємопов'язаність функцій зазначеного об'єкта, деякі з них у певний час і в певному просторі виступають як пріоритетні, другорядні або додаткові. Це багато в чому залежить від ресурсного потенціалу сільських територій та цілей їх розвитку [160, с. 85].

„Великий тлумачний словник сучасної української мови” містить таке визначення функції [19, с. 1552]: явище, яке залежить від іншого явища, є формою його виявлення і змінюється відповідно до його змін. Саме це ми можемо прослідкувати у взаємозв'язку сільського розвитку і розвитку сільських територій, оскільки село, сільські території відіграють важливу роль у функціонуванні економічної системи регіону, забезпечуючи розширене відтворення сільської місцевості, а в цілому збалансований сільський розвиток.

Узагальнення наукових підходів дає підстави стверджувати, що в процесі сільського розвитку функції сільських територій поступово розширюються, і тому існує багатогранність щодо їх наповнення. Так, у енциклопедичному словнику виокремлено такі функції сільських територій [145, с. 424]: сільськогосподарське виробництво та часткова переробка його продукції; лісове господарство, лісозаготівля, мисливсько-промислове господарство; частина видобувної та обробної промисловості, яка не має містоутворюючої сили; рекреаційне обслуговування населення; природоохоронні заходи (заповідники, охоронні зони та ін.); просторово-

комунікаційна функція; місце проживання частини трудових ресурсів, що працює в містах.

Сучасний стан функціонування сільських територій зводиться до забезпечення населення продовольчими товарами, а промисловості – сільськогосподарською сировиною, однак, як вважає О. Павлов [160, с. 85], вони здатні виконувати кілька функцій одночасно, що відповідає їх природі як складного соціально-просторового утворення. Відповідно до того, що сільські території відіграють визначальну роль у життєзабезпеченні (виробництво продовольства), життєдіяльності (умови і якість життя сільського населення), природоустрої (освоєність навколишнього природного середовища), можна виокремити виробничо-господарську, оздоровчо-рекреаційну, природоохоронну та соціальну функції, ефективність яких сприятиме сталому розвитку суспільства.

Розкриваючи сутність сільського розвитку, його місце в економіці регіону, слід виділити основні функції сільських територій, які стосуються виробничо-господарської діяльності: сільськогосподарське виробництво, лісгосподарське виробництво і рекреаційно-туристичну діяльність, які є пріоритетними саме для Закарпатської області. Безумовно, основною функцією сільських територій є багатофункціональне сільське господарство як вид економічної діяльності, зокрема виробництво сільськогосподарської продукції і забезпечення продовольчої безпеки країни. В практичному сенсі вищеназвана основна функція тісно пов'язана із забезпеченням якісного життєвого середовища і досягненням високого рівня добробуту селян.

М. Талавира більш широко тлумачить економічну функцію, поєднуючи в її межах [254, с. 12]: виробництво продовольства, сільськогос-подарської сировини, інших несільськогосподарських товарів і надання послуг, а також громадських благ, надання рекреаційних послуг, збереження сільського способу життя та сільської культури, соціальний контроль над територією, збереження історично освоєних ландшафтів. При цьому науковець не виділяє окремо взяті функції: соціальну, виробничу, екологічну та інші.

В. Дієсперов вважає, що сільський соціум призначений вести економічно-господарську, побутово-звичаєву та культурно-духовну діяльність, оскільки багатий і різносторонній ресурс сільських територій

визначає поліфункціональність їх використання. При цьому село не тільки виробляє продукцію, а й виконує гуманітарну місію – зберігає нагромаджений протягом століть духовний потенціал нашого народу, культурну і природну спадщину, є носієм української національної ідентичності [68, с. 51-52].

Різноманітність функцій сільських територій відмічають і К. Васьківська і І. Сембай, групуючи їх за змістом [17, с. 22-23]:

- *виробнича* – задоволення потреб суспільства в продуктах харчування і сировині для промисловості, продукції лісового та мисливсько-промислового господарства, а також продукції інших галузей і видів господарської діяльності;

- *рекреаційна* – забезпечення умов для оздоровлення та відпочинку міського і сільського населення;

- *політична* – опора політичної стабільності і безпеки держави. Сільське населення – найоднорідніша, консервативно-толерантна частина суспільства;

- *соціально-демографічна* – відтворення населення держави, забезпечення сільського господарства та інших галузей економіки трудовими ресурсами;

- *просторово-комунікаційна* – наявність просторового базису для розміщення виробництв та обслуговування інженерних комунікацій (мережі доріг, ліній електропередач та зв'язку, водозабезпечення, нафто- і газопроводів);

- *соціальний контроль над територією* – взаємодія сільського населення з державними органами з метою забезпечення суспільного порядку, безпеки в невеликих селах і слабо заселених територіях;

- *екологічна* – підтримка екологічної рівноваги в сільській місцевості, збереження її ландшафтів, створення заповідників, національних парків.

Заслуговує на увагу системний підхід О. Белевят до визначення функціонально-структурної своєрідності кожного сільського територіального утворення. Як зазначає науковець, наявність земельних та людських ресурсів, історичні, етнографічні та природні умови формування і розвитку сільських територій зумовлюють їх багатофункціональність. До основних з них, як вважає О. Белевят, слід віднести: економічну, соціальну,

демографічну, виробничу, організаційно-управлінську, природновідтворювальну, рекреаційно-оздоровчу, культурну та духовну функції [12]. Згідно з відміченим вище та на основі узагальнення інших джерел [234; 144] можна схематично подати основні функції сільських територій (рис. 1.2).

Дослідження підтверджує важливість і актуалізацію сільського розвитку, що чітко простежується через основні функції сільських територій, до яких ми віднесли, на основі узагальнення наукових підходів до визначення цих функцій такі, як:

- *виробнича*, що проявляється в задоволенні потреб суспільства в продовольчих і сировинних ресурсах;

- *соціальна*, яка безпосередньо пов'язана із взаємовідносинами людей в процесі життєдіяльності, сприяючи при цьому збереженню самобутності та історично сформованих звичаїв і традицій сільських мешканців;

- *демографічна*, що поєднує відтворення населення сільських територій і сільських поселень;

- *природоохоронна*, що базується на збереженні довкілля сільських територій, де взаємопов'язані економічні і природні відтворювальні процеси;

- *рекреаційна*, що безпосередньо відповідає рекреаційно-оздоровчим потребам як сільського, так і міського населення, надаючи унікальні можливості для відпочинку та відновлення духовних і фізичних сил народонаселення країни;

- *організаційно-управлінська*, що сприяє підвищенню дієвості місцевого самоврядування, ролі територіальних громад у вирішенні власних проблемних питань, що виникають у процесі забезпечення життєдіяльності на сільських територіях;

- *моральна*, (ототожнюється із духовною), акумулює духовний і моральний потенціал сільських мешканців, які вболівають за долю села, вірять в його відродження, зростання привабливості сільського способу життя;

- *донорська*, яку вважають специфічною, оскільки споконвіків із сільських територій вилучалося більше ресурсів, як віддавалося натомість. При цьому село значною мірою, є і постачальником трудових ресурсів для міста.

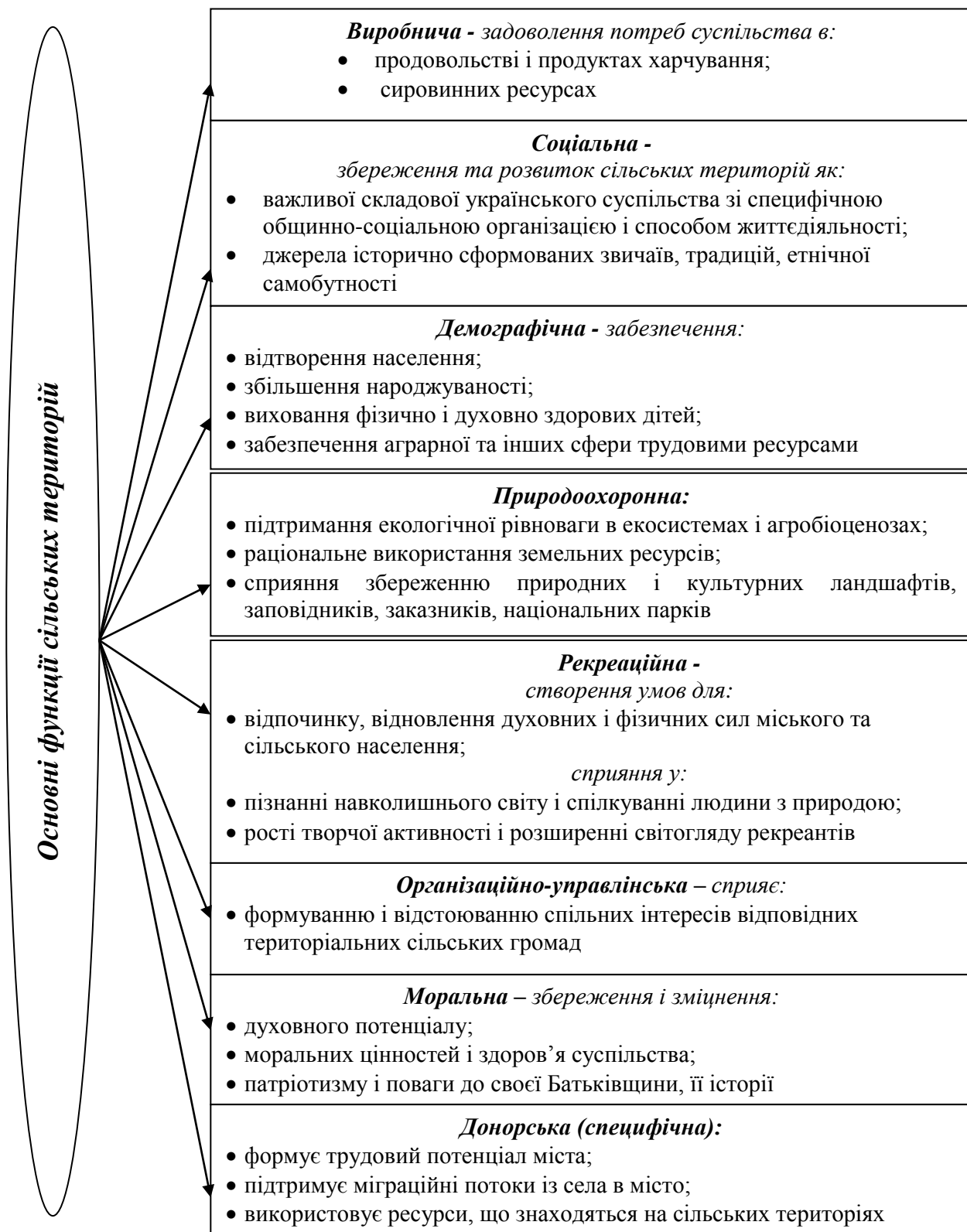

Рис. 1.2. Основні функції сільських територій (доповнено і сформовано авторами на основі джерел: [12; 234; 155]).

Розвиток сільських територій органічно поєднується з просторовим розміщенням сільських населених пунктів, які за більш ніж 40-річний період мають тенденцію до зменшення (табл. 1.2). Кількість міст станом

на початок 2013 р. становила 460 од., що на 19,0 % більше, ніж у 1970 р., і навпаки, кількість сільських населених пунктів скоротилася на 9,5 % (з яких 103 од. (0,3 %) перейшли в категорію „міста” і „селища міського типу”). Різке скорочення за аналізований період стосується і кількості жителів з розрахунку на одну сільську раду – на 40,9 %, або на 952 особи. Зменшилась і середня людність сільського поселення на 27,2 % (або на 186 осіб).

Критична ситуація, що склалася за аналізований період часу (1970-2013 рр.), потребує особливої уваги з точки зору відродження сільських територій і забезпечення збалансованого сільського розвитку.

Таблиця 1.2

Адміністративно-територіальний поділ поселень України*
(на початок року)

Роки	Міста, од.	Селища міського типу, од.	Райони, од.	Сільські ради, од.	Сільські населені пункти, од.	Кількість жителів з розрахунку на одну сільську раду, осіб	Середня людність сільського поселення, осіб
1970	385	857	476	8571	31410	2328	683
1979	406	901	477	8503	29806	2258	646
1989	434	927	479	8878	28768	1926	595
1990	436	927	479	8996	28804	1846	589
1991	436	925	481	9211	28845	1673	584
2000	448	894	490	10253	28739	1536	560
2001	451	893	490	10263	28651	1551	557
2010	459	885	490	10278	28457	1395	504
2011	459	885	490	10278	28450	1402	507
2012	459	885	490	10278	28450	1394	504
2013	460	885	490	10279	28439	1376	497
<i>2013 р., % до:</i>							
1970	119,0	103,3	102,9	119,9	90,5	59,1	72,8
2000	102,7	99,0	100,0	100,2	98,9	89,6	88,7
2012	100,2	100,0	100,0	100,0	99,9	98,7	98,6

*Доповнено і розраховано за джерелами: [219, с. 39; 98; 247, с. 24, 331; 240, с. 331].

Наукові дослідження В. Терещенка [219, с. 29] також свідчать, що за 50 останніх років з карти України зникло 13,5 тис. сільських населених пунктів, або кожне третє село. Піковим періодом зменшення сільських населених пунктів були 1980-1990 рр., коли щорічно зникало 85 сіл. Протягом останніх років темпи скорочення сільської поселенської мережі

уповільнилися. У 1990-2000 рр. щорічне зменшення населених пунктів становило 65 од., а за останні роки – близько 15-20 од. за рік. Враховуючи, що в Україні є сільські населені пункти, які знелюднені, але не зняті з адміністративного обліку, темпи скоро-чення сільської поселенської мережі фактично вищі. Названий науковець вважає, що основними причинами, що призвели до знелюднення сільських населених пунктів, є: міграція сільського населення, передусім сільської молоді; адміністративні маніпуляції (внаслідок реалізації у 60-70 рр. ХХ ст. політики „неперспективних” сіл та їх приєднання до так званих „центральных садиб”; переселення жителів із зони радіаційного забруднення та ін.).

Дослідження свідчать, що за останнє десятиліття не відбулося суттєвих змін в адміністративно-територіальному поділі областей Карпатського регіону (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

**Кількість адміністративно-територіальних одиниць за областями
Карпатського регіону***

(на 1 січня 2014, одиниць)

Регіони (області) Українських Карпат	Райони**	Міста				Райони у містах		Селища міського типу		Сільські населені пункти	
		усього		у т.ч. спеціального статусу, обласного значення							
		2001	2013	2001	2013	2001	2013	2001	2013	2001	2013
Закарпатська	13	10	11	3	5	-	-	20	19	579	579
Івано- Франківська	14	15	15	5	5	-	-	24	24	765	765
Львівська	20	43	44	7	9	6	6	35	34	1852	1850
Чернівецька	11	11	11	2	2	3	3	8	8	398	398
Разом:	58	79	81	17	21	9	9	87	85	3594	3591
<i>Довідково:</i> Україна	490	451	460	173	182	122	111	893	885	28651	28397
Регіони Українських Карпат, % до України	11,8	17,5	17,6	9,8	11,5	7,4	8,1	9,7	9,6	12,5	12,6

*Розраховано за джерелом: [237, с. 10, 247, с. 24].

**Однакова кількість в аналізованих роках.

У областях Карпатського регіону (табл. 1.3) зосереджено 17,6 % (81 із 460 од.) усіх міст країни, з них 11,5 % (21 із 182 од.) мають спеціальний статус міст обласного значення (станом на 1 січня 2014 р.). Райони у

складі міст характерні тільки для Львова та Чернівців. Водночас адміністративні райони Українських Карпат становлять 11,8 % відмічених районів України (58 із 490 од.). На території цих районів зосереджено 9,6 % селищ міського типу України (85 із 885 од.), а також 12,6 % сільських населених пунктів (3591 із 28397 од.). Проте наведені показники недостатньо характеризують сільські території регіонів Українських Карпат, передусім Закарпатської області.

Порівняльна характеристика (2013 р. до 2001 р.) свідчить про незначні зміни в адміністративно-територіальному поділі регіонів Українських Карпат, в Україні такі зміни більш суттєві. У аналізованих регіонах кількість міст збільшилась на 2 од., а міст із статусом обласного значення – на 4 од., за рахунок Закарпатської та Львівської областей. Більш стабільна ситуація в регіонах Українських Карпат склалася щодо наявності сільських населених пунктів, оскільки за 13-річний період їх кількість зменшилась тільки на 2 од. за рахунок Львівської області. Водночас в Україні кількість сільських населених пунктів зменшилась на 254 од., що свідчить про недостатню увагу органів державної влади до збереження сіл, сільського розвитку та розвитку сільської місцевості.

Кількість сільських населених пунктів у розрізі природноекономічних зон регіону за аналізований період (2001-2013 рр.) залишилася майже незмінною (у 2001 р. їх кількість становила 20 од., а у 2013 р. – 19 од.), [144, с. 12; 243, с. 327]. Водночас у наукових джерелах точаться дискусії щодо селищ міського типу. Окрема група науковців [252] пропонує їх відносити до сільських населених пунктів, інша – до міських. Дослідження свідчать, що істотної відмінності між ними не існує, оскільки всередині 90-х років ХХ ст. 9 селищ регіону порушили клопотання про надання їм статусу сільських населених пунктів, що згодом і було реалізовано.

Важливість сільськогосподарського розвитку підтверджують дослідження Світового банку „Сільське господарство на службі розвитку: Доповідь про світовий розвиток у 2008 році”, де було відмічено, що зростання ВВП, що базується на сільському господарстві, майже вдвічі ефективніше впливає на скорочення бідності, ніж зростання, яке спирається на інші сектори економіки. Сільське господарство – один з найважливіших інструментів розвитку, в якому закладено величезний

потенціал економічного зростання, скорочення бідності і надання послуг у сфері охорони навколишнього середовища та інших сферах. Отже, в усіх країнах світу сільське господарство впродовж тривалого часу буде базують сферою сільського розвитку. При цьому в доповіді відмічено, що в усіх країнах світу спостерігається неоднорідність сільської місцевості за економічними і соціальними характеристиками, що може призвести й до негативних тенденцій у розвитку сільського господарства і використання його для цілей розвитку [223].

Згідно з дослідженням Світового банку, за місцем сільського господарства в економічній системі країни світу можна згрупувати таким чином [223, с. 6-11]: країни з аграрною економікою; з перехідним типом економіки від аграрної до урбанізованої; урбанізовані країни. *До першої групи країн* належать бідні країни, де сільське господарство має значну частку ВВП, а у виробництві сільськогосподарської продукції зайнято більшість економічно активного населення. *Друга група країн* – з перехідним типом економіки від аграрної до урбанізованої, де ВВП на душу населення становить 400-1800 дол. США (більшість країн Південної та Східної Азії, Близького Сходу та Північної Африки), а на сільське господарство припадає в середньому 20 % ВВП і 43 % робочої сили. Однак і тут є відчутним розрив у рівнях доходів між сільським і міським населенням і зберігається крайня бідність передусім сільських мешканців. *І третя група країн* із ВВП у 1800-8100 дол. США на душу населення (більшість країн Латинської Америки і багато країн Європи та Центральної Азії), де частка сільського господарства у ВВП і зайнятості становить відповідно 8 % і 22 %. Бідність у цих країнах уже не є переважно сільським явищем, проте доходи сільського і міського населення істотно відрізняються, а частка бідних (із доходом нижче 2 тис. дол. США на день) у сільських регіонах на 63 % вища, ніж у місті [257, с. 24]. Наведена типологізація країн світу стосовно ролі сільського господарства в економіці сприятиме окресленню пріоритетів сільського розвитку з метою забезпечення збалансованого економічного розвитку і скороченню бідності.

У практичному аспекті роль сільського розвитку в економіці регіону зводиться в основному до визнання поліфункціональності розвитку сільських територій за видами економічної діяльності, передусім

сільського господарства як важливої складової забезпечення збалансованого сільського розвитку з метою підвищення добробуту сільських мешканців і збереження екологічно чистих територій регіону.

Як вважають науковці-економісти [257, с. 26], прикладні засади сільського розвитку у вітчизняних умовах потребують зосередження уваги на таких важливих аспектах: багатофункціональності села як соціально-територіальної підсистеми суспільства та на визнанні людиноцентристського характеру сільського розвитку, коли його головним рушієм і головною метою є селянин як член сільської громади.

О. Онищенко і В. Юрчишин першими з науковців звернули увагу, що у прикладному сенсі сільський розвиток доцільно розглядати як матеріалізацію (втілення) системних заходів і практичних дій, підпорядкованих поточним і стратегічним інтересам та потребам кожної конкретної сільської території, кожного (в тому числі найменшого) сільського поселення, кожної сільської виробничо-господарської структури, кожного (це слід вважати найважливішим, визначальним) селянина або іншого сільського жителя [148, с. 10]. В аграрній політиці України, як вважають науковці, необхідним є врахування сільсько-селянської („селяниноцентристської”) спрямованості [7, с. 45-46; 277, с. 14].

Багатофункціональність сільського господарства полягає в тому, що його результат – виробництво не лише продовольства, сировини для харчової та переробної промисловості, а останнім часом – енергетичної сировини, а й ряд важливих суспільних благ, на які також зростає попит у сучасному світі. До таких благ (зовнішніх ефектів, що виникають у зв'язку із сільськогосподарським виробництвом) належать [257, с. 27]:

- продовольча безпека країни, що розглядається як вільний фізичний та економічний доступ усього населення до безпечного продовольства в достатній кількості для задоволення своїх потреб й уподобань в обсягах, необхідних для здорового активного життя;

- вплив на навколишнє середовище (формування та охорона агроландшафтів, агробіологічного різноманіття, збереження родючості ґрунтів, охорона земель від негативних явищ природного й техногенного характеру тощо);

- підтримання життєдіяльності населення на сільських територіях через використання їхніх природних ресурсів для економічної діяльності, що надає засоби для задоволення фізичних, духовних і соціальних потреб;
- відтворення і розвиток селянства (фермерства) як носія національної ідентичності, хліборобської культури і духовності.

Обґрунтованою є думка науковців [257, с. 28], що суспільні блага (суспільні продукти), які створюються у процесі сільськогосподарського виробництва, не мають вартісного вираження і не можуть бути оцінені з допомогою ринкових критеріїв ефективності, оскільки не фігурують у ринковому механізмі як звичайні товари. Водночас вони мають незамінну суспільну цінність і є загальнодоступними, тобто такими, доступ до яких неможливо (і неприпустимо) обмежити. Народжені виробництвом сільськогосподарської продукції суспільні блага разом із цією продукцією становлять спільний результат сільськогосподарського виробництва, спрямований на формування політики сільського розвитку.

Вагомий вплив на формування збалансованого розвитку сільського господарства у поєднанні із збереженням і відновленням природних екосистем мають ідеї С. Подолинського і В. Вернадського [166, с.135-195; 21; 22; 23], які першими науково обґрунтували підходи до гармонійних взаємовідносин людини з навколишнім природним середовищем. Збалансований сільський розвиток багато в чому залежить і від розширеного відтворення аграрного виробництва, яке за словами Я. Мансфелта, прихильника органічного сільськогосподарства, повинно бути підпорядковане вирішенню назрілих агро-біологічних, агро-соціально-економічних та екологічних проблем [131, с. 13-24; 132, с. 18-27]. Так вважає і Ю. Ушкаренко, наголошуючи, що забезпечення економічного зростання і соціального розвитку нашої країни залежить і від стану та умов функціонування аграрного сектора її економіки [265, с. 5].

Розширене відтворення сільськогосподарського виробництва сприятиме забезпеченню продовольчої безпеки країни, яка є важливою складовою її економічної безпеки і визначається „здатністю національної економіки до розширеного відтворення з метою задоволення на визначеному рівні потреб власного населення і держави, протистояння дестабілізуючій дії чинників, що створюють загрозу нормальному

розвиткові країни, забезпечення конкуренто-спроможності національної економіки у світовій системі господарювання” [91, с. 32]. Рівень продовольчої безпеки формує як економічну, так і політичну незалежність країни, оскільки пов’язаний з першою необхідністю задоволення життєвої потреби людини в продуктах харчування і часто розглядається урядами як важливий компонент національної безпеки держави [115, с. 26].

М. Талавиря наголошує на формуванні новітнього етапу розвитку сільського господарства, яке за своєю сутністю, механізмами здійснення і кінцевими результатами покликане стати відроджувальним. Це не тільки означає виведення сільського господарства, а в цілому й села, сільського способу життя на істотно вищий рівень розвитку, оскільки „своїм єством Україна зобов’язана нікому іншому, як селу і селянам”, передусім пов’язуючи це з поняттям сталого розвитку сільських територій, що базується на здатності території не стільки повертатися в початковий стан після збурювальних управлінських дій, скільки в набутті якості переходити в новий якісний стан, пов’язаний передусім із неухильним і стабільним поліпшенням якості життя громадян, що проживають на цій території [254, с. 179, 21].

З огляду на викладене можна стверджувати: і продовольча безпека країни, і значною мірою добробут сільських мешканців багато в чому залежать від ефективного розвитку сільського господарства, що передусім функціонує на сільських територіях і базується на багатофункціональності сільського розвитку, який відіграє важливу роль у забезпеченні збалансованого зростання регіональної економічної системи.

1.3. Методичні підходи до дослідження особливостей сільського розвитку

Сільський розвиток займає важливе місце в економіці будь-якого регіону і має свої специфічні особливості щодо забезпечення його збалансованості. Як ми вже відмічали, сільський розвиток тісно пов’язаний з розвитком сільських територій, на яких розміщені промислові, рекреаційні, сільськогосподарські підприємства різних форм

власності і господарювання. Процес забезпечення збалансованого сільського розвитку значною мірою залежить від виважених управлінських підходів як з боку держави, так і місцевих органів самоврядування, і громади зокрема.

Сільський розвиток характеризується соціально-економічними й екологічними явищами і процесами, що потребують поглиблених досліджень, виявлення зв'язків, законів та закономірностей у різних сферах життєзабезпечення сільських мешканців. Складність і багатовимірність наукових досліджень, системність і комплексність аналітичних підходів зумовлюють необхідність диференціації їх на взаємоузгоджені та взаємопов'язані етапи [86, с. 45, 46]: визначення проблеми та її конкретизація; попередня розробка теоретичних положень; вивчення історико-економічного та сучасного стану досліджуваної проблеми; збір, систематизація та узагальнення інформації; визначення методики та методів дослідження; вироблення висновків і пропозицій; впровадження результатів дослідження тощо.

Соціально-економічний і екологічний розвиток, зокрема сільський розвиток, супроводжується дією законів і закономірностей. Провідне місце в системі законів діалектики посідає закон діалектичної протилежності, на підставі якого всім речам, системам, явищам і процесам властиві внутрішні суперечності, протилежні сторони і тенденції, взаємодія, протиборство між якими виступає джерелом зміни і розвитку, веде до наростання суперечностей, що розв'язуються на певному етапі зникненням старого і появою нового. Суперечності притаманні всім явищам і процесам реальності і виступають рушійною силою, джерелом зміни і розвитку [64].

Всі явища природи та суспільства розвиваються через заперечення. Процес розвитку був би неможливим без заперечення старого новим. Заперечення заперечення є закон безперервного розвитку, тобто кожне явище є результатом заперечення попереднього явища. Нове, що розвивається і стає старим, заперечується новим, і так до нескінченності. Специфічними формами цього процесу є [82, с. 546; 266, с. 106-116]:

- заперечення більш розвинутою суспільною формою менш розвинутої (заперечення розвинутою формою економічної власності менш розвинутої);

- заперечення новими, прогресивнішими організаційними формами менш розвинутих (наприклад, зміна одних організаційних форм управління підприємствами, компаніями іншими, досконалішими);

- заперечення досконалішими речовими формами розвитку продуктивних сил менш досконалих (якісне вдосконалення відносин спеціалізації, кооперування, комбінування виробництва тощо).

Найбільш прийнятним для розуміння і виявлення взаємозалежностей факторів впливу на сільський розвиток, на нашу думку, є закон єдності і боротьби протилежностей, що вказує на джерело руху, розвитку предметів, процесів і явищ. Згідно з ним, найважливішою умовою, що породжує розвиток, є діалектична суперечність. Виходячи з її всезагального характеру, всі предмети, процеси, явища суперечливі (тотожні і нетотожні собі). Це означає, що вони складаються з однієї чи більше пар протилежностей, полярних начал (плюс і мінус, притягування і відштовхування, асиміляція і дисиміляція, ворогуючі сторони у війні, гуманне й антигуманне, прекрасне й потворне, істина й омана та ін.). Вони не лише взаємовиключають, але й передбачають, взаємообумовлюють одна одну. Гегель у свій час підкреслював, що будь-що у світі життєздатне лише тоді, коли спроможне вміщувати в собі суперечності й витримувати їх. Вони охоплюють всі сфери буття (природу, суспільство, духовну сферу), хоч специфічно проявляються в кожній з них [266, с. 106-116; 64].

Доцільно відмітити і значення при розгляді питань соціально-економічного й екологічного розвитку закону Тугана-Барановського, який виражає внутрішньо необхідні, сталі й суттєві зв'язки між виробництвом і споживанням, за яких процес виробництва детермінує процес споживання через механізм нагромадження капіталу та його інвестування в нові технології й виробництво. За змістом цей закон суперечить закону вільного ринку Сея, згідно з яким виробництвом управляють споживання і попит. Основні типи інноваційної діяльності, які випливають із сутності закону Тугана-Барановського, такі [82, с. 570]: 1) виробництво валового продукту, або продукту з якісно новими властивостями; 2) впровадження нових засобів виробництва; 3) освоєння нового ринку збуту; 4) залучення нових джерел сировини, комплектуючих та напівфабрикатів;

5) запровадження нових організаційних та інституційних форм (приватизація, нова система управління тощо); б) зміни інфраструктури.

Теоретико-методичні положення і принципи дослідження факторів сільського розвитку, серед яких провідну роль відіграє розвиток сільських територій та функціонування сільського господарства, знаходять своє тактичне втілення в методології, методиці та методах досліджень. Зокрема, визначальним у досягненні мети і завдань дисертаційної роботи є вибір методології дослідження. Саме цей вибір забезпечує здобуття нових наукових знань і вирішення конкретних прикладних задач у процесі наукових пошуків. Видатний радянський і російський економіст-аграрник О. Ніконов характеризував методологію як *душу дослідження, провідний компонент наукової роботи* [147, с. 6-12].

Науковці-дослідники В. Шейко, Н. Кушнарєнко дають таке визначення зазначеним поняттям [271, с. 56-57, 73]:

- методологія (гр. *methodos* – спосіб, метод і *logos* – наука, знання) – вчення про правила мислення при створенні теорії науки, тобто вчення про систему наукових принципів, форм і способів дослідницької діяльності;

- методика (гр. *methodike*) – сукупність методів, прийомів проведення будь-якої дослідницької роботи. Методика дослідження – це система правил використання методів, прийомів та операцій;

- метод (гр. *methodos*) – спосіб пізнання, дослідження явищ природи і суспільного життя. Це також сукупність прийомів чи операцій практичного або теоретичного освоєння дійсності, підпорядкованих вирішенню конкретного завдання. Різниця між методом та теорією має функціональний характер, тобто, формуючись як теоретичний результат попереднього дослідження, метод виступає як вихідний пункт та умова майбутніх досліджень. У найбільш загальному розумінні метод – це шлях, спосіб досягнення поставленої мети і завдань дослідження. Він відповідає на запитання: як пізнавати?

Найчастіше методологію тлумачать як теорію методів дослідження, створення концепцій, як систему знань про теорію науки або систему методів дослідження. Методологія виконує такі функції [271, с. 56]: визначає способи здобуття наукових знань, які відображають динамічні процеси та явища; окреслює особливий шлях, на якому досягається певна

науково-дослідницька мета; забезпечує всебічність отримання інформації щодо процесу чи явища, що досліджується; допомагає введенню нової інформації до фонду теорії науки; забезпечує уточнення, збагачення, систематизацію термінів і понять у науці; створює систему наукової інформації, яка базується на об'єктивних фактах, і логіко-аналітичний інструмент наукового пізнання.

Методологія – це концептуальний виклад мети, змісту, методів дослідження, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про процеси та явища. Методологія – вчення про систему наукових принципів, форм і способів дослідницької діяльності – має чотирирівневу структуру. Розрізняють фундаментальні, загальнонаукові принципи, що становлять власне методологію, конкретно-наукові принципи, що лежать в основі теорії тієї чи іншої дисципліни або наукової галузі, і систему конкретних методів і технік, що застосовується для вирішення спеціальних дослідницьких завдань [271, с. 56, 57].

Процес дослідження сільського розвитку вимагає застосування адекватних методів його пізнання. При цьому фундаментальним принципом пізнання явищ і процесів досліджуваної проблематики є системний підхід до оцінки й аналізу еволюційного розвитку сільських територій як важливої складової сільського розвитку. Сільський розвиток становить певну цілісність, в якій виявляється взаємозалежність і взаємообумовленість всіх її складових: економічної, соціальної, природної, екологічної, географічної.

Системний підхід – один з головних напрямів методології спеціального наукового пізнання і соціальної практики, мета і завдання якого полягають у дослідженнях певних об'єктів як складних систем. Він сприяє формуванню відповідного адекватного формулювання суті досліджуваних проблем і вибору ефективних шляхів їх вирішення. При цьому особливу увагу потрібно зосередити на розкритті різноманітних внутрішніх і зовнішніх зв'язків системи, процесу поєднання основних понять у єдину теоретичну картину, що дозволяє викрити сутність власне цілісності системи [111, с. 57].

Застосування в процесі дослідження системного підходу розкриття явищ і процесів сільського розвитку сприяє вивченню внутрішніх

причинно-наслідкових, структурно-функціональних, ієрархічних, прямих і зворотних зв'язків. Їх пізнання дає змогу виявити складні процеси соціально-економічного й екологічного сільського розвитку, з'ясувати природу зазначених процесів і явищ. Системний підхід використовується як у загальнонаукових, так і спеціальних (конкретних) методах пізнання [87, с. 26-29], що застосовувалися в процесі дослідження проблематики сільського розвитку (рис. 1.3).

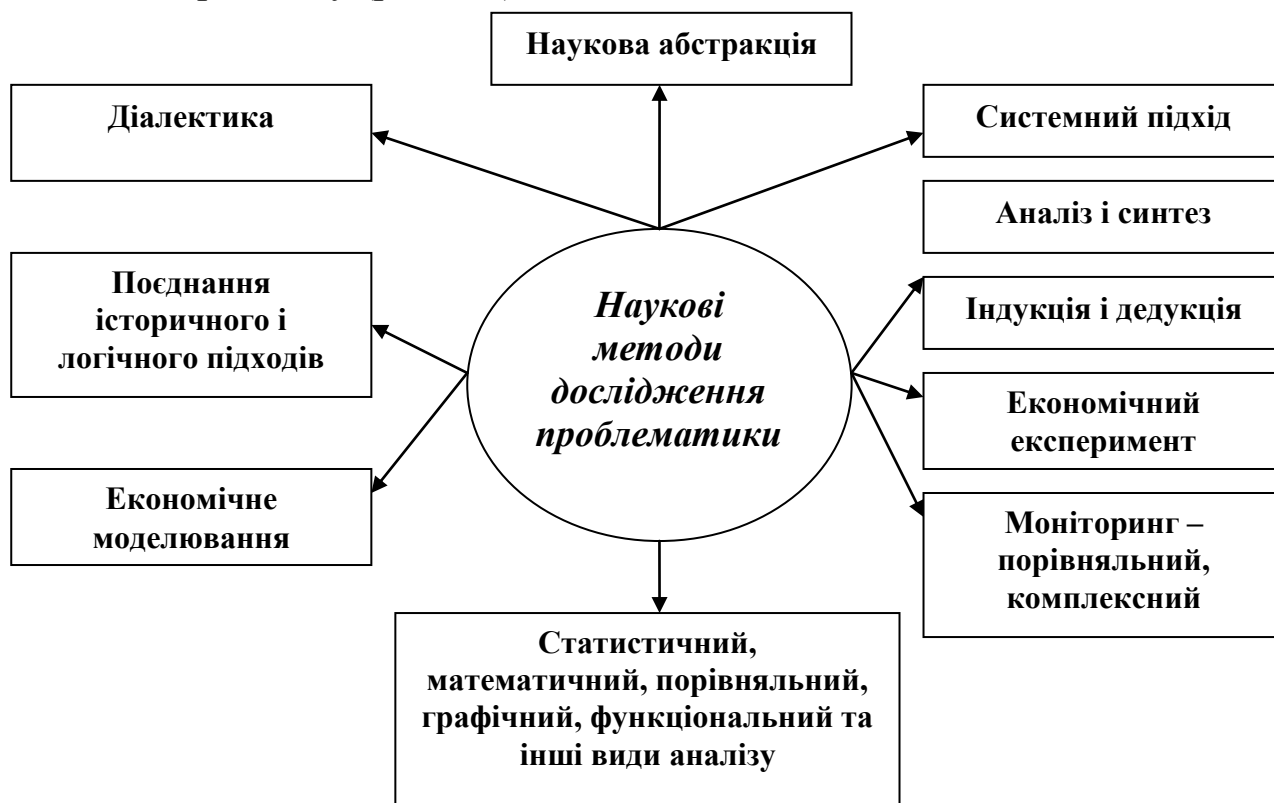

Рис. 1.3. Наукові методи дослідження проблематики сільського розвитку*
 *Сформовано і адаптовано автором до досліджуваної тематики на основі джерела [87, с. 27].

Досліджувана проблематика сільського розвитку базується на використанні багатогранних наукових методів пізнання явищ і процесів, таких, як [87, с. 26-29; 164, с. 43-48]:

- *діалектика* (грец. *διαλεκτική* - „мистецтво сперечатись”, „міркувати”) - метод філософії, що досліджує категорії розвитку [105]. Діалектичний метод базується на використанні законів і принципів філософії, обґрунтованих ще видатним німецьким філософом Георгом Гегелем, сутність яких полягає у пізнанні економічних явищ і процесів у їх взаємозв'язку та взаємозалежності, у безперервному розвитку, у розумінні того, що накопичення кількісних змін зумовлює зміни якісного

стану, що джерелом розвитку є внутрішні суперечності явищ, єдність і боротьба протилежностей;

- *наукова абстракція* як метод полягає в поглибленому пізнанні реальних процесів шляхом виокремлення основних, найсуттєвіших сталих сторін певного явища, очищених (абстрагованих) від усього другорядного, випадкового, неістотного;

- *аналіз і синтез* як метод дослідження застосовується в єдності двох його складових. При аналізі об'єкт дослідження уявно або фактично розкладається на складові, кожна з яких вивчається окремо; при синтезі відбувається об'єднання різних елементів, сторін об'єкта в єдине ціле з урахуванням взаємозв'язків між ними. Аналіз сприяє розкриттю істотного в кожному елементі, а синтез завершує розкриття суті об'єкта в цілому. Аналіз і синтез взаємозв'язані та уособлюють єдність протилежностей;

- *індукція і дедукція*. Індукція – це метод пізнання від окремого до загального, від знання нижчого ступеня до знання вищого ступеня. Дедукція - метод пізнання від загального до одиничного. Метод індукції і дедукції забезпечує діалектичний зв'язок одиничного, особливого і всезагального;

- *історичний і логічний* методи використовуються для дослідження економічних процесів у єдності. Історичний метод вивчає ці процеси у тій історичній послідовності, в якій вони виникали, розвивалися і змінювалися один за одним у житті. Логічний метод досліджує економічні процеси в їх логічній послідовності, прямуючи від простого до складного;

- *економічне моделювання* – це формалізований опис і кількісне вираження економічних процесів і явищ (за допомогою математики й економетрики), структура якого абстрактно відображає реальну картину економічного життя.

У процесі дослідження використовувалися також такі загальнонаукові методи пізнання, як поєднання кількісного і якісного аналізу, порівняння та інші. *Метод якісного і кількісного аналізу* передбачає чітке виявлення якісної визначеності економічного явища і підкреслення тих складових, елементів, які піддаються кількісному виміру, вивчення динаміки процесу; виявлення чинників, що впливають на його зв'язки в системі. Поєднання кількісного та якісного аналізу здійснюється за допомогою математичних і статистичних методів. Його

використання дає теоретичне підґрунтя для визначення конкретних практичних завдань щодо темпів і пропорцій розвитку господарства, розроблення програм розвитку економіки тощо. *Метод порівняння* використовується для визначення схожості та відмінності господарських явищ, оскільки будь-яке явище пізнається у порівнянні. Способи порівнянь різноманітні: порівняння ознак, властивостей, статистичних величин, економічних категорій, дії економічних законів за різних умов тощо [87, с. 26-29]. Використовувалися також моніторингові підходи у дослідженні явищ і процесів сільського розвитку з метою подальшого аналізу, оцінки, порівняння отриманих результатів для виявлення певних закономірностей, тенденцій, змінних і їх динаміки. Зокрема, використано підходи порівняльного моніторингу – це коли порівнюються окремі показники або результати більш комплексних досліджень, проведених за ідентичними критеріями, кількох систем одного рівня або вищих і нижчих систем. Такий підхід дає можливість узагальнити показники, виявити причини, що збільшують або зменшують різницю між ними; моніторинг комплексний – поєднує в собі методи дослідження, що використовуються у різних видах моніторингів [140].

Важливе місце у монографічному дослідженні займає статистична методологія, що сприяє:

- дослідженню сукупності факторів впливу на сільський розвиток;
- розкриттю процесу життєдіяльності сільських мешканців у цілому;
- врахуванню тенденцій сільського розвитку та розмаїтості явищ і процесів у життєзабезпеченні сільських територій;
- здійсненню аналізу і виявленню причинних залежностей і закономірностей явищ у процесі забезпечення збалансованого сільського розвитку.

Застосування статистичної методології у процесі аналізу динаміки та тенденцій розвитку сільських територій, ефективного функціонування сільського господарства є основою дослідження проблем сільського розвитку в цілому. Економіко-статистичне дослідження базується на специфічних прийомах, сукупність яких утворює методологію статистики (методи масових спостережень, групувань, узагальнюючих показників,

динамічних рядів, індексний метод та інші). Аналіз статистичної інформації дає можливість:

- виокремити такі діалектичні категорії, як кількість і якість, необхідність і випадковість, причинність, закономірність, одиничне і масове, індивідуальне і спільне;

- всебічно охарактеризувати розвиток економіки, обґрунтувати успіхи і недоліки, намітити шляхи і заходи щодо усунення небажаних тенденцій.

Сучасна статистика – серія галузевих статистик і комплексних розділів, які вивчають показники виробничого процесу в галузях матеріального виробництва (сільському господарстві, промисловості); в галузях, де продовжується процес виробництва у сфері обігу (торгівля, зв'язок, транспорт тощо); показники роботи галузей невиробничої сфери (житлово-комунального господарства, науки, фізичної культури і спорту тощо) [149, с. 9]. Окремі показники характеризують і функціонування багатогранних видів економічної діяльності (за Національним класифікатором видів економічної діяльності, що набрав чинності з 1 січня 2012 р. [109]), що здійснюються на сільських територіях. Провідними видами економічної діяльності для Закарпатської області є:

- *секція А* – сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство, зокрема:
 - розділ 01 – сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних із ними послуг;
 - розділ 02 – лісове господарство та лісозаготівлі;
 - розділ 03 – рибне господарство;
- *секція В* – добувна промисловість і розроблення кар'єрів;
- *секція С* – переробна промисловість, зокрема:
 - розділ 10 – виробництво харчових продуктів;
 - розділ 11 – виробництво напоїв;
 - розділ 16 – оброблення деревини та виготовлення виробів з деревини та корка, крім меблів; виготовлення виробів із соломки та рослинних матеріалів для плетіння;
 - розділ 28 – виробництво машин і устаткування, зокрема група 33.2 - установа та монтаж машин і устаткування;
 - розділ 31 – виробництво меблів;

- *секція І* – тимчасове розміщення й організація харчування, зокрема: розділ 79 – діяльність туристичних агентств, туристичних операторів, надання інших послуг із бронювання та пов'язана з цим діяльність; група 55.1 – діяльність готелів і подібних засобів тимчасового розміщення;
- *секція Т* - діяльність домашніх господарств, зокрема групи 98.1 – діяльність домашніх господарств як виробників товарів для власного споживання.

При дослідженні взаємодії факторів впливу на сільський розвиток, розвиток сільських територій важливим є визначення синергічного ефекту. Синергічний ефект, синергія (*гр. synergos – той, що діє разом*) в перекладі з грецької означає співдію, сумісне функціонування систем, або компонентів однієї системи, коли сумарний результат (ефект) від їх взаємодії перевищує суму локальних ефектів від дії кожного окремого компонента. В економічній теорії процеси синергії досить широко використовуються при визначенні соціально-економічної ефективності функціонування складних багатоцільових систем, розробленні науково-технічних програм розвитку складних об'єктів [267, с. 99]. Близьким до поняття „синергія” є термін „синергізм”, що тлумачиться як „комбінований вплив двох чи більше чинників, за якого спільна дія значно перевершує ефект кожного компонента та їхньої суми” [84, с. 242].

З метою поглибленого вивчення проблематики сільського розвитку, виявлення його важливих складових і елементів, формування власного бачення вирішення проблемних питань і окреслення перспектив сільського розвитку в монографії сформовано структурну схему дослідження (рис. 1.4). Важливими складовими сільського розвитку, розвитку сільських територій є: економічна, соціальна, природна, екологічна, географічна складові і підпорядковані їм окремі елементи. У процесі дослідження нами здійснено економічну оцінку сільського розвитку, що базується на змінах в економіці, які виникають при певному впливі внаслідок порушення основних функцій природи, тобто вона відображає вартість заходів на підтримання оптимального стану природної, соціальної і господарської підсистем та величину збитків від антропогенних впливів. Об'єктом економічних оцінок можуть бути всі види наслідків господарської діяльності (екологічні, соціальні, господарські), але тією мірою, якою вони здійснюють вплив на економічне життя суспільства [86].

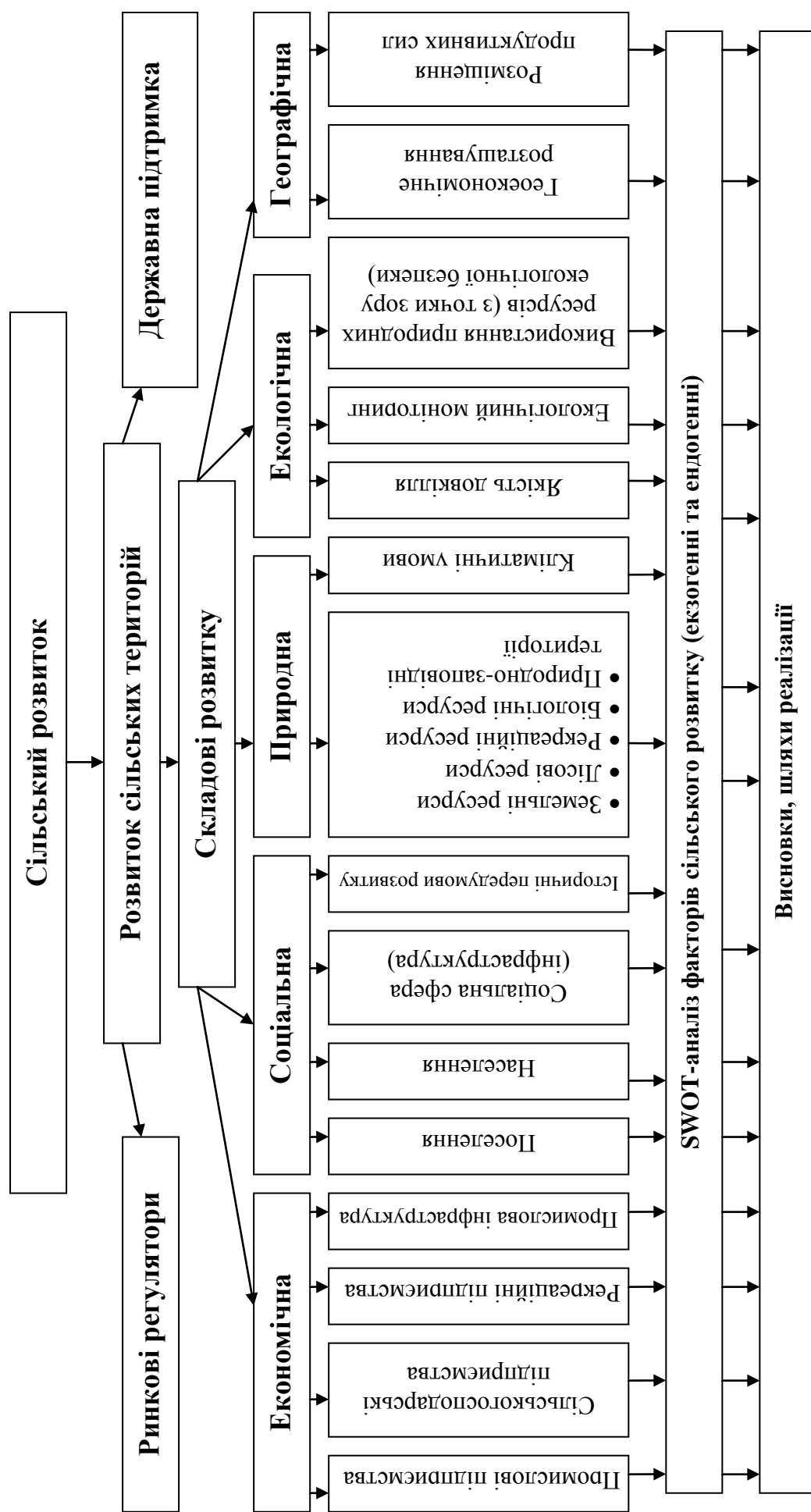

Рис. 1. 4. Структурна схема дослідження категорії „сільський розвиток” (авторська розробка).

Економічна оцінка сільського розвитку має свої специфічні особливості, оскільки повинна включати рівень розвитку сільських територій в цілому, а саме:

- функціонування підприємств, розміщених на певній території, в тому числі у розрізі природноекономічних зон регіону;
- наявність виробничої і соціальної інфраструктури, яка значною мірою сприяє економічному зростанню сільської місцевості та ефективному функціонуванню соціальної сфери;
- наявність і раціональне використання природно-ресурсного потенціалу території;
- сприятливі природнокліматичні умови для ведення сільського господарства;
- геополітичне, гео економічне і геостратегічне розміщення регіону;
- раціональне розміщення продуктивних сил.

Практикою господарювання в аграрній сфері доведено, що ефективність управління агропромисловим комплексом залежить і від наявності своєчасного та якісного інформаційного забезпечення. У цьому процесі особливе місце займає моніторинг. Моніторинг (від лат. *monitor* – той, що нагадує, наглядає) у науковій літературі визначається як спеціально організоване систематичне спостереження за станом певного об'єкта. Моніторинг будь-якого розвитку – процес надання системі управління інформації про відповідність результатів діяльності об'єкта обраним критеріям. Якісна організація моніторингу передбачає спостереження за чинниками й тенденціями розвитку об'єктів з метою інформаційної підтримки оперативних і стратегічних рішень, встановлення рівня пристосованості об'єкта до навколишнього середовища тощо [152, с. 491].

Оскільки сільський розвиток тісно пов'язаний зі станом навколишнього середовища, важливим є моніторинг останнього. Як зазначено в „Економічній енциклопедії”, моніторинг навколишнього природного середовища (англ. *monitoring* від лат. *monitor* – той, що контролює, попереджає) – система спостереження та контролю за станом природних і антропогенних комплексів, об'єктів та явищ, рівнем забруднення навколишнього середовища та деградації екологічних процесів, які відбуваються в ньому, з метою забезпечення раціонального

використання природних ресурсів і охорони навколишнього середовища, запобігання критичним та кризовим ситуаціям [83, с. 475].

У свою чергу моніторинг сільського розвитку потребує здійснення не тільки економічної, а й екологічної оцінки з метою виявлення проблемних питань і прийняття виважених рішень щодо сприяння розвитку сільських територій. З огляду на відмічене, досліджено якісні характеристики довкілля сільської місцевості.

Якість довкілля трактується як природні умови, в яких наявні хімічні, фізичні, біологічні та інші елементи не порушують екологічного балансу, взаємозв'язку людини і довкілля, не знижують природні властивості (можливості) середовища до самовідновлення [25]. Природно-соціальний підхід до оцінки якості довкілля передбачає в першу чергу оцінку стабільності середовища існування людини, під якою розуміють сукупність природних умов і антропогенно-природних чинників, що унеможливають настання будь-яких психологічних, психічних, фізіологічних, генетичних та інших ефектів для здоров'я людини протягом її життя. Він також вимагає розробки і дотримання певних нормативів екологічної безпеки – стандартів якості довкілля. Під останніми розуміють єдині нормативи, правила або регламенти, спрямовані на підвищення суспільного добробуту, що являють собою гранично-допустимі рівні вмісту забруднюючих речовин або інших шкідливих антропогенних впливів. Із соціальної (або біосоціальної) точки зору якість довкілля найкраще характеризує поняття його сприятливості (або комфортності). У цьому разі дається оцінка відповідності усіх складових довкілля біосоціальним потребам людини з точки зору комфортності або дискомфортності (крайнім вираженням якої є екстремальність). Останні можуть бути тісно пов'язані з такими природними та антропоприродними чинниками формування якості навколишнього середовища, як забрудненість, патогенність та інше.

Близьким до поняття „якість довкілля” є „якість екологічна” [25, с. 389], що містить сукупність властивостей, ознак, умов навколишнього середовища, продукції, послуг, робіт, які визначають їх здатність задовольняти екологічні потреби суспільства та вимоги екологічних стандартів. Під екологічними потребами споживачів (суспільства в цілому) слід розуміти ті потреби, задоволення яких не спричинює

екодеструктивного впливу на споживачів, середовище їх існування й життєдіяльності, сприяє екологізації довкілля. Основними вимогами екологічної якості довкілля є чисте повітря, високої якості поверхневі води, збалансоване і чисте сільське середовище, стійкий стан лісів, радіаційна безпека, мінімізований негативний вплив на клімат тощо.

Поняття „якість екологічна” тісно пов’язане з поняттями „якість життя”, „рівень життя”. Однак поняття „якість життя” не тотожне поняттю „рівень життя”, яке відображає лише рівень матеріального добробуту. Якість життя, на відміну від рівня життя, не можна виміряти точно, оскільки це поняття має як об’єктивний, так і суб’єктивний аспекти. Об’єктивний аспект пов’язаний з рівнем матеріального задоволення потреб та інтересів людей, суб’єктивний – з тим, що ці потреби та інтереси є індивідуальними, і ступінь забезпеченості ними можна оцінити лише суб’єктивно. Оцінювати якість життя важливо не тільки загалом, а й у взаємозв’язку з кожною з її основних складових, а саме [25, с. 389-390]: матеріальна забезпеченість, здоров’я, безпека, стан довкілля, соціальне та духовне благополуччя. У 2005 р. дослідницький підрозділ британського журналу „Економіст” (Economist Intelligence Unit) визначив індекс якості життя для 111 країн за 9 показниками: 1) здоров’я (очікувана тривалість життя при народженні); 2) сімейне життя (рівень розлучень); 3) громадське життя; 4) матеріальний добробут (ВВП на душу населення); 5) політична стабільність і безпека; 6) клімат і географічне положення; 7) забезпеченість роботою (рівень безробіття); 8) політична свобода; 9) гендерна рівність.

Важливим елементом екологічної складової сільського розвитку є екологічний моніторинг. Екологічний моніторинг як елемент інформаційної системи ґрунтується на отриманні первинної інформації, що характеризує стан і динаміку об’єктів управління та навколишнього середовища, у якому функціонує система [77, с. 376]. Він передбачає виявлення змін, а також оцінки: ефективності використання угідь, полів, ділянок; процесів, пов’язаних зі змінами родючості ґрунтів (розвиток водної та вітрової ерозії, втрата гумусу, погіршення структури ґрунту, заболочення і засолення), заростання сільськогосподарських угідь бур’янами, забруднення земель пестицидами, важкими металами, радіонуклідами та іншими токсичними речовинами.

Вагомим елементом екологічної складової є використання природних ресурсів з точки зору їх раціонального використання, збереження, формування екологічної безпеки. Використання природних ресурсів обумовлює процес залучення людиною ресурсів природи до здійснення господарської діяльності, що включає як виробничу діяльність, у процесі якої виробляється продукція, товари народного споживання та інші матеріальні цінності, так і невиробничу, пов'язану з виконанням різних видів робіт, у тому числі науково-дослідних, надання послуг, результати яких відчужуються як товар.

При цьому важливо формувати і запроваджувати еколого-економічний механізм, ефективність якого суттєво посилюється за умови створення відповідної системи природокористування, яка враховує також стратегічні інтереси держави, потреби майбутніх поколінь, формує еколого-економічну безпеку країни [81, с. 69].

Соціальна складова відіграє важливу роль у суспільному відтворенні, відродженні й збереженні сільських територій, сільських населених пунктів і сприяє забезпеченню сільського розвитку в цілому. Ефективне управління розвитком села вимагає не лише підтримки аграрного сектору економіки, а й забезпечення високої якості трудового потенціалу, поліпшення умов життя, праці, побуту, дозвілля сільського населення; оздоровлення демографічної ситуації тощо [28]. Одним з елементів соціальної складової є соціальна сфера, що охоплює сферу виробництва і відтворення людини, де людина відтворює себе як біологічну, соціальну і духовну істоту. Соціальна сфера складається з двох комплексів [82, с. 702, 704]: соціально-культурного та матеріально-побутового. До першого комплексу входять: охорона здоров'я, фізична культура і спорт, соціальне забезпечення, освіта, культура, мистецтво, наука та наукове обслуговування. До другого – роздрібна торгівля, громадське харчування, житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування населення.

Соціальна інфраструктура є важливим чинником у забезпеченні сільського розвитку, оскільки охоплює житлове і комунальне господарство, підприємства побутового обслуговування й водопостачання, енергетичне господарство об'єктів соціального призначення, підприємства торгівлі, освіта (загальна і професійна), охорона здоров'я, курортно-туристичні зони, а також комплекс об'єктів (підприємств, закладів, організацій та споруд), які

забезпечують умови функціонування суспільного виробництва і життєдіяльності населення, формування фізично та інтелектуально розвиненого, суспільно активного індивіда. Отже, вона формує комплекс галузей, призначенням яких у суспільному поділі праці є задоволення потреб населення у соціально-побутових і соціально-духовних послугах.

Значна кількість праць з теорії розвитку соціальної інфраструктури в зарубіжній науці з'явилася наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. ХХ ст. Загальним у тлумаченні соціальної інфраструктури є підхід до неї як до елемента капіталу та багатства. Невипадково до соціальної інфраструктури відносять сфери людської діяльності, що є передумовою розвитку господарства країни або регіону, а тому інфраструктурні інвестиції повинні випереджати виробничі. Спільна ознака та необхідна вимога до створення й функціонування соціальної інфраструктури – встановлення певних мінімальних термінів служби та проектної величини об'єктів. Ми не погоджуємося з думкою науковців, що невеликі споруди досить часто неефективні, оскільки досвід сільського розвитку свідчить, що вони більш ефективні у розселенні сільського населення і невинно міські мешканці поселяються у власних будинках на околицях міст та ближніх сільських поселеннях.

На думку зарубіжних дослідників, регіональна економічна політика повинна концентруватися навколо фінансової допомоги у розбудові соціальної інфраструктури. При цьому значна частина таких заходів є надзвичайно капіталомісткими, оскільки окупність коштів забезпечується протягом тривалого часу. Через це частка державної участі в інфраструктурних програмах розвитку сільських територій у промислово розвинутих країнах світу традиційно висока.

Стан соціальної інфраструктури визначає побутову привабливість поселень. Необґрунтовані регіональні відмінності у життєвому рівні населення зменшують соціально-економічну ефективність територіального поділу праці, уповільнюють розвиток продуктивних сил регіонів, у тому числі сільської місцевості. Соціальна інфраструктура, що задовольняє повсякденні потреби населення, складається з набору елементів за місцем проживання, взаємозамінюваність яких неможлива. Об'єкти, що задовольняють потреби вищого рангу, притаманні частині жителів у окремі періоди життя, потребують пропорційного розподілу

залежно від регіональної системи розселення, соціально-економічного статусу поселень та вікового складу населення.

Виходячи з потреби створення повноцінного життєвого середовища та підвищення ефективності функціонування господарського комплексу, територіальна організація соціальної інфраструктури повинна відповідати таким критеріям: збалансованість певної підсистеми регіонального господарського комплексу з іншими структурними утвореннями, підтримання територіальних та галузевих пропорцій між її ланками; комплексність як на рівні регіону, так і окремого поселення залежно від кількості й статево-вікової структури населення, особливостей системи розселення; ієрархічність, тобто зв'язок між складом об'єктів у поселенні та їхнім розміром і адміністративно-господарським значенням.

Із соціальною інфраструктурою тісно пов'язана така її складова, як житлове середовище, тобто комплекс архітектурно-просторового планування, інженерно-технічного та меблевого обладнання й оздоблення приміщень, оптимальних і мінімально допустимих рівнів, фізичних, хімічних, біологічних, радіологічних та соціальних чинників всередині помешкань і в безпосередньому їх оточенні.

На основі наукових розробок встановлено основні закономірності формування навантаження фізичних, хімічних і біологічних чинників на населення, що діють у житловому середовищі у зв'язку з газифікацією, електронізацією, комп'ютеризацією побуту, недостатніми та неоптимальними об'ємно-просторовими характеристиками середовища проживання людини, новими рішеннями щодо зовнішніх та внутрішніх захисних конструкцій, недостатнім повітрообміном, ультрафіолетовим „голодом”, проникненням зовнішніх чинників різної природи (шум, вібрація, радіація, хімічні й біологічні аерозолі тощо).

На сучасному етапі житлового будівництва критерієм комфорту житлового середовища є загальна площа будинку (квартири), житлова площа на 1 людину, кількість кімнат у будинку (квартирі) відповідно до кількості членів родини, наявність підсобних приміщень, а також акустичний, світловий і повітряний комфорт. Важливу роль у розвитку населених пунктів, особливо сільської місцевості, відіграють житлові умови, які становлять сукупність зовнішніх і внутрішніх чинників, а також соціальних умов, що формують житлове середовище [75, с. 17].

Зовнішні і внутрішні чинники житлових умов та інших складових соціальної інфраструктури особливо актуальні для сільської місцевості, зокрема для гірських територій. У розрізі природноекономічних зон гірської екосистеми Закарпаття до зовнішніх чинників належать географічні умови, місцерозташування будинку в плані населеного пункту, характеристики земельної ділянки, характер забудови населеного пункту, наявність і відстань від джерел забруднення навколишнього середовища та ін.

Внутрішні чинники житлових умов – це тип будинку, будівельні матеріали і конструкції, внутрішнє планування, ступінь благоустрою (холодне і гаряче водопостачання, каналізація, опалення, вентиляція та інше). У сільській місцевості регіону в забудові переважають природні матеріали і конструкції.

Одним із важливих показників, який характеризує також і соціальну сферу, є рівень якості життя. Якість життя – ступінь задоволення матеріальних, культурних і духовних потреб людини, або ж ступінь відповідності умов і рівня життя науково обґрунтованим нормативам або визначеним стандартам [262, с. 240]. Під якістю життя розуміють також задоволеність населення життям з точки зору широкого набору потреб та інтересів. Це поняття охоплює характеристики й індикатори рівня життя як економічної категорії, а також умови праці і відпочинку, житлові умови, соціальну забезпеченість і гарантії, охорону правопорядку і дотримання прав особистості, природно-кліматичні умови, показники збереження навколишнього середовища, наявність вільного часу і можливості його доцільно використовувати, нарешті, відчуття спокою, комфортності і стабільності [92, с. 12-13, 462].

Отже, цей показник є комплексним і виходить за межі соціальної сфери, оскільки містить як економічну, так і екологічну, природну, географічну, моральну та інші складові. Забезпечення збалансованого розвитку відмічених складових дає в результаті синергійний ефект і сприяє підвищенню рівня добробуту населення, що і є метою регіонального розвитку.

Одним з основних інструментів визначення пріоритетних напрямів розвитку та стратегічного управління, що оцінюють у комплексі внутрішні і зовнішні чинники, які впливають на розвиток території, є SWOT-аналіз. SWOT – початкові літери слів Strengths (Сильні сторони),

Weaknesses (Слабкі сторони), Opportunities (Можливості), Threats (Загрози). SWOT-аналіз — це своєрідний інструмент; він не містить остаточної інформації для прийняття управлінських рішень, але дає змогу впорядкувати процес обмірковування всієї наявної інформації з використанням власних думок та оцінок [113; 279; 142]. Здійснення SWOT-аналізу сприяє встановленню зв'язків між найхарактернішими для регіонального (сільського) розвитку можливостями, загрозами, сильними сторонами (перевагами), недоліками. За результатами такого аналізу можна окреслювати перспективні напрями та здійснювати вибір стратегій сільського розвитку.

Особливості останнього притаманні передусім окремо взятій території, регіону. Термін „особливість”, як трактує „Великий тлумачний словник сучасної української мови” [19, с. 862; 229], – характерна риса, ознака, властивість кого-, чого-небудь; своєрідність, специфіка чого-небудь. Будь-який регіон має власні особливості соціально-економічного й екологічного розвитку. Регіон – частина території, держави, виділена за сукупністю різних ознак в адміністративну одиницю, діяльність якої свідомо спрямовується державними органами управління, а управлінські функції координуються ними для досягнення цілей суспільного розвитку й запобігання дії руйнівних внутрішніх і зовнішніх сил [219, с. 19].

У Законі України „Про стимулювання розвитку регіонів” (стаття 1 „Визначення основних термінів”) зазначається, що „регіон – територія Автономної Республіки Крим, області, міст Києва та Севастополя”, а „стимулювання розвитку регіонів – комплекс правових, організаційних, наукових, фінансових та інших заходів, спрямованих на досягнення сталого розвитку регіонів на основі поєднання економічних, соціальних та екологічних інтересів на загальнодержавному та регіональному рівнях, максимально ефективного використання потенціалу регіонів в інтересах їх жителів та держави в цілому” [208]. Тому в монографічному дослідженні ми дотримуємося положення, що адміністративна область – це регіон країни. У процесі дослідження нами виокремлено регіональні особливості сільського розвитку, розвитку сільських територій Закарпаття, зокрема: вигідне гео-, економічне, політичне, стратегічне розташування; поділ регіону на три природно-економічні зони: низинну, передгірну і гірську; наявний природно-ресурсний потенціал; порівняно екологічно чисті території;

етнічна особливість – багатонаціональний склад населення; демографічна ситуація – переважання сільського населення; інвестиційна привабливість тощо.

Комплексна оцінка сільського розвитку, розвитку сільських територій поєднує в собі сукупність кількісних і якісних показників, що ґрунтуються на інформаційній базі та аналітичній системі моніторингу економічних, соціальних, природних і, в цілому, управлінських процесів на території [221, с. 21-23]. Окремі науковці [134, с. 49-55; 160, с. 183] підкреслюють, що моніторинг сільського розвитку варто проводити на основі різних джерел інформації – як органів державної статистики, так і міністерств, обласних, районних адміністрацій, а також результатів репрезентативного опитування представників сільських територій, враховувати громадську думку, висловлену під час науково-практичних конференцій, семінарів фахівців, зборів громадян.

У процесі дослідження нами застосовано відповідну методику оцінки сільського розвитку, що базується передусім на особливостях регіонального розвитку (рис. 1.5). Оцінка сільського розвитку має комплексний характер і поєднує вплив різних факторів і відповідних показників з метою отримання узагальнюючих індикаторів на базі аналізу і порівняння окремих з них.

Для оцінки збалансованого сільського розвитку, розвитку сільських територій необхідним є застосування адитивної моделі, що зводить окремі складові розвитку в загальний показник по кожному району [134, с. 49-55]:

$$I_n = \sum_m i_{mn}, \quad (1.1)$$

де I_n – комплексна інтегральна оцінка сталого сільського розвитку, розвитку сільських територій n -го району;

i_{mn} – окрема інтегральна оцінка m -ї складової сталого сільського розвитку, розвитку сільських територій n -го району.

Методика припускає щорічний моніторинг збалансованого сільського розвитку кожного району за складовими економічного, соціального, екологічного та інституціонального розвитку.

ОСОБЛИВОСТІ РЕГІОНАЛЬНОГО СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ

- вигідне геоелекономічне розташування
- низинна, передгірна і гірська природноелекономічні зони
- природно-ресурсний потенціал (елекологічний феномен)
- багатонаціональний склад населення, демографічна ситуація
- інвестиційна привабливість тощо

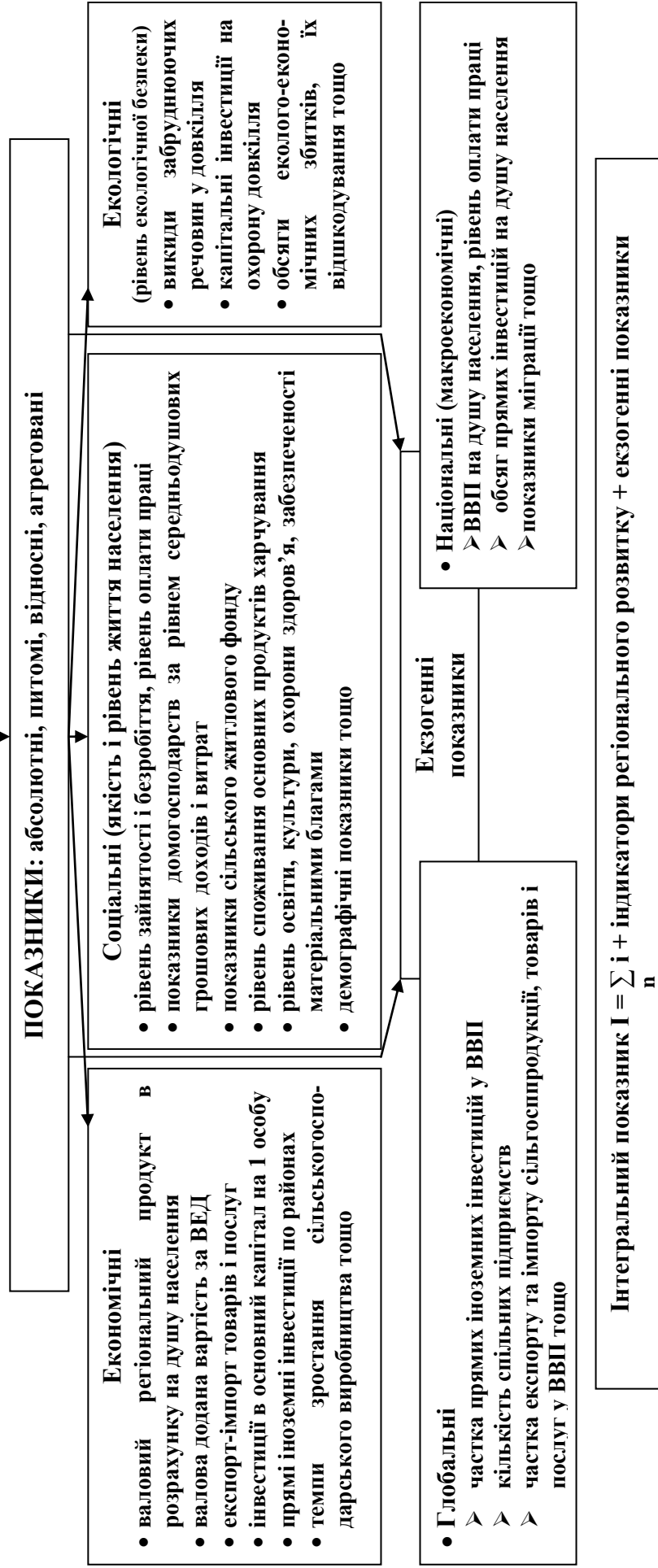

Рис. 1.5. Методика оцінки регіональних особливостей сільського розвитку за основними складовими (авторська розробка)

Тоді кінцева формула матиме такий вигляд [134, с. 49-55]:

$$I_{nk}^2 = i_{\text{еко},nk} + i_{\text{соц},nk} + i_{\text{еколог},nk} + i_{\text{інст},nk}$$

де I_{nk} – комплексна інтегральна оцінка сільського розвитку, розвитку сільських територій n -го району в k -му році;

$i_{\text{еко},nk}$ – окрема інтегральна оцінка економічної складової сільського розвитку, розвитку сільських територій n -го району в k -му році;

$i_{\text{соц},nk}$ – окрема інтегральна оцінка соціальної складової сільського розвитку, розвитку сільських територій n -го району в k -му році;

$i_{\text{еколог},nk}$ – окрема інтегральна оцінка екологічної складової сільського розвитку, розвитку сільських територій n -го району в k -му році;

$i_{\text{інст},nk}$ – окрема інтегральна оцінка інституціональної складової сільського розвитку, розвитку сільських територій n -го району в k -му році.

Інтегральна оцінка окремо взятої складової сільського розвитку, розвитку сільських територій розраховується на основі сукупності індикаторів, що в результаті сприятиме узагальненню показників стосовно складових сільського розвитку і комплексному підходу до оцінки розвитку сільської місцевості.

У процесі дослідження всебічно узагальнено міжнародний досвід регулювання сільського розвитку та можливості його використання в Україні, виокремлено окремі аспекти державного регулювання регіонального сільського розвитку, а також намічено перспективні напрями забезпечення збалансованого розвитку досліджуваної тематики.

Виходячи з теоретико-методичних основ і, зокрема, з вимог Національного класифікатора видів економічної діяльності України, у процесі дослідження значну увагу приділено особливостям розвитку пріоритетних видів економічної діяльності сільських територій, а саме: сільському господарству, лісовому господарству, рекреаційно-туристичній діяльності, в тому числі й наданню санаторно-оздоровчих послуг рекреантам і відпочиваючим, що в цілому сприяють забезпеченню збалансованого сільського розвитку Закарпатської області.

РОЗДІЛ 2. РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ

2.1. Передумови сільського розвитку регіону

Карпатський регіон – специфічна територіальна система України, яка є складовою Східних Карпат, займає центральну частину Карпатської гірської системи і простягнулася своєрідною гігантською дугою протяжністю 1500 км. Утворюють її паралельні гірські хребти, що тягнуться з північного заходу на південний схід. Ця система у структурно-орографічному відношенні поділяється на три частини: Західні, Східні та Південні Карпати. Протяжність Українських Карпат – 270 км, ширина 70-100 км, а в цілому їх загальна площа становить понад 3700 км², або ж 20% від загальної Карпатської гірської системи. Українські Карпати охоплюють усю територію Закарпатської та частково трьох областей України: 37,5% - Івано-Франківської, 18,6% Львівської та 15,8% Чернівецької [130, с. 43]. Площа Закарпатської області становить 12,8 тис. км², або 2,1 % території України, вона є однією з найменших серед областей Західного регіону. Майже 80 % території області займають гори, серед яких найвища точка України – г. Говерла (2061 м) [243, с. 21].

На регіональні природно-господарські системи Карпатського регіону (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська та Чернівецька області), ефективно використання їх агроресурсного потенціалу впливає низка передумов і характерних особливостей, які в процесі дослідження ми розглянемо через складові сільського розвитку, а саме: природну, географічну, економічну, соціальну, екологічну.

Природна складова сільського розвитку регіону. У всіх областях Карпатського регіону територія поділяється на три природно-економічні зони: низинну, передгірну і гірську. До прикладу, в Закарпатській області гори займають 66 % її загальної площі, передгір'я – 14, рівнинна частина – 20 % території. В основному поділ здійснюється за тепловим режимом, вологозабезпеченням, тривалістю вегетаційного періоду, залежно від абсолютних висот і характеру рельєфу [20, с. 237].

Природна складова обумовлюється природнокліматичними умовами. Зимовий період триває до шести місяців у високогір'ї, п'ять

місяців – у горах, чотири – в північно-східному та три – в південно-західному передгір'ї Українських Карпат. Весна найшвидше настає в закарпатському передгір'ї в кінці лютого та на початку березня. Як правило, вона є тривалою, а інколи навіть затяжною, тобто зміщується до зимового, рідше до літнього періоду. На Прикарпатті весна настає у другій половині березня і досягає стабільності в кінці квітня. Фахівці відмічають, що з підняттям на кожні 100 м н.р.м. початок весни затримується на 2 дні, а кінець – на 8 днів. Літо приходить у передгір'я і гори з запізненням на 8-9 днів на кожні 100 м і закінчується раніше на 5-6 днів. Літні дні в низині і передгір'ї часто засушливі, а в горах – дощові, зі зливами і навіть градом. Осінь у Карпатах триває 95-100 днів. Раніше вона настає в горах і поступово спускається в передгір'я [130, с. 49, 50; 278]. У зв'язку з цим, а також через низьку забезпеченість орними землями на гірських і передгірних територіях обмежені можливості щодо вирощування різних видів сільськогосподарських культур. Водночас на території низинної природно-економічної зони, особливо Виноградівського та Берегівського районів, де найбільша сума активних температур сягає 3500-3550°, добре ростуть та визрівають найбільш теплолюбні сорти сільськогосподарських культур.

Сприятливі умови щодо вирощування ранніх овочів і фруктів має низинна природно-економічна зона Закарпаття, оскільки ці території захищені головним Карпатським хребтом від холодних північних вітрів, з північного-заходу – Татрами, а з півдня – Західними Румунськими горами і Марамороським кристалічним масивом. З іншими регіонами країни область з'єднують Яблонецький, Вишківський, Ужоцький, Верецький та Воловецький перевали висотою від 931 до 1614 м н.р.м. [264].

Важливим елементом природної складової є земельні ресурси, оскільки земля є основним незаперечним і неоціненним потенціалом будь-якої країни. Україна володіє великими земельними ресурсами. Її земельний фонд становить 60,3 млн. га, що є безцінним національним багатством, здатним при ефективному управлінні забезпечити гідне життя її громадянам. Майже 70 % території країни займають сільськогосподарські угіддя, понад 17 % – ліси і лісовкриті площі. Міста й інші населені пункти займають більш як 6,9 млн. га земельного фонду, або 11,4 % [256]. На фоні України територія Закарпатської області

характеризується малоземеллям, адже на одного жителя припадає тут 0,36 га сільськогосподарських угідь, у тому числі 0,15 га ріллі, що відповідно у 2,4 та 4,3 разу менше, ніж у середньому по Україні (0,82 га та 0,65 га відповідно). Земельний фонд регіону відображає табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Земельний фонд України та Закарпатської області*

(на 1 січня 2014 р.; тис. га)

Україна та Закарпатська область	Усього земель	В тому числі					% до всіх земель	
		землі сільськогосподарського призначення	ліси та лісовкриті площі	забудовані землі	землі під водою	інші землі	сільськогосподарських угідь	лісів та лісовкритих площ
Україна	60354,9	42744,5	10624,4	2542,6	2422,9	2020,5	70,8	17,6
<i>в тому числі</i> Закарпатська область	1275,3	451,3	723,7	47,5	х	52,8	35,4	56,7
Закарпаття, % до України	2,1	1	6,8	1,87	х	2,6	х	х

*Розраховано за джерелами: [243, с. 515; 247, с. 478, 506; 243, с. 469].

Особливо очевидні порівняльні переваги регіону стосовно наявності лісів та лісовкритих площ. У Закарпатській області площа таких земель на 1 січня 2014 р. становила 56,7 % (723,7 із 1275,3 тис. га) до всіх земель. Водночас в Україні – тільки 17,6 % (10,6 із 60,4 млн. га). Якщо частка площі усіх земель регіону в загальній площі земель України становить 2,1 %, земель сільськогосподарського призначення – тільки 1 %, то лісів і лісовкритих площ – 6,8 %. Незначну частку в загальній площі земель регіону займають землі під водою (на 1 січня 2013 – 1,0 %, або 18,4 із 1275,3 тис. га). У структурі аналогічних земель України землі під водою регіону займають 1,0 %.

Розмаїття фізико-географічних передумов і кліматичних чинників має вплив на співвідношення сільськогосподарських угідь, у тому числі ріллі, а також сіножатей та пасовищ у розрізі природноекономічних зон регіону (див. Додаток А). В Закарпатській області 44,2 % ріллі до загальної площі сільськогосподарських угідь (199,8 із 451,8 тис. га), в тому числі в низинній природноекономічній зоні – 67,1 % (133,5 із 199,1 тис. га), а в передгірній і гірській відповідно 30,3 % (37,0 із 122,1 тис. га) та 22,5 % (29,3 із 130,5 тис. га).

Водночас Закарпатська область має значно менший потенціал орних земель порівняно з Україною, оскільки площа таких земель становить 78,2 % до всіх сільгоспугідь України (32,5 із 41,6 млн. га). Водночас регіон виділяється щодо наявності сіножатей і пасовищ. Так, станом на 1 січня 2013 р. частка їх у сільськогосподарських угіддях становила 55,8 % (251,8 із 451,6 тис. га), в тому числі в низинній природноеконімічній зоні – 32,9 %, передгірній – 69,7, у гірській – 55,8 %. На гірську природноеконімічну зону регіону припадає 44,8 % загальної земельної площі, а ріллі – 14,7 %, у той час як на низинну відповідно 25,7 та 66,8 %.

Важливою передумовою сільського розвитку є не тільки наявність сільськогосподарських угідь, призначених для ведення сільського господарства, але й значна територія лісових і лісовкритих площ, що належать до лісових ресурсів Закарпатської області.

Лісові ресурси. За визначенням окремих науковців, лісові ресурси – це наявні в лісах запаси деревини, технічної і лікарської сировини, кормових, харчових і інших продуктів лісу, що використовуються для задоволення потреб населення та виробництва [169, с. 189].

За даними Головного управління Держкомзему в Закарпатській області загальна площа лісів та інших лісовкритих площ у регіоні становить 723,7 тис. га, де зосереджено 207,5 млн.куб.м запасів деревини. Крім того, ліси та інші лісовкриті площі земель запасу сільських рад становлять 29,9 тис. га [125, с. 5; 153, с. 12]. Для порівняння: загальна площа лісів та лісовкритих площ України становить 10624,4 тис. га, або 17,6 % до всіх земель країни, 6,8 % з яких належить лісовкритим територіям Закарпаття [247, с. 506, 478; 243, с. 469]. Найбільша лісистість – в Українських Карпатах (32 %). Загальний запас деревостанів станом на 1.01.2014 р. становив 1 млрд. 512 млн. м³.

Заготівля деревини в лісах області від усіх видів рубок за рік сягає понад 1 млн.куб.м, а річний приріст запасів деревини – близько 3 млн.куб.м [243, с. 21]. Найбільшу частку займають землі лісового фонду, підпорядковані Закарпатському обласному управлінню лісового господарства, де зосереджено 18 державних лісгосподарських підприємств, які ведуть лісове та мисливське господарство на 494,3 тис.га лісового фонду. Середня площа підприємства 26,9 тис.га. Всього у галузі лісового господарства працює понад 4 тис. працівників, з яких 1,8 тис. – працівники лісової охорони. Найголовнішим джерелом формування

власних коштів є реалізація заготовленої деревини [153, с. 10-12]. За площею лісового фонду область входить до першої п'ятірки в країні, а щодо букових лісів займає першість у областях Карпатського регіону та серед інших адміністративних областей України [71, с. 13].

Відповідно до Основних засад (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2020 р. [197], за площею лісів та запасами деревини Україна є державою з дефіцитом лісових ресурсів. В Україні станом на 1 січня 2014 р. лісистість території становить 17,6 % [247, с. 506, 478]. До речі, в Європі оптимальний рівень лісистості становить 36 % [98]. Залежно від основних виконуваних функцій виділяються такі категорії лісів [185]: ліси природоохоронного, наукового, історико-культурного призначення; рекреаційно-оздоровчі ліси; захисні ліси; експлуатаційні. В Українських Карпатах збережені найбільші в Європі ділянки пралісів, унікальні угруповання альпійського поясу флори і фауни. Гарантом забезпечення збереження і відтворення генофонду рослинного і тваринного світу, різноманіття природних екосистем є заповідники та національні природні парки (табл. 2.2). На території області створені і діють: Карпатський біосферний заповідник та три національні природні парки: „Зачарований край”, „Ужанський” і „Синевир”, під охороною яких перебуває 146,3 тис. га земельних площ. Екосистема

Таблиця 2.2

Біосферний заповідник та національні природні парки Закарпатської області загальнодержавного значення *

(станом на 01.01.2011 року)

№ з/п	Назва об'єкта ПЗФ та його місцезнаходження	Тип	Площа, га	Адміністративні райони (території розміщення об'єктів ПЗФ)
1.	Карпатський біосферний заповідник (КБЗ), м. Рахів	Біосферний заповідник	58035,8	Рахівський, Тячівський, Хустський, Виноградівський
2.	НПП „Синевир”, с. Синевир-Остріки	Національний природний парк	42704,0	Міжгірський
3.	Ужанський НПП, смт В. Березний	Національний природний парк	39159,3	Великоберезнянський
4.	НПП „Зачарований край”	Національний природний парк	6101,0	Іршавський
	Разом:		146000,1	7 районів
	Інші об'єкти ПЗФ		70992,2	13 районів
	Всього об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення		216992,3	13 районів

*Узагальнено на основі джерела: [65].

Карпатського біосферного заповідника віднесена до найцінніших екосистем землі і входить до міжнародної мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО. Витрати на утримання заповідників та національних природних парків області у 2012 р. становили 39595,6 тис. грн., що на 1,6 % більше, ніж у попередньому році. Із загального обсягу витрат 87,3 % становлять кошти державного бюджету, 12,7 % – це фінансування за рахунок інших джерел. Витрати на утримання заповідників та національних природних парків області у 2013 р. становили 37290,9 тис.грн., що на 5,8 % менше, ніж у попередньому році. Із загального обсягу витрат – 95,4 % становлять кошти Державного бюджету, 4,6 % – це фінансування за рахунок інших джерел [94, с. 9].

Рекреаційні ресурси. У Закарпатській області наявна широка палітра рекреаційних ресурсів: лісові, ландшафтні, гідрологічні, соляні шахти Солотвино, об'єкти природно-заповідного фонду Карпат. Серед компонентів рекреаційного потенціалу Закарпаття найбільша частка припадає на водні ресурси (39 %), які формують густу гідрологічною сітку на основі 9429 рік, річок і потічків загальною довжиною 19,6 тис. км, що є найвищим показником серед усіх регіонів України. На території регіону знаходиться 137 природних і штучних водойм. Загалом гідроенергетичний потенціал річок регіону становить $\frac{1}{4}$ потенціалу України. Загальна площа водного басейну області становить 15 тис. га. Проте проблема питного водопостачання існує майже в кожному місті та селищі [250, с. 15]. Річки і потоки в основному гірські, внаслідок чого характерними є часті раптові паводки, які завдають економіці області серйозних матеріальних збитків.

Особливу цінність становлять унікальні джерела мінеральних і термальних вод краю, які за своїм хімічним складом і лікувальними властивостями не поступаються відомим водам Кавказу, Чехії, Франції („Поляна-Купіль”, „Поляна Квасова”, вода підтипу „Новополянська” (аналог „Боржомі”), „Лужанська-4”, „Лужанська-7”, вуглекислі гідрокарбонатно-натрієво-кальцієво-магнієві води з рівнем мінералізації 1,2 г/л, аналог мінеральної води „Нарзан”, „Поляна Купіль”, „Перлина”, Синяцька сірководнева вода, хлоридно-натрієва мінеральна вода та інші).

Найбільш багаті на мінеральні води гірські райони області: Свалявський, Рахівський, Хустський, Тячівський. Протягом останнього часу

поблизу родовищ мінеральних вод з'явилися сучасні готельні комплекси: „Карпатія”, „Quelle-Polyana” та ін. Велику цінність, поряд із гірськими джерелами мінеральних вод, становлять також соляні та термальні джерела Берегівщини (території низинної природноекономічної зони).

М'який помірно-континентальний клімат, мальовнича природа з багатою і різноманітною рослинністю, наявність мінеральних вод, багатовікові традиції і самобутня культура населення краю утворюють унікальний рекреаційний і соціальний потенціал, на основі якого сформувалися бальнеологічні й кліматичні курорти з санаторно-оздоровчими закладами державного і місцевого значення. Діяльність санаторіїв області, які належать до бальнеокліматичних, базується на використанні запасів підземних лікувальних мінеральних вод. Рейтингова оцінка (табл. 2.3), свідчить що перше місце за затвердженими запасами мінеральної води належить санаторію „Верховина” (590 м³/добу), друге – „Келечин” (502 м³/добу), третє – санаторію „Поляна” (329 м³/добу).

Кількість санаторно-курортних закладів та ліжок у природноекономічних зонах приблизно в однакових пропорціях процентного співвідношення (див. Додаток Б, табл. Б.1.1 і Б.1.2). На гірську природноекономічну зону за відміченими показниками у 2011 р. припадало 35,0 та 44,2 %, у 2012 р. відповідно 43,0 та 48,4 %, у 2013 р. 32,1 і 42,8 % щодо середньообласного показника. У низинній природноекономічній зоні зосереджено 25 % санаторно-курортних закладів області та 37,3 % ліжок. У 2000 р. ця частка становила 35,3 %, а в 2011 р. відповідно 41,7 % та 39,2 % ліжко-місць. Спостарігається позитивна тенденція до зростання показників для цієї природноекономічної зони в контексті займаної ніші ринку по області. Найменша кількість ліжок припадає на передгірну природноекономічну зону (2013 р. – 25,5 %). Проте частка санаторно-курортних закладів у 2013 р. зросла і становила – 42,8 %. В цілому показники щодо кількості закладів та в них ліжок за аналізований період (2010 до 2013 р.) відносно 2000 р. мають негативну спадну тенденцію. За аналізований період зросла кількість дитячих закладів оздоровлення та відпочинку на 9,7 % [242, с. 451].

Однак, на нашу думку, насиченість об'єктами санаторно-курортного призначення ще недостатня для гірської та передгірної природноекономічних

Використання запасів підземних лікувальних мінеральних вод санаторно-курортними закладами Закарпатської області*

Санаторно-курортний заклад	Затверджені запаси мін. води, м ³ /добу	Рейтинг санаторно-курортного закладу за затвердженими запасами мінводи	Потужність здравниці (кількість ліжок)	Потреба у мінводі, м ³ /добу	Перспектива потужності здравниці (кількість ліжок)
„Поляна”	329	3	600	75	2650
„Сонячне Закарпаття”	188	7	560	70	1500
„Квітка Полонини”	286	5	400	50	2300
„Шаян”	251	6	450	54	2000
„Верховина”	590	1	400	50	4750
„Гірська Тиса”	302	4	400	50	3000
„Синяк”	90	9	450	54	750
„Карпати”	60	10	650	82	2000
„Кооператор”	100	8	100	15	800
„Келечин”	502	2	–	–	4000
Разом	2698	х	4000	500	23250

*Сформовано на основі джерела: [259, с. 170].

зон регіону, на які припадає найбільша частка території області й значно менша частка населення порівняно з низинною.

Отже, Закарпаття має сприятливі умови і потенціал для подальшого розвитку рекреації і туризму за вимогами європейських стандартів. Набуває розвитку сільський зелений туризм, який позитивно впливає на соціально-економічне становище сільських населених пунктів.

Біологічні ресурси. Мисливські угіддя Закарпаття займають 786,7 тис.га, з них 90,3 % забезпечені мисливським впорядкуванням. Право на ведення мисливського господарства надано 34 суб'єктам. Охорона, відтворення та використання диких тварин є основним завданням мисливських господарств. На охорону, відтворення та облік диких тварин, впорядкування мисливських угідь в 2012 р. використано 1788,2 тис. грн., 86,3 % цієї суми припадає на відтворення мисливських тварин, 11,3 % – охорону диких тварин, 0,4 % – облік мисливських тварин та 2,0 % – на упорядкування мисливських угідь. У 2013 р. на охорону, відтворення та облік диких тварин, впорядкування мисливських угідь

було використано 1874,9 тис.грн., 79,3 % якої припадає на відтворення мисливських тварин, 13,5 % – на охорону диких тварин, 1,0 % – на облік мисливських тварин та 6,2 % – на упорядкування мисливських угідь. З кожним роком зростає увага до наявних проблем цього сектору [94, с. 9-10].

Географічна складова. Прикордонне Закарпаття розташоване на крайньому заході України. На північному сході, сході і південному сході межує зі Львівською та Івано-Франківською областями, а на північному заході, заході і півдні кордони області збігаються з державним кордоном України загальною протяжністю 467,3 км, в тому числі з Польщею – 33,4 км, Словаччиною – 98,5 км, Угорщиною – 130,0 км та Румунією – 205,4 км. З 2004 р. Закарпаття знаходиться на перетині українського кордону з трьома державами, які набули членства в ЄС (Угорщина, Словаччина, Польща), а з 2007 р. – з четвертою державою (Румунія) цього інтеграційного об'єднання. В області є 19 пунктів перетину кордону сусідніх держав. Унікальне геополітичне розташування області на перехресті міжнародних транспортних, економічних, торговельних, культурних шляхів сприяє розвитку і подальшому поглибленню всебічного міждержавного співробітництва, перетворення краю в міжнародний регіон відпочинку, рекреації і туризму, відводить важливу роль регіону в інтеграції України в європейські структури [243, с. 21].

З географічної точки зору прикордонні території Закарпаття та сусідніх держав є компактним прикордонним (транскордонним) євро регіоном, об'єднаним взаємодоповнюючою структурою економіки, традиційними етнічними та зовнішньоекономічними зв'язками, а також існуванням спільних проблем, які можна ефективно вирішувати в рамках прикордонного співробітництва. Транспортна доступність стимулює ріст спільного підприємництва, сприяє інвестуванню в пріоритетні види економічної діяльності регіону коштів зарубіжних інвесторів (табл. 2.4).

У 2006-2013 рр. кількість прямих іноземних інвестицій (табл. 2.4) в економіку області поступово зростає. Найбільша кількість інвестицій (станом на 01.01.2014 р.) припадала на промисловість, зокрема переробну (секція С) – 76,1 %, в тому числі першість має машинобудування, тобто розділ 28 – Виробництво машин і устаткування – 35,2 % (93,5 млн.

Таблиця 2.4

Прямі іноземні інвестиції (акціонерний капітал) в економіці Закарпатської області за видами економічної діяльності*

(тис. дол. США)

Види економічної діяльності	На початок року					На 31 грудня 2013 р.**
	2006	2010	2011	2012	2013	
Усього	261287	363702	364353	348467	406361	447388
Сільське господарство, лісове та рибне господарство	4862	2438	2653	2005	4945	5144
Промисловість	212848	300614	294596	253213	302100	333955
добувна промисловість	926	1146	1160	1168	1636	1636
переробна промисловість	207889	293700	287254	250127	292787	330037
Будівництво	3098	2702	2650	4223	3886	4159
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	16448	10484	10013	15670	23608	27102
Діяльність готелів та ресторанів, тимчасове розміщування й організація харчування	7273	9297	9258	16899	17317	19267
Діяльність транспорту та зв'язку	13435	18252	24446	28878	30195	29520
Фінансова діяльність	-	147	180	177	179	240
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	933	18812	18833	17579	16217	15771
Освіта	-	5	4	-	-	-
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	2077	247	240	741	204	206
Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту	313	704	1480	-	-	-
<i>Сільське господарство, мисливство, лісове господарство, % до підсумку</i>	1,9	0,7	0,7	-	-	-

* Розраховано за джерелом: [243, с. 235; 242, с. 222].

** Дані про прямі інвестиції в Україну є попередніми і використовуються Національним банком для складання платіжного балансу та визначення міжнародної інвестиційної позиції. Сформовано на підставі інформації юридичних осіб, скоригованої на величину різниці між ринковою та номінальною вартістю акцій, майна тощо.

дол. США), друге місце належить розділу 10 – Виробництво харчових продуктів – 13,7 %, третє – розділу 16 – Оброблення деревини та виготовлення виробів з деревини та корка, крім меблів – 12,3 %. На секцію А – Сільське господарство, лісове господарство, рибне господарство припадає тільки 0,7 % (2,5 із 349,2 млн. дол. США) прямих іноземних інвестицій, що надходять в економіку області. Секція А є

малопривабливою для іноземних інвесторів, хоча на основі функціонування видів діяльності, що їх вона об'єднує, можна передусім вирощувати екологічно чисту продовольчу продукцію з урахуванням природно-ресурсної бази продукції побічного лісокористування.

Важливим показником зовнішньоекономічних зв'язків регіону є зовнішньоторговельний оборот товарів і послуг. За аналізований період (2013 до 2000 р.) загалом по області характерне зростання показників зовнішньої торгівлі товарами і послугами по містах і районах [242, с. 192,200].

Економічна складова. За останні роки відбулися суттєві зміни у структурі промислового виробництва Закарпаття. Промисловість стала більш наближеною до ресурсних можливостей області. Основними видами господарської діяльності краю є лісова і деревообробна промисловість, лісохімічна (продукти переробки деревини), аграрне виробництво, харчова та легка промисловість, машинобудування, санаторно-курортне обслуговування та туризм, промисловість будматеріалів. Область має сприятливий інвестиційний клімат та можливості прикордонного й транскордонного співробітництва. Закарпатські підприємства співпрацюють з партнерами зі 100 країн світу, найвагомішими серед них є Угорщина, Російська Федерація, Німеччина, Чехія, Австрія, Китай та Словаччина.

Виробнича інфраструктура Закарпаття представлена розгалуженою транспортною мережею, що включає залізничний, автомобільний, повітряний та трубопровідний транспорт. Територією області проходять два автошляхи державного значення – магістральний Київ-Чоп і регіональний Мукачєво-Рогатин, а також Критський міжнародний транспортний коридор – Лісабон-Трієст-Любляна-Будапешт-Київ-Волгоград. В Ужгороді функціонує аеропорт, розвинена система зв'язку, міжнародна система телефонної комунікації, комп'ютерного, мобільного зв'язку, світова мережа Інтернет.

Соціальна складова. Соціальну інфраструктуру, сільський розвиток та сільську територію необхідно розглядати як системне явище, оскільки ці категорії поєднують все те, що у їх складі функціонує в тій чи іншій формі. Закарпатська область характеризується багатогранністю сільських територій на внутрірегіональному рівні, адже територія її формується під впливом передусім гірських природнокліматичних умов, починаючи з низинної до

передгірної, гірської та субальпійської природноекономічних зон. Це передусім стосується природноекономічних та кліматичних передумов просторового розміщення територій та чисельності наявного населення.

Станом на 1 січня 2014 р. чисельність наявного населення регіону становила 1256,9 тис. осіб, у тому числі: міське – 466,9 та сільське – 790,0 тис. осіб. [242, с. 301]. У 2013 р. порівняно з 2001 р. чисельність населення зменшилась майже на 2,5 % (з 1282,0 до 1256,9 тис. осіб), в основному за рахунок міських мешканців (на початок 2001 р. міське населення становило 499,1, а в 2013 р. – 466,9 тис. осіб, або зменшилось на 32,2 тис. осіб). Водночас кількість сільського населення за аналізований період збільшилася більш як на 3,0 тис. осіб.

Найбільша кількість населення була зосереджена в низинній (46,0 % на початок 2014 р.), а в передгірній та гірській природноекономічній зонах відповідно 32,0 і 22,0 %. Проте сільське населення переважає в передгірній (39,2 %) та низинній (36,2 %), а в гірській природноекономічній зоні становить 24,6 %. Щільність населення в низинній природноекономічній зоні становила 173,8, а в гірській та передгірній відповідно 103,4 та 48,2 осіб/км².

Загострилась ситуація на сільському ринку праці. Внаслідок структурної перебудови аграрного сектора економіки та зміни форм власності на землю зменшилась зайнятість у сільському господарстві, мисливстві та лісовому господарстві України із 4344,4 у 1990 р. до 3577,5 тис. осіб у 2013 р. [240, с. 353; 247, с. 333], а в Закарпатській області, навпаки, збільшилась із 78,2 у 1990 р. до 137,5 тис. осіб у 2013 р., передусім за рахунок самозайнятості населення в господарствах населення [217, с. 358; 278, с. 317; 243, с. 318]. Більшість самозайнятих перебуває за межею бідності, що обумовлює необхідність державної фінансової підтримки сільських територій Карпатської гірської системи, передусім гірських та передгірних поселень.

Концепція багатофункціональності й комплексного розвитку сільських територій не є новою для України. У період планово-централізованого регулювання економіки колгоспи і радгоспи виконували розгалужені функції щодо життєзабезпечення селян та надання їм необхідних соціальних і комунальних послуг. Під час ринкової трансформації аграрного сектору економіки значного руйнівного впливу

зазнали саме об'єкти соціальної інфраструктури, які безпосередньо формують якість і рівень життя на селі. Це, зокрема підтверджують дані забезпечення життєдіяльності населення, де важливу функцію виконує житлово-комунальне господарство, що задовольняє потреби людей у житлі, забезпечує функціонування житлових будинків, готелів, невеликих підприємств і установ. Житловий фонд Закарпатської області відображає табл. 2.5, який на початок 2014 р. становив 29,57 млн. м² загальної площі, з якої майже дві третини (64,0 %) – житловий фонд сільської місцевості, що у 1,8 раза більше за міський житловий фонд. Порівняно з 2000 р. середній розмір загальної площі житла на одного жителя зріс на 23,2 % і у 2013 р. становив 24,4 м², зокрема в сільській місцевості на 12,2 % і становив 23,8 м². Також, відбулося збільшення середнього розміру загальної площі житла на одного жителя на 5,6 % порівняно з 2011 р. і незначне зменшення до 2012 р – 4,7%. Площа середнього розміру загальної площі житла сільського житлового фонду зросла лише на 0,8 % до аналізованих років (2011, 2012 рр).

Таблиця 2.5

Житловий фонд Закарпатської області, в тому числі у середньому на одного жителя*

(тис. м² загальної площі)

Показники	2000	2005	2010	2011**	2012**	2013	2013, % до:		
							2000	2011	2012
Весь житловий фонд	25228	26387	28314	28959	29354	29574	117,2	102,1	100,7
у середньому на 1 жителя, м ²	19,8	21,2	22,6	23,1	23,3	24,4	123,2	105,6	104,7
Міський житловий фонд	8571	9217	10031	10305	10619	10637	124,1	103,2	100,1
у середньому на 1 жителя, м ²	17,5	20,2	21,6	22,1	22,8	22,8	130,2	103,1	100
Сільський житловий фонд	16657	17170	18283	18654	18735	18937	113,6	101,5	101,1
у середньому на 1 жителя, м ²	21,2	21,8	23,2	23,6	23,6	23,8	112,2	100,8	100,8
Сільський житловий фонд, % до підсумку	66,0	65,1	64,6	64,4	63,8	64,0	x	x	x

*Розраховано за джерелом: [93, с. 9; 242, с. 394].

**З урахуванням житлового фонду, який знаходиться на балансі підприємств-банкрутів та тих, що повністю припинили діяльність.

Разом з тим забезпеченість населення житлом у цілому є гіршою, ніж по Україні, де зазначений показник становив $23,7 \text{ м}^2$, у тому числі у міських поселеннях – $22,1 \text{ м}^2$, у сільській місцевості – $27,2 \text{ м}^2$ [93, с. 7].

Найвищий показник за 2013 р. житлового фонду сільської місцевості в Закарпатті припадає на передгірну природноекономічну зону і становить $7,7 \text{ млн. м}^2$ (41,3 % до підсумку), а проти 2000 р. зростання становить 12,9 %. Друге місце займає низинна – відповідно $6,6 \text{ млн. м}^2$ (35,2 %) та 13,0 %, і третє місце – гірська природноекономічна зона ($4,4 \text{ млн. м}^2$ (23,5 %) та 11,0 %). За рівнем благоустрою житла сільський житловий фонд значно поступається міському. До того ж значно погіршився технічний стан житла в результаті катастрофічного паводка, який стався у листопаді 1998 року. Загалом було зруйновано 2984 будинки, а 12329 будинків потребували ремонту. За станом на 28.02.2001 р. введено в експлуатацію 2349 та перебували в стані будівництва 311 будинків, відремонтовано 12250. На відновлення та будівництво пошкодженого стихією житла 10128 сім'ям видано кредитів на суму 42,2 млн. грн. Значна частина житла збудована з недовговічних матеріалів, зокрема 28,2 % – з саману, 19,6 % – з дерева. Дахи 57,8 % будинків вкриті шифером, 29,8 % – черепицею, 7,9 % – залізом та 4,5 % іншими матеріалами. Водночас слід нагадати, що 4-5 березня 2001 р. область спіткав другий паводок, більшої руйнівної сили. В результаті опинилися підтопленими 255 населених пунктів, з них 192 входять до зони надзвичайної екологічної ситуації. Загалом було підтоплено 33509 будинків, з них зруйновані повністю 1937 та пошкоджені 9880. Тільки комунальному господарству, житловому комплексу та об'єктам соціальної сфери завдано збитків на суму 143,6 млн. грн. Доцільним у цій ситуації було б створення і прийняття Національної програми економічної та соціальної підтримки і розвитку регіонів Українських Карпат, що потерпають від паводків. Стосовно паводка 4-5 березня 2001 р. прийнято Закон України „Про затвердження Указу Президента України „Про оголошення окремих районів Закарпатської області зоною надзвичайної екологічної ситуації” від 15 березня 2001 р. № 2288-III [186], яким зоною надзвичайної екологічної ситуації було оголошено райони: Берегівський, Виноградівський, Іршавський, Міжгірський, Рахівський, Тячівський, Ужгородський і Хустський.

Благоустрій населених пунктів області, зокрема в сільській місцевості відображає табл. 2.6. Станом на 1 січня 2014 р. в цілому в Україні водопровід мали 22,2 % сільських населених пунктів, а на Закарпатті тільки 2,9 %; каналізацію відповідно 2,5 та 1,6 %. За даними статистичного спостереження у 2013 р. [107, с. 4] централізоване відведення стічних вод від житлових будинків та комунально-побутових підприємств і організацій в області здійснювали 34 організації. Каналізаційну мережу мають усі міста, 11 селищ міського типу, 9 сільських населених пунктів, в яких діють 40 каналізацій та 20 окремих каналізаційних мереж. Дещо краща ситуація щодо забезпечення сільської місцевості природним та природним і зрідженим газом. У Закарпатській області таких сіл 69,6 %, а в Україні – 50,6 %.

Сільська місцевість не має достатньої фінансової підтримки з боку держави, зокрема щодо розбудови соціальної інфраструктури, за 12 останніх років припинили своє існування понад 200 сільських населених пунктів України. Водночас у Закарпатській області всі сільські поселення за аналізований період збереглися.

Важливою складовою соціальної інфраструктури є сфера торгівлі і громадського харчування, що охоплює підприємства роздрібно торгівлі і ресторанного господарства. В загальному обсязі роздрібного товарообороту підприємств у 2007 р. продовольчі товари становили 35,3 %, непродовольчі – 64,7 %. У 2013 р. сума роздрібного товарообороту підприємств Закарпатської області становила 17186,7 млн. грн. [242, с. 230]. Тенденція розширеного відтворення роздрібного товарообороту характерна і для інших років. Обсяги роздрібного товарообороту підприємств сільської місцевості у Закарпатській області значно масштабніші порівняно з Україною. Так, у 1995 р. обсяг роздрібного товарообороту в сільській місцевості нашої держави становив 12,9 %, а в Закарпатській області 20,7 %. У подальшому обсяги такого товарообороту в Україні мали спадну тенденцію, а в Закарпатті навпаки – розширену. Розширене відтворення роздрібного товарообороту підприємств у розрахунку на 1 особу характерне як для України, так і для Закарпатської області. Проте частка такого товарообороту в сільській місцевості України до загального обсягу в аналізованих роках зменшувалась, а в Закарпатській області, навпаки – збільшувалась. Особливістю

Кількість та благоустрій населених пунктів Закарпатської області*

Типи населених пунктів та види благоустрою	Закарпатська область				Довідково: Україна			
	2000	2005	2013**	2013, % до 2000	2000	2005	2013	2013, % до 2000
Кількість населених пунктів:								
Міст	10	11	11	110,0	451	457	460	101,9
Селищ міського типу	20	19	19	95,0	893	885	885	99,1
Сільських населених пунктів	579	579	579	100,0	28651	28562	28397	99,1
З них мають: водопровід								
Міст	10	11	11	110,0	448	452	457	102
Селищ міського типу	14	13	13	92,9	796	767	758	95,2
Сільських населених пунктів	14	12	17	121,4	6651	6360	6292	94,6
каналізацію								
Міст	10	11	11	110,0	426	438	445	104,4
Селищ міського типу	13	12	11	84,6	518	489	506	97,7
Сільських населених пунктів	6	6	9	150,0	841	746	694	82,5
газифіковані тільки природним та природним і зрідженим газом								
Міст	9	10	10	111,1	386	411	429	111,1
Селищ міського типу	10	10	14	140,0	476	545	646	135,7
Сільських населених пунктів	150	261	403	268,7	8086	10318	15175	187,7
газифіковані тільки зрідженим газом								
Міст	1	1	1	100,0	57	42	26	45,6
Селищ міського типу	10	10	5	50,0	384	316	177	46
Сільських населених пунктів	360	315	176	48,9	18807	16306	11497	61,1
% сільських населених пунктів, що мають:								
Водопровід	2,4	2,1	2,9	x	23,23	22,1	22,1	x
Каналізацію	1,0	1,0	1,6	x	2,9	2,6	2,4	x
Газифіковані тільки природним та природним і зрідженим газом	25,9	45,0	69,6	x	28,2	36,1	53,4	x
Газифіковані тільки зрідженим газом	62,2	54,4	30,4	x	65,6	57,1	40,5	x

*Розраховано за джерелами: [247, с. 24, 430; 93, с. 60; 242, с. 408, 299, 402; 247, с. 400, 24].

**Статистична інформація станом на 1.01.2014 р.

Закарпатської області є те, що в ній переважає сільське населення, тоді як в Україні – міське.

Отже, соціальна інфраструктура стосовно підприємств роздрібного товарообороту та в розрахунку на 1 особу більш розвинута в регіоні порівняно з Україною. Проте вона значно відстає від міської місцевості, тому розвитку села потрібно приділяти більше уваги як на державному, так і регіональному рівнях.

Одним з важливих соціально-економічних індикаторів, що характеризує не лише матеріальний добробут окремої людини, а й

визначає узагальнений результат діяльності економіки країни за певний період, є показник рівня життя населення. За індикатором вартості спожитих продуктів життєвий рівень населення регіону значно нижчий від середньонаціонального (табл. 2.7), оскільки частка населення із середньодушовими доходами у місяць, нижчими прожиткового мінімуму (у грошовому і загальному виразі), в 2012 р. становила 22,3 %, а за загальними 12,9 %, тоді як в Україні відповідно 14,1 та 9,1 %.

У соціальній сфері основним завданням держави є забезпечення продовольчої безпеки. Продовольча безпека країни та її регіонів гарантована тоді, коли нарощується виробництво продуктів харчування, поліпшується їх якість і збалансованість за поживними елементами, коли забезпеченість доступності кожної людини до продовольчих ресурсів є пріоритетною у наповненні ємності внутрішнього ринку окремих найважливіших продуктів і має тенденцію до зростання. За період 2008-2012 рр. споживання основних

Таблиця 2.7

Диференціація життєвого рівня населення за показником вартості спожитих продуктів у домогосподарствах Закарпатської області¹

Роки	Закарпатська область ²						Довідково: Україна ²					
	Децильний коефіцієнт диференціації доходів ³ населення, разів		Співвідношення доходів ³ 10 % найбільш та 10 % найменш забезпеченого населення, разів		Частка населення із середньодушовими доходами ³ у місяць, нижчими прожиткового мінімуму ⁴ , %		Квінтільний коефіцієнт диференціації доходів ³ населення, разів		Співвідношення доходів ³ найбільш та 20 % найменш забезпеченого населення, разів		Частка населення із середньодушовими доходами ³ у місяць, нижчими прожиткового мінімуму ⁴ , %	
	грошових	загальних	грошових	загальних	грошових	загальних	грошових	загальних	грошових	загальних	грошових	загальних
2000	3,8	3,1	6,3	5,2	91,8	82,7	2,8	2,3	6,0	4,4	87,9	80,2
2005	2,9	2,9	4,1	3,9	81,1	60,2	2,6	2,4	5,5	4,6	64,0	55,3
2006	3,0	2,8	5,8	4,5	65,8	51,4	2,6	2,4	5,5	4,7	58,3	49,7
2007	3,6	3,1	4,4	4,3	45,8	32,3	2,2	2,0	4,0	3,6	21,0	12,7
2008	3,1	3,0	5,1	4,3	26,4	16,9	2,2	2,0	4,1	3,7	11,6	7,1
2009	2,9	2,8	5,3	4,3	34,7	22,0	2,2	2,0	4,0	3,6	11,1	5,8
2010	3,4	2,7	3,8	3,4	26,5	15,4	2,1	1,9	4,0	3,5	15,6	8,8
2011	3,4	2,8	5,1	1,0	27,7	11,3	2,1	1,9	3,8	3,4	13,7	7,8
2012	2,5	2,3	4,3	3,6	22,3	12,9	2,0	1,9	3,6	3,3	14,1	9,1
2013	-	-	-	-	-	-	2,0	1,9	3,5	3,3	13,4	8,4

¹ Узагальнено за джерелами: [247, с. 396; 243, с. 399; 242, с. 359; 223, с. 369].

² За матеріалами обстеження умов життя домогосподарств.

³ У 2000-2006 рр. в якості критеріїв диференціації застосовувалися показники «грошові витрати» та «сукупні витрати».

⁴ У IV кварталі: 2000 р. – 270,1 грн.; 2005 р. – 423 грн.; 2006 р. – 463,75 грн.; 2007 р. – 518,5 грн.; 2008 р. – 607,50 грн.; 2009 р. – 638,50 грн. ; 2010 р. – 843,17 грн.; 2011 р. – 914,08 грн.

продуктів харчування в Закарпатській області збільшилося з таких видів: м'ясо та м'ясопродукти на 8,1 % , або на 3,7 кг; яйця – майже на 2,0 %, або на 30 шт.; овочі та баштанні продовольчі культури на 32,2 %, або на 37,7 кг; фрукти, ягоди та виноград на 23,8 %, або майже на 10,0 кг та в незначній кількості споживання цукру та олії [224, с. 48].

Дослідження свідчить, що за період 2000-2012 рр. споживання продуктів харчування збільшилось у сільській місцевості з таких видів (див. Додаток В, табл. В. 1.1): молоко та молокопродукти на 27,9 %, або на 4,8 кг; яйця – на 14,3 %. Незначне збільшення відмічено за такими видами продуктів, як м'ясо та м'ясопродукти; риба і рибопродукти; овочі та баштанні (кавуни, дині); фрукти, ягоди, горіхи, виноград. І навпаки, зменшення за такими видами: цукор; олія та інші рослинні жири; картопля; хліб і хлібні продукти.

Важливу роль у продовольчому забезпеченні відіграє індикатор економічної доступності продуктів, що визначається як частка сукупних витрат на харчування у загальному підсумку сукупних витрат домогосподарств. У міських поселеннях та сільській місцевості значна частка належить споживчим сукупним витратам на продовольчі товари. У Закарпатській області сукупні витрати домогосподарств у 2013 р. були (див. Додаток В, табл. В. 1.2) вищі порівняно з середньоукраїнськими. На продовольчі товари витрати були вагоміші порівняно з показниками України в цілому: у 2000 р. (77,2 проти 67,9 %) і 2013 р. (57,0 до 52,6 %) до усіх сукупних витрат домогосподарств. Аналогічна тенденція і щодо показників сукупних витрат домогосподарств сільської місцевості регіону у 2013 р. У 2013 р. порівняно з 2000 р. сукупні витрати усіх домогосподарств у середньому за місяць в Україні збільшились у 6,5 раза. Аналогічна тенденція характерна як для міських поселень, так і сільської місцевості. Найбільша частка сукупних витрат в Україні припадає на продовольчі товари (у 2000 р. вона становила 67,9 %, а в 2013 р. – 52,6 %). Із загальних витрат, відсоток споживчих в регіоні з кожним роком збільшується. Якщо у 2000 р. це було 88,3 % то у 2013 р. – 92,2 %. Непродовольчі витрати (оплата за комунальні послуги та оплата житла) становлять значну частину витрат, а саме 32,5 %. Загальнодержавне підняття рівня цін за комунальні послуги найгіршим чином відіб'ється на

добробуті домогосподарств. При цьому тенденція до росту цін продовжує стрімко зростати.

У забезпеченні життєдіяльності населення важливу роль відіграють грошові доходи домогосподарств, які за 13-річний період суттєво змінилися як у регіоні, так і по Україні в цілому. Так, у 2013 р. грошові доходи населення регіону становили 4399,0 грн., що у 14,7 раза більше, ніж у 2000 р., у сільській місцевості аналізований показник становить 4384,8 грн., що на 0,8 % менше порівняно з міською місцевістю (див. Додаток Д).

В Україні у 2013 р. грошові доходи населення становили 4073,2 грн., або у 14 разів більше порівняно з 2000 р. Це відмічено і в розрізі міських поселень та сільської місцевості. Так, у 2013 р. доходи на одне домогосподарство в міських поселеннях становили 4325,6 грн., а в сільській місцевості – 3501,5 грн. Найбільший відсоток грошових доходів домогосподарств припадає на оплату праці – 55,7 % в цілому і 60,0 % у міських поселеннях та 43,5 % – у сільській місцевості. Найменший – на грошову допомогу від родичів, інших осіб та інші грошові доходи, відповідно – 7,1 %, 6,9 % і 7,6 %. Рівень інфляції нівелює доходи домогосподарств.

Рівень продовольчого задоволення населення і продовольчої безпеки залежить не лише від фізичної потреби груп населення, а й від їх платоспроможності. Як стверджується в окремих наукових виданнях, за 90-і роки ХХ ст. реальні доходи міського та сільського населення України значно знизились. Якщо в 1990 р. дохід на одного жителя становив 3773 дол. США, то в 2000 р. – 320 дол. США, тобто зменшився майже в 12 разів [217, с. 12]. Аналогічна тенденція характерна і для домогосподарств населення Закарпаття.

Аналіз передумов розвитку соціальної інфраструктури села свідчить про необхідність зосередження уваги на стані розвитку медичної інфраструктури, оскільки ця сфера помітно відстає від реальних потреб населення. „Основи законодавства України про охорону здоров'я” передбачають, що кожна людина має природне невід'ємне і непорушне право на охорону здоров'я [151]. Людина, її життя і здоров'я – найважливіші соціальні цінності держави, визначені Конституцією України [114]. З метою поліпшення охорони здоров'я населення,

забезпечення здоров'я майбутніх поколінь та запобігання демографічній кризі в країні останнім часом було розроблено та прийнято ряд важливих документів. Формування здорового способу життя, посилення боротьби зі шкідливими звичками, підвищення відповідальності кожного за стан свого здоров'я та працездатність були декларовані в Указі Президента України „Про додаткові заходи щодо поліпшення медичної допомоги населенню України” [180].

Медичне обслуговування населення на селі має певну специфіку. Воно здійснюється за системою взаємопов'язаних міських, селищних та сільських закладів охорони здоров'я, яка включає: республіканські, обласні, районні і дільничні лікарні; амбулаторії; профілакторії; пологові будинки. Крім того, в загальну структуру оздоровчої сфери сільського району входять служба швидкої допомоги, санітарно-епідеміологічна станція, аптеки, санаторії, будинки відпочинку тощо. Більше половини наявного медичного фонду розміщено у пристосованих приміщеннях, у 70 % відсутні комунальні зручності (гаряча вода, каналізація, мережевий газ). У сільських районах практично відсутня служба швидкої допомоги, не розвинута мережа аптек та аптечних кіосків, не укомплектовано третину необхідної кількості медичного персоналу на селі. Забезпеченість сільських жителів лікарями у 1,5-2 рази нижча, ніж міських. Все це негативно впливає на стан здоров'я селян.

На 1 січня 2013 р. [242, с. 462] в області налічувалося 58 лікувальних та 350 амбулаторно-поліклінічних закладів. До кількості лікувальних закладів, що надають амбулаторно-поліклінічну допомогу населенню, включаються всі медичні заклади, що ведуть амбулаторний прийом (поліклініки, амбулаторії, диспансери, поліклінічні відділення лікарень, лікарські пункти охорони здоров'я тощо). У лікувальних закладах обліковуються ліжка на кінець року, забезпечені необхідним устаткуванням і готові до прийому хворих, незалежно від того, зайняті вони хворими чи ні. Мережа та кадри закладів охорони здоров'я в Закарпатській області (з 1995 по 2013 р.) відображає табл. 2.8.

За аналізований період (2013 до 1995 р.) кількість лікувальних закладів зменшилася на 34 од., що в підсумку становило лише 61,4 % відносно 1995 р., така ж тенденція притаманна й щодо наявності ліжок в них. Навпаки, кількість амбулаторно-поліклінічних закладів за відмічений

період зроста на 79 од., або 29,3 %. Медичну допомогу надавали у 2013 р. близько 5,1 тис. лікарів та 11 тис. середнього медичного персоналу. Амбулаторно та під час виїздів швидкої медичної допомоги обслужено 325,4 тис. осіб.

Таблиця 2.8

Мережа та кадри закладів охорони здоров'я Закарпатської області*

Показники	1995	2000	2010	2012	2013	2013, % до	
						1995	2012
Кількість лікувальних закладів, од.	88	71	70	58	54	61,4	93,1
в них ліжок	13955	10762	10047	9365	9097	65,2	97,1
Кількість амбулаторно-поліклінічних закладів, од.	270	284	332	350	349	129,3	99,7
їх ємність, тис. відвідувань за зміну	24,0	24,2	27,6	28,6	30,5	127	106,6
Кількість лікарів усіх спеціальностей, осіб	5205	5183	5230 ¹	5158 ¹	5151	99	99,9
середнього медичного персоналу, осіб	13498	13143	11469	11015	10937	81	99,3

*Розраховано за джерелом: [242, с. 462, 422].

Кількість сільських населених пунктів з чисельністю населення до 1000 жителів, у яких розташовані фельдшерсько-акушерські пункти за період 2010-2012 рр. по області зменшились на 1,2 %. Якщо у 2010 р. кількість таких населених пунктів становила 86,4 %, то у 2012 р. – 85,2 % до всіх сільських населених пунктів (рис. 2.1).

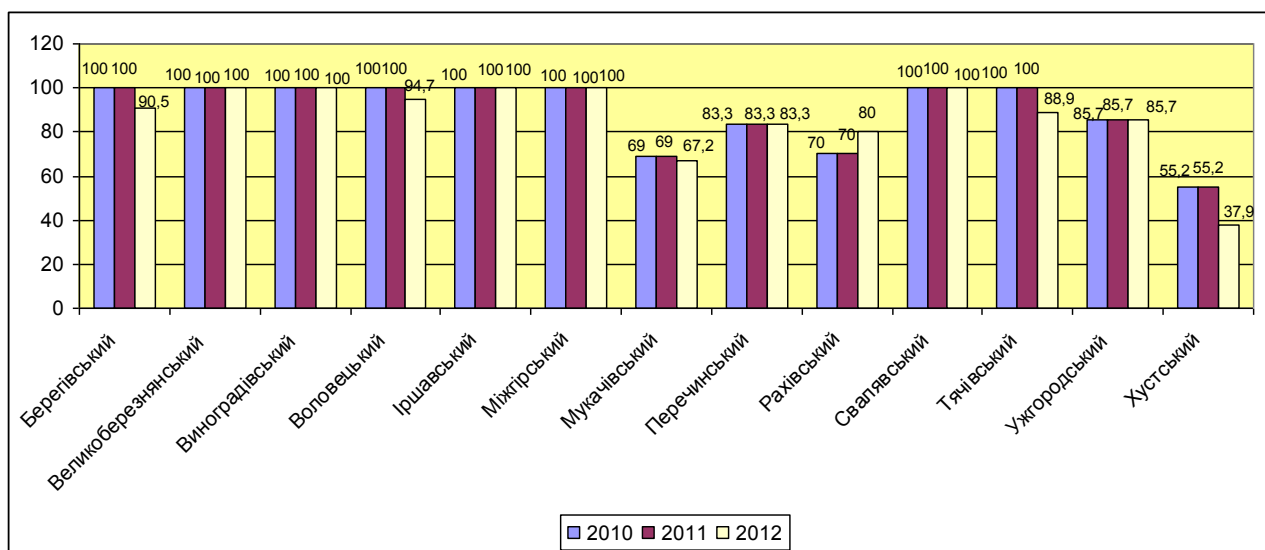

Рис. 2.1. Кількість сільських населених пунктів з чисельністю населення до 1000 жителів, у яких розташовані фельдшерсько-акушерські пункти [242, с. 428].

Відсутність належної мережі медичних закладів у більшості сільських населених пунктів здебільшого їх територіальна віддаленість від сільських жителів, незадовільне забезпечення медичним устаткуванням, профільними спеціалістами призводить до постійного підвищення захворюваності та рівня смертності сільського населення. Фінансування системи охорони здоров'я здійснюється переважно за рахунок коштів місцевих бюджетів.

Серед чинників впливу щодо зміцнення здоров'я громадян, досягнення високого рівня їх працездатності та довголіття чільне місце займають засоби фізкультури та спорту. Однак можливості оздоровлення сільського населення через заняття фізкультурою і спортом надто обмежені, оскільки наявна мережа спортивних споруд переважно розміщена в непристосованих та аварійних приміщеннях. Більшість сільської молоді слабо зацікавлена в цьому виді оздоровлення. Через відсутність відповідних кадрів скорочується кількість занять фізкультурою у ЗОШ, дошкільних закладах, де є хоч якась спортивна база.

Сфера освітніх послуг на селі тісно пов'язана з розвитком культури та мистецтва. Проте складна економічна ситуація негативно позначилася на її розвитку, передусім у сільській місцевості. Значна частка закладів культури, через дефіцит коштів закривається; наявна матеріальна база культурних установ не відповідає вимогам, а низький рівень платоспроможності населення зумовлює втрату інтересу до існуючих форм проведення дозвілля і відпочинку. На початок 2014 р. в області діяли 499 масових та універсальних бібліотек, з яких 487 підпорядковані Міністерству культури України, 12 – іншим відомствам. Із загальної кількості 424 масові бібліотеки діяли у сільській місцевості. У 2013 р. бібліотеками надано послуг 503,4 тис. особам, їм видано 10,1 млн. примірників, або по 20 примірників у розрахунку на одного читача, однак порівняно з попереднім (2012) роком кількість читачів зменшилася на 129,8 тис. осіб, або на 1,3 %. Обслуговування читачів здійснювали 863 штатних працівника, з яких 463 особи працювало у сільській місцевості [96, с. 4].

Дослідження підтверджують негативні тенденції щодо наявності закладів культури та масових і універсальних бібліотек як у міських

поселеннях, так і сільській місцевості регіону. Якщо у 1995 р. закладів культури клубного типу налічувалося 631 од., то у 2013 р. тільки 467 од., або на 25,9 % менше; така ж тенденція характерна і щодо бібліотек – відповідно 725 од. у 1995 р., 497 – у 2013 р., або на 31,4 % менше. Значно зменшилася за аналізований період (2013 р. до 1995 р.) і кількість кіноустановок (демонстраторів фільмів) як у міських поселеннях, так і сільській місцевості. Якщо їх кількість у 1995 р. становила 451 од., то у 2013 р. тільки 9 од. (на 2 тис. місць), що становить всього 1,9 % (до 1995 р.), а в сільській місцевості – 4 од. на 0,7 тис. місць (0,9 %). Найбільше кіноустановок припадає на Свалявський район (5 од.). Із загальної кількості кіноустановок 6 – комунальної та 6 – приватної форми власності [96, с. 27; 242, с. 439, 442].

Музейні фонди. У 2013 р. в області діяли 16 музеїв, зокрема Закарпатський краєзнавчий музей, Закарпатський музей народної архітектури та побуту, музей Берегівщини, Мукачівський історичний музей, Хустський краєзнавчий музей, Закарпатський обласний художній музей ім. Й. Бокшая, Свалявський районний історичний музей, Мукачівська міська картинна галерея, приватний краєзнавчий музей „Сріберна земля” ім. В. Тегзи, Виноградівський районний історичний музей, історичний музей солекопалень смт Солот-вино, краєзнавчий музей Тернівської сільської ради, народний історико-краєзнавчий музей ім. С. Вайди, Великобичківський історико-краєзнавчий музей [243, с. 482; 242, с. 443], більша частина яких знаходиться в сільській місцевості.

Особливе місце в соціальній сфері, зокрема серед галузей соціально-культурного призначення, займає освіта. За міжнародною стандартною класифікацією освіти (МСКО) найнижчий ступінь займають дошкільні навчальні заклади, яких станом на 1.01.2013 р. нараховувалося 557 од. на 33,0 тис. місць, з них у сільській місцевості – 410 на 18,2 тис. місць (рис. 2.2).

Кількість дошкільних закладів за період 2000-2012 рр. (рис. 2.2) збільшилась на 52,0 од. (на 10,3 %), а з 2012 по 2013 на 12 од., і становили 569 од.: 1 у міських поселеннях і 11 в сільській місцевості. Починаючи з 2000 р. спостерігається збільшення кількості дітей, які відвідують дошкільні заклади. У 2012 р. у дошкільних закладах виховувалося 45,0 тис. дітей, що на 2,7 % більше, ніж у 2011 р., з них на сільську

місцевість припадає 24,4 тис. дітей. У 2013 р. – вже 48,3 тис. дітей [69, с. 14; 242, с. 416]. У дошкільних закладах області працювало 4453 педагогічні працівники, з них у сільській місцевості 38,5 % з вищою освітою III-IV рівня акредитації, 60,8 % – I-II рівня акредитації.

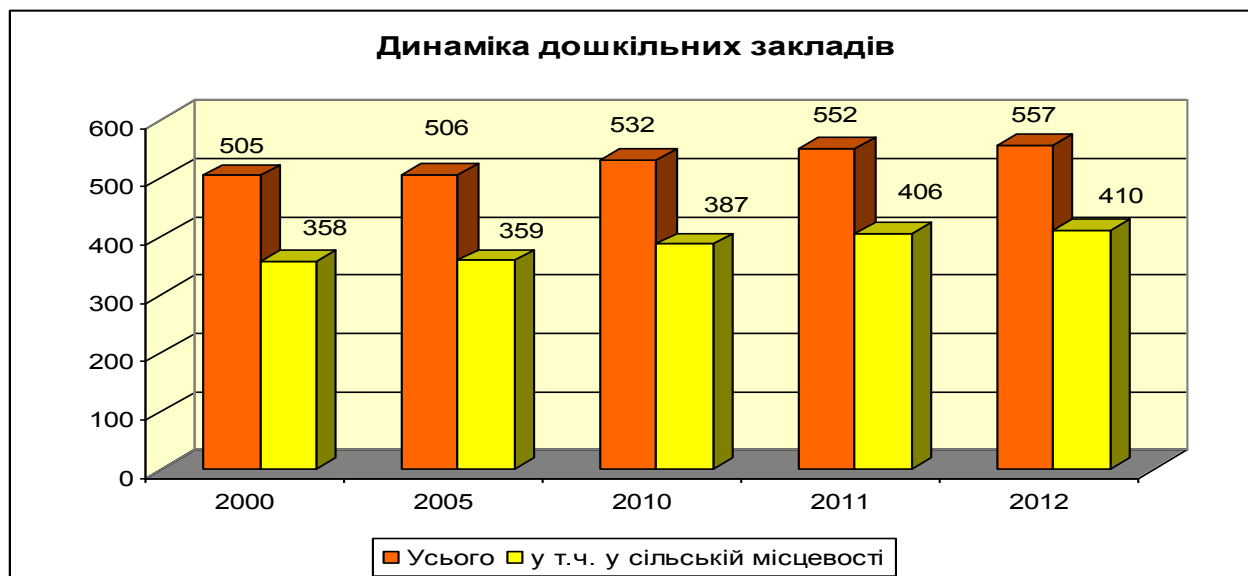

Рис 2.2. Динаміка дошкільних закладів у Закарпатській області, в тому числі в сільській місцевості, за період 2000-2012 рр. [69, с. 13].

Важливе місце серед закладів освіти належить загальноосвітнім навчальним закладам, їх в регіоні на у 2012/2013 навчальному році налічувалося 675 од., з них у сільській місцевості – 525. Спостерігається тенденція до скорочення кількості учнів у цих закладах. Так, на початок 2012/2013 рр. в області в аналізованих закладах усіх ступенів і форм власності навчалася 153,5 тис. осіб у віці 5 років і старших, з них 98,6 % – у денних закладах комунальної форми власності, 1,2 % – вечірніх та 0,2 % – у приватних закладах. Із загальної кількості загальноосвітніх навчальних закладів 670 належить до комунальної та 5 – приватної форми власності. Навчальний процес у загально-освітніх навчальних закладах здійснюють 18,9 тис. педагогічних працівників.

Особливістю сільського розвитку є ще й те, що в селах постійно в тих чи інших формах підтримувались і розвивались народна творчість, традиції, духовне життя. Останнім часом спостерігається бурхливе відродження церкви, отже, можна припустити, що в специфічних кризових умовах духовний потенціал населення певною мірою реалізується через релігійну діяльність.

Однією з важливих передумов сільського розвитку є його екологічна складова. Відомо, що Українські Карпати, до яких належить і територія Закарпаття, порівняно екологічно чисті території. Райони, особливо гірські і передгірні, менш насичені крупними промисловими підприємствами, в них практично відсутні шкідливі виробництва, вони мають обмежену порізаність автострадами, невисоку розораність сільгоспугідь і є менш забрудненими. Тому важливою є переорієнтація аграрного виробництва з техногенних напрямів інтенсифікації на екологічно, економічно та соціально ефективні системи з урахуванням всебічної його екологізації і переходу до раціонального та еколого-розрівноваженого природокористування, зокрема земле- і водокористування, в усіх регіональних агропромислових комплексах на основі запровадження ефективних механізмів економічної відповідальності за порушення вимог еколого-ресурсної безпеки суб'єктами господарської діяльності [171, с. 187].

З метою ефективного ведення сільськогосподарського виробництва, передусім у передгірній і гірській природно-економічних зонах Закарпаття, доцільним є проведення заходів, що сприятимуть удосконаленню структури сільськогосподарських угідь, в тому числі ріллі, пасовищ і сіножатей, агроландшафтів у цілому, попередженню повенеких ситуацій, селевих потоків, використанню полонинських угідь, підвищенню родючості ґрунтів.

2.2. Аналіз пріоритетних видів економічної діяльності сільських територій

В економіці регіону вагому частку займають такі види господарської діяльності, як заготівля і переробка деревини, харчова та легка промисловість, машинобудування, санаторно-курортне обслуговування та туризм, а також сільськогосподарське виробництво, у складі якого аграрний сектор відіграє важливу роль. При цьому головними видами сільськогосподарської продукції є картопля, овочі, фрукти, ягоди, виноград, з виробництва яких область є самодостатньою, в основному за рахунок низинної і частково передгірної природно-економічних зон.

Водночас область не є самодостатньою з виробництва зернових, зернобобових і технічних культур.

Відповідно до Національного класифікатора видів економічної діяльності „КВЕД 2010”, який набрав чинності з 01.01.2012 р. [109], в економіці Закарпат-ської області провідне місце займають такі секції видів економічної діяльності, як: А – сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство; С – переробна промисловість, зокрема розділи: 10 – виробництво харчових продуктів; 11 – виробництво напоїв; 12 – виробництво тютюнових виробів; 16 - оброблення деревини та виготовлення виробів з деревини та корка, крім меблів; виготовлення виробів із соломки та рослинних матеріалів для плетіння; хімічне виробництво на базі переробки деревини (розділ 20 - виробництво хімічних речовин і хімічної продукції); розділ 28 – виробництво машин і устаткування; розділ 31 – виробництво меблів; а також секція І – тимчасове розміщування й організація харчування, зокрема група 55.1 – діяльність готелів і подібних засобів тимчасового розміщування; розділ 79 - діяльність туристичних агентств, туристичних операторів, надання інших послуг із бронювання та пов'язана з цим діяльність; секція Т – діяльність домашніх господарств, зокрема групи 98.1 - діяльність домашніх господарств як виробників товарів для власного споживання, санаторно-курортне обслуговування (що входить, на нашу думку, у секцію Q – охорона здоров'я та надання соціальної допомоги, оскільки у КВЕДі не виокремлено), діяльність транспорту (що входить до розділу 49 - наземний і трубопровідний транспорт) і зв'язку та інші.

Показники виробництва окремих найважливіших видів промислової продукції в Закарпатській області наведено в табл. 2.9.

Для дослідження й аналізу взято 1 секцію (В – добувна промисловість) та 6 розділів секції С – переробна промисловість. З 17 найважливіших видів промислової продукції спадна тенденція у 2013 р. притаманна 13. Незначне зростання відмічено у розділі 16 з виробництва фанери клеєної; розділі 20 з такого виду промислової продукції як вугілля деревне, включаючи агломероване та розділу 28 з виробництва вентилів, кранів, клапанів та подібних виробів. Нарощування легкових автомобілів забезпечено за рахунок складальних виробництв СЕЗ „Закарпаття”. Статистичні дані свідчать про припинення виробництва солі кам'яної, тканин.

Таблиця 2.9

**Виробництво окремих найважливіших видів промислової продукції
в Закарпатській області за видами економічної діяльності***

Види промислової продукції	2005	2010	2012	2013	2013, % до:	
					2005	2012
Секція В – добувна промисловість						
Газ природний, млн. м ³	15,3	3,7	5,4	... ^{**}	х	145,9
Розділ 10 – виробництво харчових продуктів						
Вироби ковбасні, тис. т	841,0	347,7	626,0	620	73,7	99
Соки купажовані натуральні, тис. т	20,4	10,1	8,5	2,5	12,3	29,4
Овочі, фрукти, горіхи і гриби, консервовані з додаванням оцту, тис. т	13,6	4,6	10,0	6,5	47,8	65
Вино виноградне, тис. дал.	2079,0	1846,9	1050,6	850	40,9	80,9
Напої безалкогольні, тис. дал.	1023,9	303,5	226,2	60	0,6	26,5
Розділ 13 – текстильне виробництво						
Пальта, напівпальта, накидки, плащі, куртки теплі, тис. шт.	192,3	10,7	16,1	85,4	44,4	530,5
Трикотаж спідній, тис. шт.	7188,4	2776,6	1813,7	1539,5	21,4	84,9
Розділ 16 - оброблення деревини та виготовлення виробів з деревини та корка, крім меблів; виготовлення виробів із соломки та рослинних матеріалів для плетіння						
Деревина, уздовж розпиляна чи розколота, тис. м ³	326,2	151,2	148,9	154,3	47,3	103,6
Фанера клеєна, м ³	6839	5286	6335	6896	100,8	108,8
Вікна, двері, їх рами та пороги дерев'яні, тис. м ³	19,1	7,1	3,2	4,3	22,5	134,4
Розділ 20 - виробництво хімічних речовин і хімічної продукції						
Вугілля деревне, включаючи агломероване, тис. т	18,6	31,7	31,2	42,2	226,9	135,3
Біде, унітази та інші санітарно-технічні вироби з пластмаси, тис. шт.	212,3	104,3	84,5	76,1	35,8	90,0
Розділ 28 – виробництво машин і устаткування						
Вентилі, крани, клапани та подібні вироби, т	71,2	47,5	64,6	97,9	137,5	151,5
Автомобілі легкові, тис. шт.	11,2	7,5	14,6	11,5	102,7	78,8
Розділ 31 – виробництво меблів						
Меблі для сидіння, переважно з дерев'яним каркасом, тис. шт.	1098,0	533,2	703,7	815,2	74,2	115,8
Меблі дерев'яні для умеблювання інтер'єру, житлових приміщень, тис. шт.	215,0	80,1	62,0	67,4	31,3	108,7

*Розраховано за джерелом: [242, с. 86; 243, с. 71-73].

** Інформація конфіденційна відповідно до Закону України "Про державну статистику".

Сільськогосподарське виробництво є пріоритетним для розвитку сільської місцевості. Веденням його займаються сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства і господарства населення (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Виробники сільськогосподарської продукції у Закарпатській області*

(на 1 липня; од.)

Виробники сільськогосподарської продукції	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2013, % до:	
							2000	2012
Сільськогосподарські підприємства	1803	1630	1759	1752	1698	1639	90,9	96,5
у тому числі:								
державні	40	14	15	14	7	6	15,0	85,7
недержавні	1763	1616	1744	1738	1691	1633	92,6	96,6
з них								
господарські товариства	164	130	99	103	102	95	57,9	93,1
кооперативи	30	6	6	7	7	6	20,0	85,7
підприємства інших форм господарювання**	96	12	13	17	18	13	13,5	72,2
приватні (приватно-орендні) підприємства	14	21	17	14	25	22	157,1	88,0
фермерські господарства	1459	1447	1609	1597	1539	1497	102,6	97,3
Господарства населення, тис.	238,2	244,4	244,4	249,0	250,7	251,6	105,6	100,4
Власники землі в колективних та індивідуальних садах і городах, тис. осіб	55,1	54,5	53,7	53,7	53,3	53,5	97,1	100,4

*Розраховано за джерелами: [243, с. 57].

**Колективні, міжгосподарські, підсобні господарства, інші несільськогосподарські підприємства, установи та інші

На території регіону у 2013 р. (станом на 1 липня) функціонувало 1639 од. сільськогосподарських підприємств, з них державних всього 6 од., що становить 0,4 %, інші недержавні, з них значну частку займають фермерські господарства – 1497 од., або 91,7 %, друге місце займають господарські товариства – 95 од., або 5,8 %. Серед виробників сільськогосподарської продукції важлива роль належить господарствам населення, їх кількість становить 251,6 тис. од. За аналізований період (2000-2013 рр.) частка господарств населення мала тенденцію до збільшення, станом на 01.07.2012 р. вона становила 5,6 %, однак у 2013 р. порівняно з 2012 р. ця частка становить 4,0 %, тобто на 1,6 в.п. менше, ніж було у 2000 р. Різке зменшення кількості сільськогосподарських підприємств стосується державної форми власності, їх чисельність з 2000 р. знизилася на 34 од., або на 85,7 %. Суттєве зменшення стосується і фермерських господарств порівняно з 2010 р., оскільки тут налічувалося 1609 од. а у 2013 р. їх кількість

скоротилася на 112 од., або на 7,0 %. В розрізі природноекономічних зон найбільша кількість господарств припадає на низинну зону, друге місце належить передгірній і третє – гірській.

Всі природноекономічні зони регіону мають свої особливості стосовно вирощування сільськогосподарської продукції. Так, пріоритетними напрямками аграрного виробництва в низинній зоні повинні бути вирощування зернових і зернобобових, технічних культур, кукурудзи на зерно, овочів. На території Виноградівського, Березівського та частково Мукачівського й Ужгородського районів вегетаційний період триває 250-255 днів, а території цих районів належать до найтеплішої зони, де дозрівають найбільш теплолюбні сорти винограду, перцю, помідорів, персиків, абрикос та ін. пріоритетним повинно бути вирощування саме цих культур.

Для передгірної і гірської природноекономічних зон найбільш сприятливі умови для вирощування картоплі, а також кормової фітомаси, оскільки трава, вирощена у вищих висотних поясах гірських лук, за більшістю показників є біологічно більш повноцінною, а це означає, що на її основі може бути вироблена унікальна за якістю екологічно чиста молочна і м'ясна продукція. Отже, ці види сільськогосподарської діяльності є пріоритетними як для гірських, так і для передгірних районів регіону.

У рослинницькій галузі сільськогосподарські угіддя закріплені за категоріями відповідних господарств (сільськогосподарські підприємства, в тому числі фермерські; господарства населення та землі інших категорій). Сільськогосподарські угіддя в основному зосереджені (табл. 2.11) в господарствах населення (на початок 2013 р. у їх володінні було 359,9 із 451,6 тис. га, або 79,7 %; а на початок 1991 р. у їх користуванні було тільки 56,0 з 475,9 тис. га, або 11,8 % до усіх категорій господарств). Аналогічна ситуація і щодо ріллі, сіножатей і пасовищ.

В усіх категоріях господарств у аналізованому періоді відбулося незначне зменшення площ сільгоспугідь. Водночас у сільськогосподарських підприємствах у 2013 р. порівняно з 1991 р. вони зменшились у 8,7 раза, а в господарствах населення, навпаки, збільшились у 6,4 раза. Така ж сама тенденція і щодо ріллі. Більш як за 20-річний період [224, с. 17; 225, с. 14] ситуація стосовно розподілу

площ сільськогосподарських угідь за категоріями господарств суттєво змінилася, оскільки за аналізований період (2014 р. до 1991 р.) площі сільськогосподарських угідь у сільськогосподарських підприємствах зменшилися, а у господарствах населення, навпаки, збільшилися. Так, станом на 1 січня 2014 р. площі сільськогосподарських угідь у володінні господарств населення становили 359,5 тис. га, що у 8,7 раза більше, ніж у сільськогосподарських підприємствах. У розрізі природно-економічних зон найбільша кількість сільськогосподарських угідь знаходилася в низинній зоні – 150,2 тис. га (41,7 % до підсумку), у гірській – 108,9 тис. га (30,3 %), і в передгірній – 100,7 тис. га (28,0 %).

Таблиця 2.11

Розподіл сільськогосподарських угідь області за користувачами*

(на 1 січня; тис. га)

Категорії господарств	1991	2010	2011	2012	2013	2014
Сільськогосподарські угіддя – всього						
Усі категорії господарств	475,9	452,6	452,0	451,7	451,6	451,3
сільськогосподарські підприємства	358,7	55,7	52,8	49,2	41,4	42,8
<i>з них</i> фермерські господарства	-	12,0	12,3	12,4	11,0	11,6
господарства населення	56,0	350,8	352,7	355,5	359,9	359,5
землі інших категорій	61,2	46,1	46,5	47,0	50,3	49,0
<i>З них рілля</i>						
Усі категорії господарств	196,0	200,2	199,9	199,8	199,8	199,7
сільськогосподарські підприємства	152,6	35,7	34,0	32,4	28,4	29,7
<i>з них</i> фермерські господарства	-	10,0	10,1	10,1	9,1	9,4
господарства населення	35,7	158,9	160,1	161,4	164,5	163,3
землі інших категорій	7,7	5,6	5,8	6,0	6,9	6,7

*Розраховано за джерелом: [224, с. 15; 243, с. 88; 242, с. 107].

Проведене дослідження засвідчує, що середньорічне виробництво аграрної продукції у період 2006-2010 рр. значно перевершило показники попередніх аналізованих періодів, в тому числі й базовий – 1991-1995 рр. Однак сільськогосподарські підприємства внаслідок їх реформування відіграють дедалі меншу роль у продовольчому забезпеченні регіону (табл. 2.12).

Таблиця 2.12

**Середньорічне виробництво основних видів сільськогосподарської продукції
в Закарпатській області за 1991-2010 та 2011-2013 рр. за категоріями господарств¹**

(тис. тонн)

Види продукції	Код КВЕД (розділи, групи)	Періоди, роки				Довідково:		
		1991- 1995 (базові)	1996- 2000	2001- 2005	2006- 2010	2011	2012	2013
<i>Господарства усіх категорій</i>								
Рослинництво	01.1							
Зерно ²	01.11	229,4	196,3	285,5	293,0	321,8	322,1	325,0
Картопля	01.13	293,9	387,2	527,0	568,2	590,1	608,6	614,9
Овочі ³	01.13	110,8	109,2	204,5	238,2	262,5	282,7	289,0
Плоди та ягоди	01.25	143,7	113,8	101,8	80,3	97,9	114,1	118,4
Тваринництво	01.4							
М'ясо ⁴	01.41	54,3	46,3	45,1	48,8	51,5	58,4	58,6
Молоко	01.41	352,5	358,7	397,7	392,5	389,3	401,1	410,3
Яйця, млн. штук	01.41	238,6	250,2	285,7	297,7	328,2	332,6	337,5
<i>Сільськогосподарські підприємства</i>								
Рослинництво	01.1							
Зерно ²	01.11	164,8	89,8	79,6	60,0	55,1	55,3	51,1
Картопля	01.13	38,3	4,7	13,2	9,2	10,5	11,0	5,0
Овочі ³	01.13	29,8	5,2	6,1	4,5	9,4	7,5	4,1
Плоди та ягоди	01.25	33,8	11,2	11,0	3,9	4,2	11,2	8,2
Тваринництво	01.4							
М'ясо ⁴	01.41	16,2	3,8	1,6	2,5	2,6	2,9	3,1
Молоко	01.41	91,4	23,8	9,9	6,4	6,0	6,6	6,1
Яйця, млн. штук	01.41	40,6	30,7	0,8	3,5	1,7	2,0	2,1
<i>Господарства населення</i>								
Рослинництво	01.1							
Зерно ²	01.11	64,6	106,5	205,9	232,7	266,7	266,8	273,9
Картопля	01.13	255,6	382,5	513,8	559,0	579,6	597,6	609,9
Овочі ³	01.13	81,0	104,0	198,4	233,7	253,1	275,2	284,9
Плоди та ягоди	01.25	109,9	102,6	90,8	76,4	93,7	102,9	110,2
Тваринництво	01.4							
М'ясо ⁴	01.41	38,1	42,5	43,5	46,4	48,9	55,5	55,5
Молоко	01.41	261,1	334,9	387,8	386,1	383,3	394,5	404,2
Яйця, млн. штук	01.41	198,0	219,5	284,9	294,4	326,5	330,6	335,4
<i>Господарства населення, % до господарств усіх категорій</i>								
Рослинництво	01.1							
Зерно ²	01.11	28,2	54,2	72,1	79,4	82,9	82,8	84,3
Картопля	01.13	87,0	98,8	97,5	98,4	98,2	98,2	99,2
Овочі ³	01.13	73,1	95,2	87,0	98,1	96,4	97,3	98,6
Плоди та ягоди	01.25	76,5	90,1	89,2	95,1	95,7	90,2	93,1
Тваринництво	01.4							
М'ясо ⁴	01.41	70,2	91,8	96,4	95,0	95,3	95,5	94,7
Молоко	01.41	74,1	93,4	97,5	98,4	98,4	98,3	98,5
Яйця, млн. штук	01.41	83,0	87,7	99,7	98,9	99,5	99,4	99,4

¹ Розраховано за джерелами: [137, с. 74; 226, с. 110-111, 131, 123, 126; 224, с. 23-25, 31-32; 243, с. 104; 242, с. 131, 114].² Зернові та зернобобові культури (включаючи кукурудзу).³ Овочі (без насінників).⁴ М'ясо (в забійній вазі).

Домінуючу роль у виробництві сільськогосподарської продукції відіграють господарства населення. Так, середньорічне виробництво в господарствах населення за 2013 р. у всіх видах продукції становило від 84,3 до 99,4 % у рослинництві та 95,3-99,5 % їх загального виробництва у тваринництві. Отже, виробничий потенціал аналізованих видів сільськогосподарської продукції має тенденцію до розширеного відтворення, що позитивно впливає на забезпечення населення регіону продукцією сільського господарства. Однак показники поголів'я великої рогатої худоби, а також овець і кіз мають тенденцію до зменшення як в цілому по регіону, так і в розрізі природноекономічних зон (табл. 2.13).

Таблиця 2.13

Поголів'я основних видів тварин і птиці у Закарпатській області за категоріями господарств та видами економічної діяльності*

(на 1 січня тис. голів;

частка господарств населення, %, відсоткові пункти (в.п.)

Показники і роки		Велика рогата худоба (клас 01.41 за КВЕД)		Вівці та кози (клас 01.45)	Свині (клас 01.46)	Птиця (клас 01.47)
		усього	у тому числі корови			
Усі категорії господарств	1990	352,5	141,5	269,4	343,4	4839,5
	2000	182,4	134,7	168,9	231,8	3158,4
	2012	140,7	100,6	138,8	275,4	3126,0
	2013	144,1	101,1	164,7	279,5	3282,0
	<i>2013, % до 1990</i>		40,9	71,4	61,1	81,4
Частка господарств населення	1990	36,5	58,2	26,7	77,9	60,8
	2000	87,2	93,2	90,1	96,2	99,5
	2012	96,6	97,7	86,2	89,8	98,6
	2013	96,5	97,6	88,2	90,0	99,0
	<i>2013, % до 1990</i>		+60,0	+39,4	+61,5	+12,1

*Розраховано за джерелом: [243, с. 131; 224, с. 29-30].

У класі 01.41 – розведення великої рогатої худоби молочних порід (ВРХ) відтворення поголів'я мало звужений характер (табл. 2.13), оскільки в регіоні поголів'я ВРХ в усіх категоріях господарств станом на 1 січня 2013 р. порівняно з 1990 р. зменшилось більш ніж удвічі, тобто із 352,5 до 144,1 тис. голів. У класі 01.45 – розведення овець, кіз також характерне звужене відтворення поголів'я цього виду тварин. Зокрема, в регіоні на 1 січня 2013 р. порівняно з 1990 р. воно зменшилось майже вдвічі, або з 269,4 до 164,7 тис. голів. Аналогічна тенденція притаманна і класу 01.46 – розведення свиней та меншою мірою класу 01.47 – розведення свійської птиці.

Відмітимо, що для розвитку тваринницьких видів економічної діяльності у гірській та передгірній зонах є найкращі умови, оскільки тут зосереджені найбільші масиви сіножатей і пасовищ. Низька забезпеченість ріллею, а також обмежені можливості ведення сільськогосподарського виробництва через вертикальну поясність та природнокліматичні умови не сприяють вирощуванню багатьох видів рослинницької продукції (зокрема ранніх і теплолюбних овочів, фруктів, ягід, винограду та ін.) у зазначених природноекономічних зонах.

Дослідженнями підтверджено важливість ефективного використання агроресурсного потенціалу, особливості якого в процесі дослідження розглянуто крізь призму складових сільського розвитку. Аналіз засвідчив глибоку стратифікацію економічного простору регіонів України. Зокрема найнижчі обсяги валового регіонального продукту в розрахунку на душу населення припадають на Поліський, Подільський, Карпатський регіони, Кіровоградську, Херсонську області та АР Крим де висока частка сільського населення (див. Додаток Е).

Веденням лісового господарства у лісах, їх охороною і захистом, частковою експлуатацією і переробкою деревини, побічним лісовим користуванням займаються лісові підприємства області – держлісгоспи (ДЛГ) та держлісмисливгоспи (ДЛМГ). На території області веденням лісового господарства також займаються Карпатський біосферний заповідник, національний природний парк (НПП) „Синевир”, Ужанський національний парк, Ужгородське військове лісництво, Закарпатський лісотехнічний коледж.

Протягом 2013 р. веденням лісгосподарської діяльності в регіоні займалося 21 підприємство (у тому числі державне підприємство "Закарпатське обласне управління лісгосподарських агропромислових господарств", що включає 9 філій), яким надано у власність або постійне користування землі лісового фонду. Ними здійснювалося виробництво продукції, робіт та послуг у лісовій сфері. Обсяг виробленої продукції, виконаних робіт та наданих послуг становив 333,7 млн. грн. (у діючих цінах), у тому числі продукції лісозаготівель – 323,1 млн. грн., або 96,8 % до загального обсягу. Заготовлено ліквідної деревини в аналізованому році 1154,9 тис. щільних м³, з якої 369,3 тис. щільних м³ – від рубок головного користування, 782,7 тис. щільних м³ – від рубок, формування і

оздоровлення лісів та інших заходів пов'язаних з веденням лісового господарства, та 2,9 тис. щільних м³ – інших заходів не пов'язаних з веденням лісового господарства. Порівняно з попереднім роком заготівлю ліквідної деревини зменшено на 0,2 %. Тенденції змін обсягу продукції лісового господарства у Закарпатській області розглянуто на рис. 2.3.

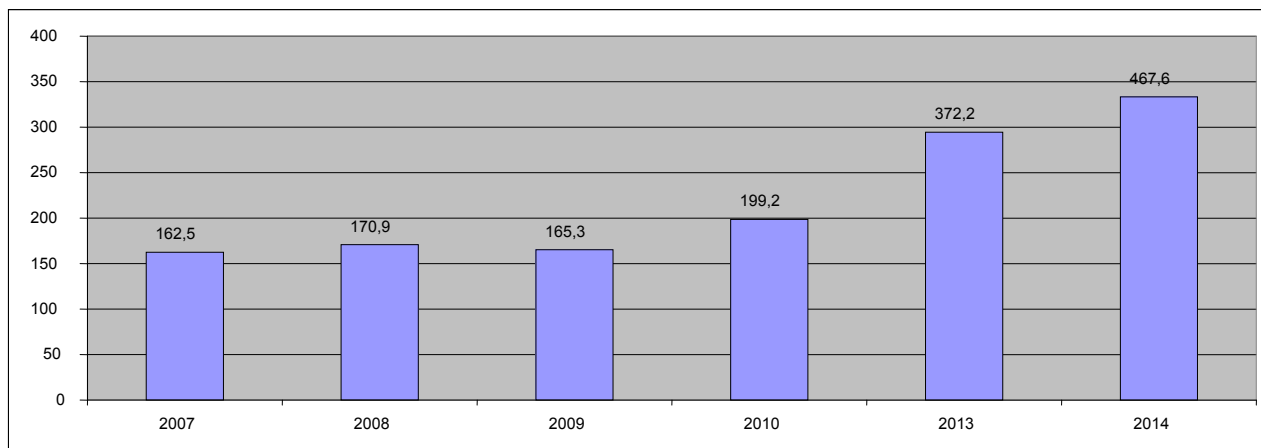

Рис. 2.3. Обсяги продукції лісового господарства Закарпатської області за період 2007-2014 рр. (млн. грн.) [125, с. 4; 243].

Дослідження свідчать, що за період 2007-2014 рр. обсяги продукції лісо-вого господарства регіону зросли майже у 3,0 рази. Якщо у 2007 р. обсяг продукції лісового господарства становив 162,5 млн.грн., то у 2014 р. – 467,6 млн.грн. Структура заготівлі ліквідної деревини за асортиментом мала незначні тенденції до змін як у 2014, так і 2013 рр. (рис. 2.4).

Рис. 2.4. Структура заготівлі ліквідної деревини по сортименту у Закарпатській області за період 2013-2014 рр. [243, с. 124].

Найбільша частка обсягу заготовленої деревини припадає на лісоматеріали круглі, їх обсяг у 2014 р. становив 524,8 тис.м³ (або на 7,4 % більше як у 2013 р.), третина – дрова для опалення (498,8 тис. м³, або на 21,4 %), майже четверта частина – дров'яна деревина для технологічних

потреб (348,8 тис. м³, або на 22,6 %). За останні роки обсяг заготівлі лісоматеріалів круглих було збільшено на 10,5 %, дров для опалення – на 5,4 %, а дров'яної деревини для технологічних потреб зменшено на 8,6 %. Обсяг реалізованої промислової продукції підприємств з оброблення деревини та виробництва виробів з деревини, крім меблів, за видами економічної діяльності відображає табл. 2.14.

Таблиця 2.14

Виробництво найважливіших видів продукції з оброблення деревини та виробництва виробів з деревини, крім меблів*

Показники	2010	2011	2012	2013	2014
Деревина уздовж розпиляна чи розколота, розділена на частини чи лущена, завтовшки більше 6 мм; шпали з деревини для залізничних чи трамвайних колій, непросочені, тис.м ³	151,2	176,0	148,9	154,3	174,4
Деревина хвойних порід у вигляді погонажу, профільованого уздовж будь-якого з ребер чи площин, уключаючи планки та фризи для паркетного покриття підлоги незібрані, т	143,0	130,0	359,0	372,0	1437,0
Деревина листяних порід у вигляді погонажу профільованого уздовж будь-якого з ребер чи площин, уключаючи планки та фризи для паркетного покриття підлоги незібрані, т	258	1115	6564	10267	9710
Фанера клеєна, панелі фанеровані та матеріали шаруваті подібні, з деревини, інші, м ³	3549	7852	6335	6896	7214
Вікна та їх рами, двері балконні та їх рами, дверці та їх коробки та пороги, з деревини, м ²	7143	5069	3240	4305	2134
Вироби столярні та конструкції будівельні, з деревини (крім вікон, дверей балконних та їх рам, дверей та їх коробок та порогів, паркета, опалубки для бетонних будівельних робіт, гонта і дранки покрівельних), м ³	2020	2908	2880	3491	4767

*Джерело: [243, с. 72; 125, с. 14].

Дослідження свідчить (табл. 2.14), що серед виробництва найважливіших видів продукції з оброблення деревини та виробництва виробів з деревини, крім меблів, першість належить таким видам: деревина листяних порід у вигляді погонажу профільованого уздовж будь-якого з ребер чи площин, уключаючи планки та фризи для паркетного покриття підлоги незібрані, де за аналізованний період (2013 до 2012 рр.) виробництво збільшилося у 37,6 рази, на другому місці виробництво фанери клеєної, в тому числі панелі фанеровані та матеріали шаруваті подібні, з деревини зростання становить 2,0 рази.

В цілому по Україні сума обсягів продукції, робіт та послуг лісового господарства у 2013 р. становила 6363,9 млн. грн. [247, с. 171]. Серед регіонів України за рейтинговою оцінкою щодо обсягів продукції, робіт та послуг лісового господарства Закарпатська область займає 7 місце (5,6 % до підсумку) після Житомирської області (14,7 %), Рівненської (9,7 %), Київської (7,3 %), Сумської (6,5 %), Чернігівської і Львівської (6,4 %), Івано-Франківської (6,0 %).

Розвиток туризму та курортно-рекреаційної сфери визнано однією з п'яти стратегічних цілей Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 р. та Регіональної стратегії розвитку Закарпатської області до 2015 р. Такий пріоритетний вид економічної діяльності в останні роки отримує значну підтримку владних й управлінських структур регіону. Доцільно відмітити, що рекреація і туризм володіють мультиплікаційним ефектом, що стимулює та прискорює розвиток дотичних видів економічної діяльності регіону в цілому.

Багатовікові традиції, самобутня культура населення, унікальні пам'ятки народної архітектури краю приваблюють туристів. Їх обслуговують численні підприємства (туроператори та турагенти), діяльністю яких є організація та забезпечення створення туристичного продукту, реалізація та надання туристичних послуг, посередницька діяльність щодо реалізації характерних та супутніх послуг.

Як свідчать дані статистики, станом на 1 січня 2013 р. в регіоні діяли 130 суб'єктів туристичної діяльності, з них 59 – юридичні особи та 71 – фізичні особи-підприємці. За видами туристичної діяльності, вони розподілялися таким чином: 21 суб'єкт – туроператори (організація і забезпечення створення туристичного продукту, реалізація та надання

туристичних послуг, а також посередницька діяльність із надання характерних і супутніх послуг), 94 суб'єкти – турагенти (посередницька діяльність із реалізації туристичного продукту туроператорів та туристичних послуг інших суб'єктів туристичної діяльності, а також посередницька діяльність щодо реалізації характерних і супутніх послуг) та 15 суб'єктів здійснювали тільки екскурсійну діяльність [94, с. 12]. Кількість туристів, обслуговуваних суб'єктами туристичної діяльності, можна відстежити за туристичними потоками, де за 13-річний період (2000-2013 рр.) відмічено такі тенденції:

- *по-перше*, у 2013 р. порівняно з 2000 р. кількість туристів та обслуговуваних суб'єктів туристичної діяльності зменшилась у 7,2 раза, проти 2005 р. відповідно у 3,2 раза та 2011 р. – у 2,8 раза;

- *по-друге*, у туристичних потоках переважають внутрішні туристи. Зокрема, у 2013 р. із 19,9 тис. туристів та обслугованих суб'єктів туристичної діяльності внутрішні туристи становили 7,6 тис. осіб (майже 38,0 %). Водночас у 2000 р. переважали туристи-громадяни України, які виїжджали за кордон (97,2 і з 144,8 тис. осіб, або 67,1 %). Такий феномен масового виїзду туристів-громадян України, на нашу думку, обумовлений тим, що закарпатці по каналах туризму виїжджали зарубіж з метою працевлаштування. В наступні роки масовість таких туристичних поїздок з регіону в багатократ зменшилась;

- *по-третьє*, щодо туристичних потоків іноземних громадян прослідковується наростаюча тенденція до 2005 р., а з 2006 р. протилежна – спадна. Зокрема, у 2013 р. порівняно з 2005 р. в'їзд іноземних туристів у регіон зменшився у 29,4 рази, або більш як на 14,0 тис. осіб;

- *по-четверте*, кількість туристів, обслугованих суб'єктами туристичної діяльності, в тому числі екскурсантів, які за 2012 р. становили 4,9 тис. осіб (для порівняння у 2000 р. – 58,9 тис. осіб), за аналізований період значно зменшилась (за 2013 р. статистичні дані відсутні). Така ситуація свідчить про відсутність ефективного управління туристичною діяльністю в регіоні, а не лише про її сезонний характер.

Діяльність туристичних організацій регіону за кількісними характеристиками відображають показники табл. 2.15.

Таблиця 2.15

Діяльність туристичних організацій у Закарпатській області¹

Показники в обслуговуванні туристів	2000	2005	2010	2011	2012 ²	2013	2013, % до:	
							2000	2012
Кількість організацій, що мали ліцензію на здійснення туристичної діяльності, од.	62	48	112	30 ³	130 ⁴	82 ⁴	132,2	63
Кількість обслужених туристів, тис. осіб	145,0	63,8	52,1	21,5	20,2	19,9	13,7	98,5
Кількість туроднів, наданих туристам, тис.	754,5	329,1	207,6	105,9	121,2	138,6	5,1	114,3
Кількість екскурсантів, тис. осіб	58,39	45,37	22,1	16,6	4,9	х	х	х
Обсяг наданих туристичних послуг, тис. грн.	10519,7	22102,2	28184,4	30688,6	28065,6 ⁵	х	х	х
Середньооблікова кількість працівників, осіб	1404	659	397	341	232	х	х	х

¹Розраховано за джерелом: [94, с. 15; 243, с. 449].

²За даними Головного управління статистики, у загальній кількості враховуються юридичні особи та фізичні особи-підприємці.

³У 2011 р. ліцензуванню підлягає тільки діяльність туроператорів.

⁴Кількість суб'єктів туристичної діяльності, од.

⁵Загальна вартість туристичних путівок, тис. грн.

У 2013 р. порівняно з 2000 р. кількість суб'єктів туристичної діяльності збільшилась у 1,3 рази (на 20 од.), однак порівняно з 2012 р., де кількість таких суб'єктів за аналізований період була найвищою (130 од.), їх кількість зменшилась на 48 од. (або 37,0 %). Водночас в 2012-2013 рр. кількість обслужених туристів зменшилась у 7 разів стосовно 2000 р. Усього впродовж 2013 р. суб'єктами туристичної діяльності області надано 138,6 тис. туроднів, на кожного туриста в середньому припадало по 6,0 туродня, що на 14,3 % більше за попередній 2012 р. Однак, порівняння 2013 до 2000 р. свідчить про значне зменшення кількості туроднів (лише 5,1 % до аналогічної кількості за 2000 р.). Загалом у 2012 р. туристичних путівок було продано на 28,1 млн. грн., що порівняно з 2000 р. більше у 2,7 рази.

Із загальної кількості туристів у 2013 р. проводили дозвілля та відпочинок 19369 осіб або близько 97 %, займалися іншими видами туризму – 257 або 1,2 %, перебували на лікуванні – 62 особи, перебували у службових, ділових поїздках, на навчанні та займалися спортивним туризмом – 199. У загальній кількості туристів третю частину становили діти та підлітки – усього 6897 осіб [94, с. 14, 22].

Суб'єкти, що надають конкретні послуги (послуги гостинності, транспортне, екскурсійне обслуговування, організація дозвілля), можуть самі представляти на ринку свій продукт, рівень якого залежить від обсягів діяльності конкретного виробника. Але ринкова реалізація цього продукту здійснюється, як правило, опосередковано – через туристичне підприємство. Це дозволяє розширити ринок збуту. Туристичні підприємства представлені двома типами [127]: туроператори і турагенції, що відрізняються характером і масштабом діяльності. Туроператори – потужні туристичні фірми, що спеціалізуються на розробленні комплексного турпродукту і його оптовій реалізації. Їх діяльність полягає у складанні з окремих туристичних послуг комплексних турів, що пропонуються споживачеві за фіксованою ціною.

Туроператори здійснюють оптовий продаж своєї продукції на ринку турагентів. Залежно від організаційних засад турагенти можуть бути складовими збутової мережі туроператора, тобто входити в його структуру, або самостійними підприємствами, які працюють на основі відповідних угод з одним або кількома туроператорами. Різновидом такого типу турагенцій є екскурсійні бюро, що спеціалізуються на наданні разових екскурсійних послуг у певний термін і за певною програмою.

Найбільша кількість суб'єктів туристичної діяльності як юридичних осіб (83,0 %, або 49 із 59 од.), так і фізичних осіб-підприємців (76,1 %, або 54 із 71 од.), знаходиться у низинній природноекономічній зоні. Серед суб'єктів юридичних осіб до туроператорів належать 19 од., турагентів – 26 од. і 4 од. – це суб'єкти, що здійснюють екскурсійну діяльність, а серед фізичних осіб-підприємців 46 од. – це турагенти і 8 од. – суб'єкти, що здійснюють екскурсійну діяльність [94, с. 16]. Незначні відмінності є між передгірною і гірською природноекономічними зонами Закарпатської області, однак показники щодо кількості аналізованих суб'єктів низькі.

Процес розширення таких суб'єктів по території регіону, і передусім у передгірній і гірській природноекономічних зонах, потребує додаткового сприяння з боку владних структур як на обласному, районному, так і місцевому рівнях.

Важливим показником діяльності туристичних організацій є кількість обслужених туристів та екскурсантів як юридичними особами, так і фізичними особами-підприємцями в розрізі природноекономічних зон Закарпатської області. Найбільша кількість туристів та екскурсантів, обслужених суб'єктами туристичної діяльності, що мають статус юридичної особи, припадає на низинну природноекономічну зону (98,8 %, або 15028 із 15212 осіб). Аналізовані суб'єкти туристичної діяльності знаходяться у містах області. За даними статистики, така діяльність проводилась лише в Іршавському районі передгірної (0,5 %, 70 із 15212 осіб) та Рахівському районі гірської природноекономічної зони (0,7 %, 114 із 15212 осіб) [94, с. 18].

Найбільша кількість туристів та екскурсантів, обслужених суб'єктами туристичної діяльності, що мають статус фізичної особи-підприємця, припадає також на низинну природноекономічну зону. Однак у цьому разі залучення районів до аналізованої діяльності є ширшим, а саме: таку діяльність здійснювали Виноградівський, Мукачівський, Іршавський, Тячівський, Воловецький, Рахівський, Свалявський райони. Серед названих районів найвищими є показники у Мукачівському (342 особи) та Рахівському (300 осіб), ці особи подорожували як у межах країни, так і за кордоном [94, с. 19].

Як ми вже й відмічали, Закарпатська область має вигідне геоелекономічне розташування, тому показник з надання послуг на зовнішньому туристичному ринку має важливе значення для економічного зростання регіону. Однак негативними є тенденції щодо надання туристичних послуг суб'єктами туристичної діяльності регіону на зовнішньому ринку, оскільки імпорт таких послуг за останні роки переважає над експортом більш як у 6,0 разіву, хоч у 2005 р. сальдо було позитивним, оскільки експорт послуг у 2,2 рази переважав над імпортом. З I кварталу 2013р. запроваджена нова методологія статистики зовнішньої торгівлі послугами України та Класифікація зовнішньоекономічних послуг, що відповідають

рекомендаціям Керівництва зі статистики міжнародної торгівлі послугами (Статвідділ ООН, 2010) та Керівництва з платіжного балансу та міжнародної інвестиційної позиції, шостого видання (МВФ, 2009).

На зовнішньому ринку послуг у 2014 р. 250 суб'єктів господарювання співпрацювали з партнерами 84 країн світу. Експорт послуг становив 201,0 млн. дол. США, імпорт – 33,2 млн. дол. США, що менше, ніж у попередньому році. Позитивне сальдо зовнішньої торгівлі послугами становило 167,8 млн. дол. США. У 2014 р. основу експорту склали послуги з переробки матеріальних ресурсів, імпорту – транспортні послуги [243, с. 186].

Мережа санаторно-курортних та оздоровчих об'єктів області є однією з найбільших в Україні. У мережу спеціалізованих засобів розміщування у 2014 р. увійшли: 18 санаторіїв, 2 дитячі санаторії, 2 пансіонати з лікуванням, 5 дитячі заклади оздоровлення цілорічної дії, 4 санаторії-профілакторії, 3 будинки відпочинку, 2 пансіонати відпочинку, 22 бази відпочинку та інші заклади відпочинку [243, с. 438]. Найбільша кількість перелічених об'єктів зосереджена у Тячівському (29,8 %), Свалявському (14,0 %), Хустському (10,5 %), Мукачівському (8,8 %) та Виноградівському (7,0 %) районах. У розрізі природноекономічних зон регіону найбільша кількість спеціалізованих засобів розміщування та ліжкового фонду в них була зосереджена у передгірній, зокрема 26 од. (45,6%). Однак ліжковий фонд є вищим у гірській, де є 17 од. аналізованих закладів і 2722 ліжок в них. У 2013 р. порівняно з 2000 р. тенденції є протилежними, оскільки найвища кількість таких закладів була зосереджена у гірській зоні – 28 од. і 3345 ліжок у них, що становить відповідно 43,0 і 48,4 % до підсумку, друге місце займала низинна природноекономічна зона – 25 од. і 2444 ліжок (38,5 і 35,3 %) і відповідно третє місце передгірна – 12 од. і 1124 ліжок (18,5 і 16,3 %).

За аналізований період (2013/2012 до 2000 р.) кількість спеціалізованих засобів розміщування скоротилася на 8 од. і 212 од. ліжкового фонду, або відповідно на 12,3 % і 3,1 %. Упродовж 2013 р. у діючих закладах було розміщено 73,0 тис. осіб, що на 3,9 % менше, ніж у попередньому (2012) році. За віковою структурою розміщено 66,6 тис.

дорослих осіб та 9,4 тис. дітей. Із загальної кількості розміщених 4,0 тис. осіб – іноземці, 2,4 тис. осіб – постраждали від аварії на ЧАЕС. Загалом усіма відпочиваючими в оздоровчих закладах проведено 1044,5 тис. ліжко-днів або 14,3 ліжко-дня в середньому однією особою [94, с. 38-39].

Важливим є показник зайнятості населення у рекреаційній сфері. Найвища середньооблікова кількість штатних працівників у спеціалізованих засобах розміщування припадає на гірську природноекономічну зону, де їхня кількість – 1514 осіб – становить 51,4 %, на другому місці низинна зона – 982 особи (33,3 %), і третє місце займає передгірна природноекономічна зона – 451 особа (15,3 %) [94, с. 56].

В інфраструктурі туризму одне з центральних місць займають готелі та аналогічні засоби розміщування (підприємства будь-якої організаційно-правової форми власності, що складаються з номерів і пропонують обмежені готельні послуги включно з застелянням ліжок, прибиранням кімнат і санвузлів (пансіонати, клуби з номерами, гостьові будинки та інші [258]). На території області у 2014 р. функціонувало 229 таке підприємство, створене юридичними особами та фізичними особами-підприємцями, у тому числі 153 готелі, 63 туристичні бази, гірські притулки, студентські табори, 10 мотелів, 2 хостели, 1 гуртожиток для приїжджих. Згідно з функціональною структурою підприємств, як і раніше, найбільш поширеними є готелі.

Протягом 2014 р. послугами готелів та аналогічних засобів розміщування скористалися 152,4 тис. подорожуючих, що на 17,5 % менше, ніж у попередньому році. Із них 142,5 тис. осіб – громадяни України, 10,0 тис. – іноземці. Найбільше приїжджих зупинялося у містах Ужгород – 51,4 тис. осіб (29,8 %), Берегово – 17,5 тис. осіб або 10,1 %, Хуст – 15,8 тис. осіб або 9,1 % та Мукачево – 13,4 тис. осіб або 7,8 %. Готелями обслужені 74,7 % до загальної кількості розміщених приїжджих в області. В розрізі природноекономічних зон найвищий показник характерний для гірської зони – 78 од. (51,6 %), а щодо розміщених і обслужених осіб він належить низинній природноекономічній зоні – 109,9 тис. осіб (78,1 %). Середньооблікова кількість штатних працівників у готелях та аналогічних засобах

розміщування в цілому по регіону у 2013 р. становила 2904 особи, в розрізі районів найбільша кількість зайнятих у цій сфері у Свалявському районі – 161 працівник (14,8 % до підсумку), Рахівському – 122 чол. (10,3 %), Ужгородському – 109 чол. (10,0 %), в розрізі міст в Ужгороді – 377 чол. (34,7 %). За даними статистичної інформації, такі заклади взагалі відсутні в Іршавському районі, що не сприяє підвищенню зайнятості його населення [94, с. 59, 63, 65, 70].

Резерви розширення засобів розміщення аналогічних готелям, на перспективу в області мають такі заклади:

- хостели (гуртожитки, європейська система розміщення, тимчасове житло економ-класу для туристів, орієнтоване в основному на молодь, головна відмінність якого від готелю – плата за місце, а не за номер);

- кемпінги (сезонний заклад для авто-, мото-, велотуристів з намета-ми або будинками легкого типу і спеціальними місцями для паркування автомобілів);

- агроготелі (засоби розміщення готельного типу, розташовані у сільській місцевості, що надають туристам послуги під час відпочинку, оздоровлення, забезпечують умови для сільськогосподарської діяльності в процесі відпочинку).

Ці готелі розраховані на гостей, які подорожують сім'ями та потребують умов проживання, близьких до сільської місцевості. Агроготелі за місткістю – малі підприємства, які надають до послуг кімнати або окремі будинки, а також організують харчування та дозвілля агротуристів [97]), які поки що не набули поширення на територіях регіону, в тому числі й сільських.

Загальна сума доходів готелів та аналогічних засобів розміщування у 2013 р. становила 102,9 млн.грн проти 68,2 млн. грн. у 2012 р., тобто у 1,5 раза більше, з них 83,8 млн. грн. – дохід від надання послуг власне готелів. Половину доходів отримано від основної діяльності – продажу номерів отримано 42,0% доходів, 17,2% – від надання додаткових послуг [94, с. 57, 69, 63].

Мережа суб'єктів – юридичних осіб ресторанного господарства на початок 2014 р. нараховувала 400 об'єктів (кафе, бари, ресторани,

їдальні) на 20,2 тис. посадкових місць [94, с. 71-72]. У середньому на один об'єкт у ресторанному господарстві припадало 51 місце (при 50 порівняно з попереднім роком). Основу мережі ресторанного господарства за спеціалізацією становлять кафе, закусочні, буфети, бари, їх частка у загальній кількості об'єктів становила 77,3 % проти 80,6 % до попереднього періоду. За аналізований період (2013 до 2012 р.) кількість об'єктів ресторанного господарства зменшилась на 94 од., або на 19,0 %, а кількість посадкових місць у них – на 4,6 тис., або на 18,4 %. За показником забезпеченості на 10 тис. осіб населення місцями в об'єктах ресторанного господарства серед регіонів України область займала 27 місце.

Серед міст та районів області найбільше об'єктів ресторанного господарства зосереджено в обласному центрі – 72 од. (18,0 % до загальної кількості) та у Тячівському районі – 58 од. (14,5 %), а найменше у м. Чоп, відповідно 3 та 0,8 %. Товарооборот ресторанного господарства за досліджуваний період зменшився у порівнянних цінах на 9,8 % і становив 102,6 млн. грн. Більше половини обсягів обороту підприємств, що здійснюють діяльність у сфері ресторанного господарства, продовжує займати продаж придбаних товарів. Частка реалізації продукції власного виробництва у роздрібному товарообороті ресторанного господарства у 2013 р. становила близько 43,0 %. Протягом останніх років розширилась мережа невеликих кафе та барів, передусім у сільській місцевості, що належать фізичним особам-підприємцям, де пропонується широкий вибір страв закарпатської, угорської, словацької, румунської кухонь, та напоїв, які задовольняють смаки найвибагливіших туристів і відпочиваючих.

Дослідження підтверджує, що для перспективного розвитку аналізованих пріоритетних видів економічної діяльності, зокрема сільського господарства, лісового господарства, рекреаційно-туристичної діяльності, в тому числі надання послуг санаторно-оздоровчого характеру, в Закарпатській області є всі умови.

2.3. Особливості розбудови аграрного ринку в регіоні

Сучасність характеризується швидкими темпами росту населення Землі, яке на даний час становить більше 7 млрд. осіб. Прогнозні дані свідчать, що до 2075 р. населення Землі досягне максимального значення 9,22 млрд. чол. Внаслідок цього виникає проблема його продовольчого забезпечення. У світовому сільському господарстві зайнято сьогодні близько 1,1 млрд. економічно активного населення.

Однією з найважливіших сфер господарського комплексу країни, що вирішує продовольчу проблему, як ми вже й відмічали, є сільське господарство. Нині спостерігається позитивна тенденція розвитку агропромислового комплексу. Обсяги вітчизняного виробництва з окремих видів сільськогосподарської продукції забезпечують потреби внутрішнього споживчого ринку та експортний потенціал. У ситуації на споживчому ринку Закарпатської області спостерігається наявність стихійних ринків реалізації сільськогосподарської продукції, великої кількості посередницьких структур, що негативно впливає на ціноутворення. Локальні торговельні пункти продажу продукції включають овочеві магазини, секції супермаркетів та міські ринки. Основними продавцями на ринках є члени особистих господарств, які не проводять необхідні для ефективної торгівлі рекламні та маркетингові заходи. Сьогодні в Закарпатті також бракує відповідних складських та логістичних компонентів інфраструктури – оптових ринків сільськогосподарської продукції (ОРСП) на обласному рівні, які б могли забезпечити маркетинг та зберігання сільськогосподарської продукції, оскільки оптимально діючий аграрний ринок є передумовою ефективного продажу овочевої продукції. Саме тому організований розвиток ОРСП повинен включати формування організаційної функціональної структури з торгово-виробничих та закупівельних складських утворень. Поряд з цим доцільно забезпечити рівномірний потік продукції до кінцевого споживача протягом усього року. Економічні стосунки між учасниками ринку аграрної продукції повинні базуватися на принципах взаємовигідної кооперації. За таких обставин виробники одержують економічно обґрунтовану ціну та володіють

стабільним каналом реалізації, в той час як споживачам гарантуються доступні ціни та відповідна якість. При цьому недоліком є відсутність в регіоні спеціалізованих гуртових компаній, що займаються продажем овочево-фруктової продукції. Нині гуртова торгівля зводиться передусім до діяльності дрібних підприємців, які самостійно реалізують власну продукцію за межами регіону, або ж дрібними партіями закуповується плодово-овочева продукція покупцями з інших областей. З огляду на зазначене, актуальність проблеми полягає в пошуку прийняттого формату створення регіонального оптового ринку сільськогосподарської продукції на основі існуючих передумов, факторів впливу та ризиків.

Тенденціям та важливим аспектам розвитку аграрного ринку присвячені наукові праці багатьох вчених-економістів, практиків. Заслугує на увагу колектив виконавців проекту аграрного маркетингу „Досвід виробництва та маркетингу овочів в Україні” у складі: А. Андрюшко, І. Боднар, О. Венська, О. Коваль, В. Коцур, О. Кулаковська, О. Ласінський, Т. Лесів, О. Матвієць, В. Писаренко, І. Пономаренко, Р. Сало, О. Смолка, Ю. Сологуб, В. Чеботарьова, Б. Шадрін, В. Ярмілко та інші [72], Результатом їх досліджень є аналіз сучасного стану наявної інфраструктури ринку сільськогосподарської продукції у різних регіонах України, узагальнення досвіду різних технологічних підходів у вирощуванні сільськогосподарської продукції провідними компаніями-постачальниками матеріально-технічних ресурсів, а також маркетинг овочевої продукції та економічний розрахунок прибутковості виробництва овочів.

Необхідність створення та розвитку мережі оптових ринків сільськогосподарської продукції, форми торгівлі та організаційні аспекти досліджено вітчизняними вченими Р. Корінець та Л. Шведовою в роботі „Оптові ринки сільськогосподарської продукції” [119]. Окресленню ролі сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу як основної складової організаційної структури ОРСП присвятили дослідження такі вітчизняні вчені як Ю. Воскобійник, В. Гончаренко, М. Грищенко, В. Жук, В. Зіновчук, Р. Корінець, Н. Копитець, Ю. Лузан, Ю. Лупенко та інші [228]. Різноманітні аспекти європейського досвіду зі створення польських товариств гуртових ринків досліджено в праці О. Гемковича,

С. Колота, Р. Новака „Польське товариство гуртових ринків” [168].

Актуальними залишаються питання вибору пріоритетного варіанту розбудови інфраструктурної системи ОРСП та структури організації із реалізації виробником вирощеної сільськогосподарської продукції. Необхідністю обумовлюється формування комбінованого підходу до вирішення проблеми через поєднання кооперації та програм державної цільової підтримки „Зелені ринки”.

Вигідне природно-географічне розташування та помірно-континентальний клімат формують сприятливі умови для розвитку сільського господарства в Закарпатській області. Дослідження свідчить, що основним виробником сільськогосподарської продукції є не фермерські та колективні, а одноосібні селянські господарства, чисельність яких становить 250 тис. За рахунок більш раннього дозрівання окремих видів плодоовочевої продукції виробникам вдається отримувати прибуток за рахунок її збуту в сусідніх областях, передусім це рання капуста, редис, огірки, черешня, суниця, картопля. Окремі населені пункти Закарпаття мають власну спеціалізацію, зокрема у с. Заріччя і с. Сільце (Іршавський район) пріоритетним є вирощування ранньої капусти, у с. Широке та с. Сасово (Виноградівський район) – ранньої полуниці та томатів, с. Велика Добронь (Ужгородський район) – ранньої картоплі, с. Нове Давидково та с. Нові Лучки (Мукачівський район) – хріну та огірків і т.д.

Однак сьогодні більшість місцевих виробників не мають достатніх знань та навичок, необхідних для ефективного маркетингу сільськогосподарської продукції, що призводить до перенасиченості ринку одноманітною продукцією, недотримання норм якості продукції, умов зберігання, тарування тощо. Однією з важливих проблем реалізації сільськогосподарської продукції є відсутність централізованих урядових закупок.

Вважаємо, що вирішенню проблем збуту сільськогосподарської продукції сприятиме врахування міжнародного досвіду, зокрема висновків експертів та напрацювань європейських партнерів, а також наявність ОРСП та державна підтримка цієї сфери. Методом економічного моделювання проведено візуалізацію детального

визначення окремих факторів впливу на конкурентоспроможність аграрної сфери регіону (рис. 2.5).

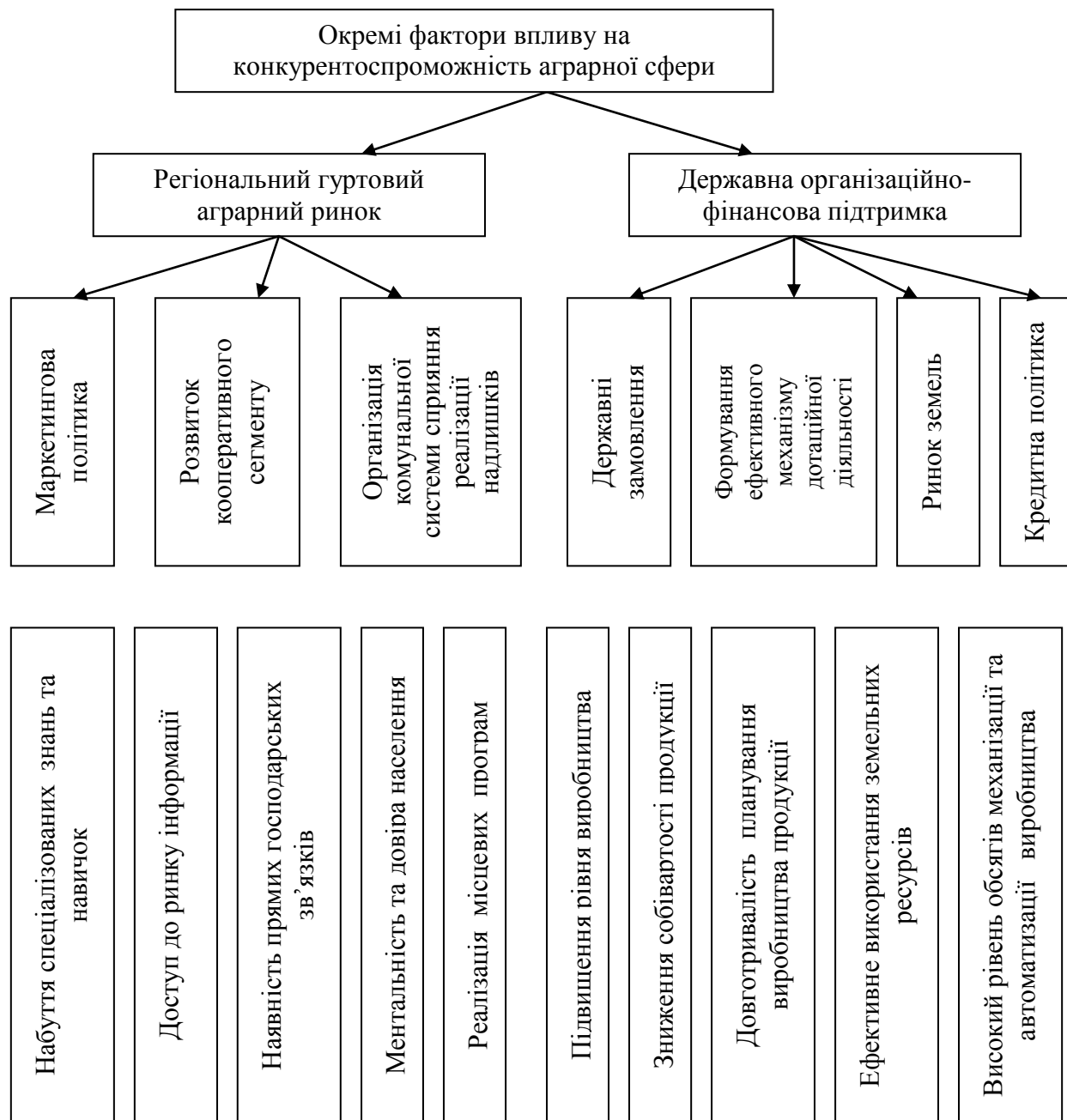

Рис. 2.5. Окремі фактори впливу на конкурентоспроможність аграрної сфери регіону

Актуальною проблемою для виробників сільськогосподарської продукції є проблема її збуту та передпродажного зберігання (рис. 2.5), особливо в сезон дозрівання овочів. Прямі продажі з поля все ще залишаються для фермерів основним каналом реалізації. Крім того, деякі виробники продають свою продукцію через посередників. Практика свідчить, що такий вид збуту продукції є не вигідним для

сільськогосподарських виробників, оскільки основну роль при цьому виконує посередник, який встановлює економічно необґрунтовано низьку ціну на продукцію. Сільгоспвиробник, який використовує цей спосіб збуту продукції, в результаті потерпає від збитків. При цьому сільськогосподарська практика свідчить, що в сезон дозрівання овочів ринки перенасичені, а канали реалізації відсутні, відбувається псування виробленої продукції, оскільки більшість виробників не мають спеціально обладнаних приміщень для її зберігання. Іноді виробник навіть не відшкодовує витрат на виробництво. Така ситуація призводить до трудової міграції сільського населення регіону до сусідніх областей та країн. Вирішальне значення для сільгоспвиробника відіграє ціна продукції, від якої залежать його прибутки, технічне та технологічне оновлення виробництва, зрештою, добробут його родини. Однак майже 60 % закарпатських, як і загалом українських сільгоспвиробників, користуються вищезазначеними каналами реалізації. Водночас лише ¼ закарпатських сільгоспвиробників продають свою продукцію в період після збирання врожаю, коли ціни починають зростати і майже відсутній експорт продукції.

Однією з найважливіших умов прибутковості сільськогосподарського виробництва є спроможність зорієнтуватися на обслуговування споживчих ринків. Тобто виробникам необхідно з'ясувати, в який спосіб задовольнити попит споживачів для досягнення кращих (оптимальних економічно обґрунтованих) цін з одночасним одержанням підвищеного прибутку, а основним завданням аграрного виробника в сучасних умовах є виробництво високоякісної продукції та добре організована система її збуту.

Аналізуючи діяльність фермерських господарств та виробників сільськогосподарської продукції, відзначимо, що спостерігається низький рівень продаж вирощеного врожаю. Основними причинами цього є неефективна організація збуту, відсутність знань та навичок маркетингу сільськогосподарської продукції. Окрім того, виробникам необхідно подбати про те, щоб вироблена сільськогосподарська продукція відповідала стандартам якості. Задля досягнення цієї мети аграрному виробнику необхідно забезпечити охолодження та додаткове оброблення продукції, тим самим

продовжуючи термін її зберігання у товарному вигляді та відповідно – термін реалізації. На жаль, невеликі фермерські та селянські господарства не мають можливості самостійно будувати та утримувати сучасні складські, технологічно оснащені приміщення. Через це їх продукція є сезонною, що відповідно впливає на сезонне коливання цін, на жаль, не на користь виробників. Звідси випливає, що задля задоволення споживчих потреб населення регіону велику частину сільськогосподарської продукції області необхідно імпортувати.

Враховуючи відмічене вище, проведемо порівняльний аналіз позитивних факторів впливу та існуючих ризиків задля вибору варіанта розбудови системи гарантованої реалізації сільгосппродукції (табл. 2.16).

Таблиця 2.16

Фактори впливу та існуючі ризики задля вибору варіанта розбудови системи гарантованої реалізації сільгосппродукції

№ п/п	Позитивні передумови	Ризики	Запобіжні заходи
1.	Сприятливе географічне розташування	Митні процедури	Створення „зелених” коридорів, розвиток транспортних мереж
2.	Помірно-континентальний клімат	Засуха	Меліоративні системи, тепличні господарства
3.	Родючі ґрунти	Виснаження	Агротехнології
4.	Значна частка сільського населення займається традиційним господарством	Трудова міграція	Програми підтримки одноосібних господарств
5.	Вирощування широкого спектру сільгосппродукції	Перенасиченість ринків одноманітною продукцією	Попередні замовлення, кооперація виробників
6.	Можливість збору двох врожаїв	Порушення допустимих норм використання мінеральних добрив	Система контролю якості продукції
7.	Реалізація продукції з поля	Неліквідні залишки	Обслуговуюча кооперація, логістика

Дані табл. 2.16 узагальнено на основі Регіональної стратегії розвитку Закарпатської області до 2015 р. [216, с. 33-39]. Запобіжні заходи є складовими функціональної структури ОРСП. Для виробників сільськогосподарської продукції привабливим є продаж виробленої продукції безпосередньо споживачам – покупцям чи представникам регіональних оптових ринків. Прямі договори між сільськогосподарським виробником та кінцевим покупцем мають велику користь, оскільки за

таких обставин виробники одержували б економічно обґрунтовану ціну та стійкий канал реалізації, а покупцям гарантуються доступні ціни та своєчасні поставки. Враховуючи, що українські гуртові ринки, які можуть потенційно виступати як посередники, недостатньо розвинені, створення регіонального ОРСП є найкращим способом вирішення цієї проблеми. При цьому не тільки вирішиться проблема збуту продукції на більш вигідних умовах, але й підвищиться рівень зайнятості сільського населення, знизиться трудова міграція, зросте обсяг ВВП регіону і відповідно відрахування до місцевих бюджетів.

Світовий досвід засвідчує, що успішне функціонування ринку сільськогосподарської продукції забезпечує маркетинг планування. Наука і практика стверджують, що в загальних витратах часу витрати на технологію вирощування мають становити 25 % робочого часу – решта припадає на маркетинг. До прикладу, у США в структурі агропромислового комплексу на маркетингову сферу припадає 75 % вартості, в Російській Федерації поки лише близько 25 %, а в Україні ще менше [222]. Маркетинг сільськогосподарської продукції неможливий без існування сучасної ринкової інфраструктури (оптові ринки, фермерські кооперативи та товарні біржі), що відіграє ключову роль у формуванні цін на сільськогосподарську продукцію поряд з динамікою ринкового попиту та поставок. Поряд з цим маркетингова сфера агропромислового комплексу охоплює всі галузі, що забезпечують рух сільськогосподарської продукції від поля до споживача – збирання, збереження, переробку і реалізацію. У цій сфері визначаються потреби населення в продуктах сільського господарства.

Аналіз результатів співпраці з усіма сторонами аграрного ринку свідчить про обмежений доступ виробників до ринкової інформації через неефективну співпрацю між виробниками та споживачами, а також недостатньо розвинені маркетингові послуги на ринку овочевої продукції. Важливою при цьому є державна підтримка розвитку сільськогосподарських кооперативів як ефектної соціально-економічної інституції; аграрної сфери; активізація розвитку сільської місцевості й підвищення добробуту життя сільського населення. На нашу думку, створення сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу є пріоритетним варіантом щодо формування на сільських територіях

здорової соціально-психологічної атмосфери, можливістю виходу на організований та ефективний ринок реалізації сільськогосподарської продукції, а також спільного вирішення виробничих, соціально-побутових та інших проблем, навчання та підвищеної поінформованості щодо нових технологій, спільних заходів з метою запобігання забруднення довкілля. Зважаючи на сучасний стан аграрного ринку Закарпатської області та необхідність підвищення конкурентоздатності компонентів агробізнесу та фермерських господарств, доцільним вбачаємо створення постійно діючих кооперативних інституцій, що об'єднуюватимуть зусилля різних рівнів влади та громадськості, а в подальшому – формування осередку з надання професійних консультацій стосовно питань агробізнесу та посередництва між сторонами-учасниками. Функції цієї організації включатимуть: закупівлю, утримання складів з охолоджуючими камерами (холодильники–сховища), передусім передпродажне зберігання в пристосованих умовах.

Доцільним є створення такого сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, який здійснюватиме заготівлю, зберігання та передпродажну обробку, а також продаж продукції, її транспортування та надання маркетингових послуг, що дозволить зменшити ризики і витрати як виробника, так і переробника сільськогосподарської продукції, налагодити співпрацю з гуртовиками та представниками роздрібною торгівлі. У перспективі вони стануть організаційною складовою ОРСП.

Неефективність елементів системи конкурентоспроможної економіки області полягає у відсутності регіонального ОРСП та недостатньому рівні державної організаційно-фінансової підтримки. Створення регіонального ОРСП сприятиме реалізації сільськогосподарської продукції товаровиробників задовольняючи при цьому споживчі потреби населення області. Ефективна робота таких ринкових інституцій є важливою умовою прозорого та адекватного ціноутворення, оскільки оптимальна ціна на сільськогосподарську продукцію формується передусім на оптових ринках.

Досвід європейських країн свідчить, що гуртові ринки відіграють значну роль у системі збуту сільськогосподарської продукції. Дані попереднього обстеження робочою групою представників національних асоціацій гуртових ринків Європейського Союзу засвідчують, що загальна

кількість гуртових ринків сягає близько 137 од. Кожного дня вони приймають близько 250 тис. відвідувачів та обслуговують 20 % населення. Сукупний обсяг продукції, що реалізується ними, становить 26 млн.т у рік, поряд з обслуговуванням близько 15 тис. сільгоспвиробників. Крім того, практично 90 % усіх ринків реалізують овочеву сільськогосподарську продукцію. Слід також відмітити, що 50 % гуртових ринків перебувають у державній власності, а управління ними переважно публічне. В Україні здійснюються перші кроки з формування мережі регіональних гуртових аграрних ринків шляхом впровадження державної цільової програми „Зелені ринки”. Реалізація програми сприятиме вирішенню проблеми відсутності регіональних гуртових аграрних ринків з метою розвитку елементів системи конкурентоспроможної економіки.

Дослідження проблеми розбудови аграрного ринку в Закарпатській області свідчить про: наявні ресурсні передумови його створення – як природні, так людські й технічні; поступове формування сфери кооперації; задіяння логістичного потенціалу. При цьому доцільним є врахування і використання вигідного геополітичного і гео економічного розташування регіону, формування прикордонних і транскордонних зв'язків з метою успішного функціонування регіонального аграрного ринку. Відмічені фактори потребують додаткових і поглиблених досліджень у сфері вироблення об'єктивних підходів до розбудови оптових ринків сільськогосподарської продукції.

2.4. Оцінювання проблемності сільського розвитку

Основне покликання сільського середовища – виробництво сільськогосподарської продукції, забезпечення населення країни продовольством та переробної промисловості сировиною. В добу соціалістичного господарювання основна увага в аграрному секторі приділялася винятково нарощуванню виробництва продовольства, а інтереси селянства, соціально-побутові умови їх життя відходили на другий план. Практично не вирішувалися накопичені проблеми розвитку сільської місцевості, які носили міжгалузевий та територіальний характер, зростала кількість неперспективних сіл. За останні три десятиліття

внаслідок впливу демографічної кризи третина загальної кількості населених пунктів перебуває за межею самовідтворення і віднесена до категорії деградуючих. Різко скоротилася поселенська мережа.

За адміністративно-територіальним поділом у 1970 р. в Україні налічувалося 28819 сільських населених пунктів, де проживало 21,4 млн. чол., кількість жителів у середньому на один населений пункт становила 685 осіб. Критична демографічна і поселенська ситуації мали місце за наступні 20 років: у державі було втрачено понад 2,5 тис. сільських населених пунктів, кількість жителів скоротилася на 4,4 млн. осіб, у середньому в одному селі проживало 590 осіб [5, с. 28]. За роки незалежності України втрачено 369 сільських населених пунктів. На 1 січня 2014 р. 790,0 та 792,3 тис. осіб наявного та постійного сільського населення по області [242, с. 301].

В цій ситуації постає завдання визначення методологічних підходів і методики оцінки соціально-економічного та екологічного стану розвитку сільських територій, які б забезпечили розроблення стратегій і регіональних програм сільського розвитку з прогнозуванням раціонального освоєння природно-ресурсного, людського і просторово-економічного потенціалів, розробки перспектив розвитку кожного населеного пункту і сільських громад з урахуванням впливу позитивних і негативних факторів формування екологічного стану регіону.

Базовим законодавчим актом для розроблення стратегії і реалізації завдань соціально-економічного розвитку регіону є Закон України „Про стимулювання розвитку регіонів” від 8 вересня 2005 року [208], в якому наголошено, що стимулювання розвитку регіонів здійснюється на засадах збалансування загальнодержавних, регіональних і місцевих інтересів життєзабезпечення населення; визначення державою з урахуванням пропозицій органів місцевого самоврядування науково-обґрунтованих пріоритетних напрямів регіонального господарювання; використання програмно-цільового підходу до розв’язання проблем функціонування і соціально-економічного розвитку; створення сприятливого інвестиційного середовища у регіонах; максимального наближення послуг, що надаються органами державної влади та органами місцевого самоврядування, до споживачів цих послуг; концентрації на конкурсній основі коштів державного бюджету України, місцевих бюджетів, а також інших ресурсів

з метою досягнення найбільш ефективного їх використання для цілей регіонального розвитку, співробітництва та взаємної відповідальності центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та інших суб'єктів у розв'язанні завдань регіонального розвитку.

Вагомого значення, в окресленні пріоритетів державної регіональної політики України та її регіонів, набуло прийняття Закону України „Про засади державної регіональної політики” (від 05.02.2015 р.) [181], яким визначено основні правові, економічні, соціальні, екологічні, гуманітарні та організаційні засади державної регіональної політики як складової частини внутрішньої політики України, окреслено (стаття 6) визначення проблемних територій, до яких у тій чи іншій мірі відносяться й гірські території, у регіонах та реалізація державних заходів щодо вирішення проблем.

Практика господарювання засвідчує, що методологічною основою оцінки соціо-економіко-екологічного стану сільських територій, в тому числі і населених пунктів, є системний підхід, який враховує взаємозв'язок і збалансування між показниками, що характеризують стан економічного, соціального та екологічного розвитку сільських громад.

Стабільне функціонування господарського комплексу області, утвердження соціальної спрямованості економічних трансформаційних процесів залежать від багатьох факторів і насамперед від оптимальних структурних пропорцій і якісних змін, які базуються на максимальному та раціональному використанні регіональних умов, факторів та ресурсів. Постає завдання визначення науково обґрунтованих стратегічних пріоритетів соціально-економічного розвитку області з урахуванням об'єктивної оцінки історичного досвіду та сучасного стану економіки, негативних і позитивних чинників регіонального розвитку, реалізації потенційних можливостей.

Головне завдання сучасності і в наступні роки полягає у здійсненні політики стійкого економічного зростання та підвищення життєвого рівня населення. Подальший розвиток Закарпатської області тісно пов'язаний з необхідністю удосконалення технологій суспільно-природної дії, в тому числі раціонального використання природно-ресурсного потенціалу і трансформацією структури господарства регіону.

Наукове обґрунтування засад соціально-економічного функціонування сільських територій регіону потребує комплексної діагностики результатів діяльності суб'єктів господарської діяльності, виявлення напрямів впливу внутрішнього та зовнішнього середовища, об'єктивної оцінки наявного ресурсного потенціалу, можливостей його раціонального використання, вибору стратегії розвитку на перспективу.

В цьому аспекті дослідження важливим є проведення SWOT-аналізу виявлення сильних і слабких сторін соціально-економічного розвитку Закарпаття, оцінка можливостей і загроз подальшого зростання з метою забезпечення довгострокового життєздатного середовища. Складові функціонуючого потенціалу соціально-економічного розвитку області узагальнені і обґрунтовані в процесі здійснення SWOT-аналізу (Додаток Ж).

Природно-ресурсний потенціал

Одна з особливостей соціально-економічного розвитку області полягає в наявності і використанні природних ресурсів, що знаходяться в трьох природно-економічних зонах: низинній, передгірній і гірській. Специфіка території Закарпаття проявляється в тому, що понад дві третини земельних площ займають гірські хребти і гори, наявна висока лісистість і мала кількість земель сільськогосподарського призначення. З 1275,3 тис. га – 658,0 тис. га займають ліси, або 59,4 %, 451,7 тис. га становить площа сільськогосподарських угідь, або 35,4 %, в тому числі 199,8 тис. га ріллі, або 44,2 % до сільськогосподарських угідь [162, с. 13, 20]. На одну особу припадає 0,36 га сільськогосподарських угідь, в тому числі 0,16 га ріллі (по Україні відповідно 0,91 і 0,71 га). У структурі сільськогосподарського виробництва 48,7 % займає рослинництво, а 51,3 % – тваринництво.

Загальний запас деревини становить 205,7 млн. м³, у тому числі найбільш цінних букових насаджень – 110,0 млн. м³. Експлуатаційні ліси, де дозволено промислово заготівлю деревних ресурсів, займають в області 48,0 % до загальної площі лісового фонду з експлуатаційним запасом близько 20 млн. м³, решта лісових площ – це заповідні території та ліси спеціального призначення (водоохоронні, протиерозійні, приполонинні, оздоровчі, санітарно-гігієнічні тощо) [169, с. 200]. За останні сім років в області щороку заготовляють понад 1 млн. щільних м³ ліквідної деревини.

Щороку в лісовому господарстві проводять відтворення лісів у лісовому фонді на площі 2,5-2,7 тис. га [162, с. 13].

Вагомим потенціалом недеревних ресурсів рослинного походження, тобто лісових ресурсів побічного користування, є гриби, плоди, ягоди, в тому числі лікарські, технічні та медоносні рослини. В гірській і передгірній природно-економічних зонах зосереджено 75,1 тис. га, або 90,0 % рентонесучих лісочагарникових угідь. Експлуатаційний запас грибів становить 6,5 тис. тонн та 4,7 тис. тонн окремих видів ягід (чорниць, малини, ожини) [73, с. 451-459].

В області вивчено понад 700 водопроявів у складі 67 основних родовищ мінеральних вод. Із 36 типів мінеральних вод країни 32 знаходяться в Закарпатті, окремі з яких рідкісні й унікальні за властивостями дії на організм людини. Це води без специфічних компонентів, вуглекислі, сульфідні, крем'янисті термальні, йодобромні, залізисті та миш'яковисті [243, с. 22]. Затверджені запаси мінеральних вод регіону становлять 4368,8 куб. м на добу, за рейтингом знаходяться на третьому місці після АР Крим і Одеської області [136]. Щорічний видобуток мінеральних вод становить 150,7 тис.м³, з яких 50 % вико-ристовують для виготовлення напоїв і промислового розливу без обробки, 25 – для комплексного використання, 18 % – для зовнішнього лікувального.

З метою реалізації регіональної політики енергоефективності важливим є використання потенціалу відновних енергетичних ресурсів, зокрема гідроенергетики. Згідно з розрахунками спеціалістів, сумарна величина гідропотенціалу області оцінюється в 6,45 млрд. кВт/год. на рік [88; 11]. У гірській і передгірній частині області наявні реальні передумови будівництва мікро ГЕС на численних річках. Перспективними для області є освоєння термальних вод, сонячної енергетики та вітроенергетики. Можливе використання біомаси для отримання біогазу, а також відходів деревини як палива.

Природно-ресурсний потенціал області характерний багатого флорою і фауною, перспективними є напрями його використання у рекреаційно-туристичній сфері.

Проблемними питаннями для області є руйнування природних ресурсів внаслідок зсувів, паводків, селей, недостатній контроль за використанням природних ресурсів, потребує уваги відтворення лісових ресурсів.

Людський потенціал

З утвердженням державності, економічної і політичної незалежності України, в умовах пошуку соціальності, духовності економічного розвитку в загальнодержавній і в регіональній політиці зростає значимість інтелектуального потенціалу, забезпечення ефективності використання людського капіталу і сталого людського розвитку. Як зазначено в „Економічній енциклопедії”, сталий людський розвиток „ґрунтується на справедливості у межах одного і кількох поколінь і дає змогу нинішнім і майбутнім поколінням якнайкраще використати свої потенційні здібності в економічній, політичній, соціальній та культурній сферах. Людський розвиток зумовлює економічне зростання та справедливий розподіл його результатів, відновлення довкілля, підвищення добробуту та інше” [83, с. 217].

Регіональний вимір розвитку людського потенціалу сільських територій доцільно вивчати в порівнянні із загальнонаціональними показниками. Національною особливістю сучасної економічної системи України є те, що за останнє десятиріччя більше 30 % людського капіталу знаходиться в сільській місцевості (за 2012 р. – 31,2 %). За роки незалежності України тут спостерігається постійне поступове зменшення кількості населення. Порівняно з 2001 р. (рік перепису населення) кількість сільських жителів станом на 1 січня 2014 р. зменшилася на 1,8 млн. осіб і становила 14,2 млн., або 31,3 % до населення країни. Незважаючи на те, що в сільській місцевості кількість народжених на тисячу чоловік населення у 2013 р. становила 12,1 дитини проти 9,2 у 2000 р., показники смертності значно перевищували коефіцієнти народжуваності, відповідно за роками: 18,8 та 17,7. Отже, негативна тенденція природного приросту (скорочення) населення в державі зберігається.

За офіційними статистичними даними Україна належить до країн із середнім рівнем людського потенціалу. Значення Індексу Людського Розвитку (ІЛР) України за 2013 р. дорівнює 0,734 [263]. Цей показник належить до високої категорії людського розвитку – що ставить країну на 83 позицію з 187 країн і територій. За період з 1990 до 2013 рр. значення ІЛР України зросло з 0,705 до 0,734, або на 4,1 %, тобто у середньому приблизно на 0,18 % за рік. За період з 1980 до 2013 рр. очікувана

тривалість життя при народженні в Україні зменшилася на 0,8 року, середня тривалість навчання зросла на 3,9 року, очікувана тривалість навчання збільшилася на 3,1 року. ВНД на душу населення в Україні за період з 1990 по 2013 р. зменшився приблизно на 24,2 %.

ІЛР України за 2013 р. (0,734) нижче середнього значення для країн із високим рівнем людського розвитку (0,735) і середнього для країн Європи та Центральної Азії (0,738). Індекс гендерної нерівності (ІГН) України за 2013 р. становить 0,326, що ставить на 61 місце серед 149 країн. В Україні жінки мають 9,4 % місць у парламенті, 91,5 % дорослих жінок мають мінімум середню освіту (порівняно з 96,1 % чоловіків).

В області зберігається сприятлива вікова структура населення. За аналізований період з 2000 по 2013 р. у віковій структурі сільського населення зросла кількість активної частини – людей працездатного віку з 51,0 % у 2000 р. до 57,5 % у 2013 р. Значно знизилася у загальній кількості постійного сільського населення частка людей старше працездатного віку. Якщо у 2000 р. на кожні 1000 сільських жителів припадала 561 особа працездатного віку, то у 2013 р. лише 372 особи [240, с. 331; 239, с. 319; 243, с. 317].

У регіоні починаючи з 2006 р. позитивним є стан природного відтворення сільського людського капіталу, збережено позитивну динаміку народжуваності. Зокрема, в сільській місцевості у 2013 р. природний приріст населення становив 3,0 ‰ проти 0,8 ‰ у 2000 р., на кожну 1000 наявного населення народилося 152 проти 121 особи у 2000 р. [243, с. 303, 299]. В області налічується 21,5 тис. осіб старше працездатного віку, пенсіонерів, які є безпосередніми учасниками виробничого процесу на селі, або опосередкованими – на основі орендних відносин як власники частини земельних ділянок і майна, яке передається в оренду і використовується у суспільному виробництві. Однак за аналізований період відмічено незначне зниження кількості економічно неактивного сільського населення з 335,9 тис. у 2000 р. до 238,3 тис. осіб у 2013 р. [242, с. 324].

Зайнятість населення за економічною активністю в розрізі сільської та міської місцевості характеризує табл. 2.17.

Таблиця 2.17

**Зайнятість населення Закарпаття за економічною активністю в розрізі
сільської та міської місцевості***

(у віці 15-70 років)

Показники**	Всього, тис.осіб		З нього					
			сільське населення			міське населення		
	2012	2013	тис.осіб		% до підсумку 2013	тис.осіб		% до підсумку 2013
			2012	2013		2012	2013	
Усе населення у віці 15-70 років	923,3	923,3	577,2	578,4	62,6	346,1	345,1	37,4
Економічно активне населення	581,4	586,8	339,4	340,1	58,0	242,0	246,7	42,0
<i>в тому числі:</i> працездатного віку	548,4	553,8	320,0	318,6	57,5	228,4	235,2	42,5
старше працездатного віку	33,0	33,0	19,4	21,5	65,2	13,6	11,5	34,8
Зайняті	530,8	541,2	309,1	317,2	58,6	221,7	224,0	41,4
<i>в тому числі:</i> працездатного віку	497,8	508,2	289,7	295,7	58,2	208,1	212,5	41,8
старше працездатного віку	33,0	33,0	19,4	21,5	65,2	13,6	11,5	34,8
Безробітні	50,6	45,6	30,3	22,9	50,2	20,3	22,7	49,8
<i>в тому числі:</i> працездатного віку	50,6	45,6	30,3	22,9	50,2	20,3	22,7	49,8
старше працездатного віку	-	-	-	-	-	-	-	-
Економічно неакт. населення	341,9	336,7	237,9	238,3	70,8	104,1	98,4	29,2
<i>в тому числі:</i> працездатного віку	231,7	232,0	171,1	177,2	76,4	60,6	54,8	23,6
старше працездатного віку	110,2	104,7	66,7	61,1	58,4	43,5	43,6	41,6

*Джерело: [242, с. 324; 243, с. 317].

**Наведено дані вибіркового обстеження населення з питань економічної активності

Із 923,3 тис.осіб населення області (табл. 2.17) у віці 15-70 років на сільську місцевість припадає 578,4 тис.осіб, або 62,6 %, а на міську – 345,1 тис.осіб, або 37,4 %. Більш високий рівень економічно активного населення, також припадає на сільську місцевість (58,0 %, або 340,1 тис. із 586,8 тис.осіб такого населення по області). Це ж стосується сільського населення як працездатного, так і старше працездатного віку. До економічно активних статистика відносить осіб, зайнятих економічною діяльністю, яка приносить доход (зайняті), та безробітних (за визначенням МОП). Кількість зазначених категорій розраховується на підставі даних вибіркового обстеження населення (домогосподарств) із питань економічної

активності, що впроваджені у практику роботи органів державної статистики з 1995 р. відповідно до рекомендацій Міжнародної організації праці (МОП) [243, с. 345].

У складі економічно активного населення найбільша частка зайнятих у вказаному віці. Так, в аналізованому році із 586,8 тис. осіб, зайнятих в цілому по області, на сільську місцевість припадає 340,1 тис. осіб, або 58,0 %. Заслужує на увагу, що 58,0 % населення старше працездатного віку в сільській місцевості зайнято, в той час як у міській – 42,0 %. Однак кількість безробітних у сільській місцевості більша, ніж у міській (50,2 тис. осіб сільського і 49,8 тис. осіб міського населення). У 2013 р. в сільському, лісовому та рибному господарстві зайнято 661,4 тис. осіб що складає 3,2 % до загальної кількості зайнятих. У 2012 р. в сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві області було зайнято 131,2 тис. працівників, що на 7,1 тис. більше ніж у 2011 р. Закарпатська область приваблива ментальністю працелюбних селян-господарників. Разом з тим проведені дослідження засвідчують, що зайнятість населення в сільській місцевості носить суперечливий характер, і значну частку сільських мешканців статистикою віднесено до самозайнятих.

За даними Всеукраїнського перепису населення (5 грудня 2001 р.) в області проживали громадяни близько 100 національностей, у тому числі 80,5 % українців, 12,1 % – угорців, 2,6 % – румун, 2,5 % – росіян. Вигідне геополітичне розташування як Закарпатської області, так і інших областей Українських Карпат сприяє формуванню передумов співпраці населення, що проживає на прикордонних територіях, етнічно близького, значна частина якого володіє мовою або мовами країн-сусідів, має досить високий рівень міжособових контактів, спорідненість елементів соціальної психології, культури. Вказані чинники є визначальними в процесі прикордонного співробітництва. Закарпатська область займає специфічне місце серед регіонів Українських Карпат, оскільки зазнає значно більшого впливу чинників прикордонної співпраці, а саме: межує, як ми вже відмічали, з Румунією, Угорщиною, Словаччиною, Польщею; має набутий досвід прикордонних зв'язків; вищу, порівняно з іншими областями України, частку інтеграційної інфраструктури; відносно високий рівень ринкової культури жителів, обумовлений значною мірою

факторами поведінкового стереотипу, економічної інформації та набутих економічних знань етнічних груп населення, які компактно проживають на прикордонних територіях Українських Карпат, що відображено у табл. 2.18.

Таблиця 2.18

Розподіл постійного населення регіонів Українських Карпат за національністю*

Національності	Всього, тис. осіб	До загальної кількості населення, %	Регіони (області), тис. осіб				Довідково: Україна
			Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька	
Все населення	6185,7	100,0	1254,6	1406,1	2606,0	919,0	48240,9
<i>у тому числі:</i>							
українці	5541,4	89,6	1010,1	1371,2	2471,0	689,1	37541,7
угорці	151,5	2,4	151,5	-	-	-	156,6
румуни	146,8	2,4	32,2	-	-	114,6	151,0
молдавани	67,2	1,1	-	-	-	67,2	258,6
росіяни	186,4	3,0	31,0	24,9	92,6	37,9	8334,1
поляки	22,3	0,4	-	-	18,9	3,4	144,1
білоруси	6,9	0,1	-	-	5,4	1,5	275,7
євреї	1,4	-	-	-	-	1,4	103,6
цигани	14,0	0,2	14,0	-	-	-	47,9
словаки	5,7	0,1	5,7	-	-	-	6,4
німці	3,6	0,1	3,6	-	-	-	33,3
інші	38,5	0,6	6,5	10,0	18,1	3,9	1187,9

*Розраховано за джерелом: [245, с. 380-384].

Важливим фактором розвитку людського суспільства є інтелектуальний потенціал – сукупність розумових здібностей людини (спільноти) до розумової діяльності і засвоєння, усвідомлення інформації, її систематизації, перетворення на знання [84, с. 13]. У 2013-2014 навчальному році у восьми ВНЗ I-II рівня акредитації навчалося 3,4 тис. студентів, а в шести ВНЗ III-IV рівня акредитації – 20,6 тис. студентів [242, с. 405].

В області потребують вирішення проблеми зайнятості населення, подолання безробіття і досягнення високого рівня соціальних стандартів проживання, забезпечення якості життя.

Економічний потенціал

Динаміку і обсяги структурних зрушень в економіці регіону характеризує валовий регіональний продукт (ВРП), який є узагальнюючим показником його економічного і соціального розвитку. Показниками, які застосовуються при визначенні валового регіонального продукту виробничим методом, є випуск, проміжне споживання, валова додана вартість, оплата послуг фінансових посередників, податки та субсидії на продукти. ВРП регіону складається із суми валових доданих вартостей усіх видів економічної діяльності, скоригований на величину непрямовимірюваних послуг фінансового посередництва та податків за виключенням субсидій на продукти [243, с. 29-30].

Валовий регіональний продукт Закарпаття у 2013 р. (табл. 2.19) становив 21,4 млрд. грн., що у 3,2 раза більше за показник 2005 р. Такі ж тенденції стосуються і валового регіонального продукту в розрахунку на 1 особу, де відмічено темпи зростання ВРП у 2013 р. у 3,2 раза (або на 11,7 тис. грн.). Індeksi фізичного обсягу ВРП у розрахунку на 1 особу в аналізованому (2013 р.) році мають незначну тенденцію до зниження. В Україні навпаки відмічені позитивні тенденції стосовно зростання ВРП за останні роки.

Починаючи з 2001 р. розрахунки валової доданої вартості по регіонах України здійснюються за видами економічної діяльності згідно з Класифікацією видів економічної діяльності (КВЕД). Валова додана вартість регіону складається із суми ВДВ усіх видів економічної діяльності. За період 2005-2013 рр. спостерігається зростання темпів валової доданої вартості (ВДВ) переважно в усіх видах економічної діяльності регіону. Першість належить такому виду: оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів (3153 млн. грн., 15,9 %); друге місце – переробна промисловість (3076 млн. грн., 15,5 % до підсумку) і третє місце – сільське господарство, лісове господарство, рибне господарство (2792 млн. грн., 14,0 %). Тенденції порівняно з 2005 р. не змінилися. Індeksi фізичного обсягу ВДВ мають тенденцію до зростання [243, с. 34].

Зростанню валової доданої вартості в області сприяє висока інтенсивність сільськогосподарського виробництва. За період незалежності України зросло виробництво зерна, картоплі та овочів. У

2014 р. виробництво зерна становило 343,4 тис. тонн, картоплі – 610,9, овочів – 297,0 тис. тонн, порівняно з середньорічним базовим періодом (1991-1995 рр.) зростання становило відповідно 1,7; 1,9 та 2,4 разу. Стабілізувалося виробництво молока і м'яса. У 2014 р. вироблено 409,6 тис. тонн молока і 59,6 тис. тонн м'яса (в забійній вазі), що відповідно в 1,2 разу більше показників базового періоду. Однак в області недостатньо задіяний потенціал розвитку тваринництва, зокрема за аналізований період поголів'я великої рогатої худоби зменшилося на 220,5 тис. голів, або у 2,7 раза, овець – на 119,3 тис. голів, або у 1,8 раза. У 2013 р. частка тваринництва у виробництві продукції сільського господарства складала 56,5 % а рослинництва 41,4 % [243, с. 94, 110, 113].

Таблиця 2.19

Валовий регіональний продукт Закарпатської області*

Роки	У фактичних цінах		Індекси фізичного обсягу (у порівнянних цінах), % до попереднього року **	
	валовий регіональний продукт (ВРП), млн. грн.	ВРП у розрахунку на 1 особу, грн.	валового регіонального продукту	ВВП (ВРП) у розрахунку на 1 особу
<i>Закарпатська область</i>				
2005	6700	5373	98,5	98,7
2006	8185	6576	106,6	106,8
2010	15299	12278	107,7	107,5
2011	18054	14455	104,7	104,5
2012	21404	17088	103,0	102,7
2013	21400	17044	100,6	100,3
<i>2013 р., % до:</i>				
2005	319,4	317,2	2,1 в.п.	1,6 в.п.
2012	99,9	99,7	-2,4 в.п.	-2,4 в.п.
<i>Довідково: Україна</i>				
2005	441452	9372	102,7	103,5
2010	1082569	23600	105,2	104,6
2011	1302079	28488	120,2	120,7
2012	1459096	32002	112,1	112,3
2013	1522657	33473	104,4	104,6
<i>2013 р., % до:</i>				
2005	344,9	357,1	1,7 в.п.	1,1 в.п.
2012	104,3	104,5	7,7 в.п.	-7,7 в.п.

*Розраховано за джерелом: [247, с. 43, 48-51; 242, с. 29; 243, с. 30].

** Характеризує зміну маси вироблених матеріальних благ (різнорідних) у поточному періоді порівняно з базисним, і показує, у скільки разів збільшилася вартість усієї продукції в результаті зміни тільки її фізичного обсягу, за винятком впливу цін.

У господарській діяльності області значна частка підприємств-суб'єктів підприємницької діяльності. Кількість підприємств на 10 тис. осіб наявного населення становить 48 од. (2014 р.). Обсяг реалізованої продукції (робіт, послуг) у згаданому році становив 34888,2 млн. грн. [243, с. 56, 243]. Активізувалася діяльність суб'єктів малого підприємництва. За 2014 р. їхня кількість, з урахуванням фермерських господарств та статистичної інформації по фізичних особах-підприємцях, на 10 тис. осіб наявного населення по області становила 318 од., з яких 43 од. – малі підприємства, 274 – фізичні особи-підприємці. Суб'єктами малого підприємництва в 2014 р. реалізовано продукції (робіт, послуг) на суму 325,8 млн. грн. (39,2 % до підсумку), у тому числі частка мікропідприємств – 2593,2 млн. грн., або 7,4 % до загального обсягу реалізованої продукції (товарів, послуг). У сільському господарстві, лісовому господарстві та рибному господарстві частка малих підприємств становила 39,2, а мікропідприємств 10,8 %. [243, с. 252-253].

В області досягнуто високого рівня інвестиційної складової промислової продукції. Інвестиції в промисловість у 2014 р. становили 747,0 млн. грн., або 28,3 % всіх капітальних інвестицій. У сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство у 2014 р. було вкладено незначну суму – 57,5 млн. грн., або 2,2 % [243, с. 132]. Разом з тим, існують реальні передумови залучення інвестицій, у тому числі зарубіжних, у перспективні сфери: рекреаційно-туристичну, лісопромислову, сільськогосподарську (виробництво екологічно чистої продукції) та виробництво продукції на експорт у системі зовнішньоекономічної діяльності.

Зовнішньоекономічна діяльність суб'єктів підприємництва області відзначається динамізмом і високими темпами розвитку. Підприємства області співпрацюють із суб'єктами господарювання зі 100 країн світу. Зростають обсяги зовнішньої торгівлі, розширюється географія міжнародних зв'язків. Зовнішньоторговельний оборот товарів і послуг у 2014 р. порівняно з 2000 р. зріс у 58,9 рази, а стосовно 2005 р. у 22,9 рази і становив 13383,8 млн. дол. США. Характерно, що до 2005 р. експорт товарів і послуг перевищував імпорту, а в наступні роки простежувалася зворотна тенденція. У 2014 р. експорт товарів перевищував імпорту у 7,6 рази, а послуг відповідно у 6,1 рази [243, с. 185-187].

Щорічно розширюється географія зв'язків у інвестиційному співробітництві, зростають обсяги іноземних інвестицій. Станом на 1 січня 2015 р. прямі іноземні інвестиції в економіку області становили 376,6 млн. дол. США, що більш як у 2,0 рази більше показника 2005 р., у секцію „Сільське, лісове та рибне господарство” було залучено 2,6 млн. дол. США [242, с. 209].

З метою нарощування економічного потенціалу слід вдосконалювати структуру промислового виробництва, забезпечити рівень розвитку агроінфраструктури, впроваджувати енерго- та ресурсозберігаючі технології.

Рекреаційно-туристичний потенціал

Формування і розвиток рекреаційно-туристичної господарської системи є пріоритетними в соціально-економічному поступі області. В регіоні розвинуті всі види рекреаційної діяльності: від санаторно-курортного лікування до відпочинку і різних видів туризму. Мережа туристично-рекреаційних закладів області налічує понад 170 об'єктів, в тому числі 60 санаторно-курортних закладів та 7 турбаз, 27 баз відпочинку [94, с. 35], які готові до одночасного прийому до 13 тис. відпочиваючих.

У 2014 р. кількість суб'єктів туристичної діяльності налічувала 74 од., ними було обслужено 11,6 тис. осіб, надано 92,1 тис. туроднів, вартість проданих туристичних путівок становила 56263,5 тис. грн., втричі більше, ніж у 2011 р. (18385,6 тис. грн.), дохід від наданих туристичних послуг становив 9474,4 тис. грн., що на 21,2 % менше до порівнюваного року (2011 р. – 12026,8 тис. грн.) [243, с. 449]. Наукові дослідження свідчать, що розвиток рекреаційної індустрії потенційно здатний створити додатково до 50 тис. нових робочих місць. З огляду на те, що основні рекреаційні зони знаходяться в сільській місцевості гірської зони області, де проживає майже 80 % офіційно зареєстрованих безробітних. Постає можливість вирішення питання зайнятості значної кількості населення [138, с. 30].

В області розширюється сфера сільського зеленого туризму, надання унікальних туристично-рекреаційних продуктів і послуг, майже кожен населений пункт має свої традиційні фестивалі: червоного і білого вина, фестиваль різників, „Берлібаський банош”, фестиваль голубців, обласний

фестиваль фольклору „На Синевир трембіти кличуть”, „Добронська паприка”, свято „Проводи отар на полонину”, „Гуцульська бринза”, „Варіння леквару”, фестиваль вина „Закарпатське божоле” та низку інших свят і фестивалів.

Разом з тим, подальший розвиток рекреаційно-туристичної сфери потребує уваги владних і управлінських структур. Залишається низьким рівень соціальної та виробничої інфраструктури в рекреаційно-туристичних центрах. Проблемою є недовикористання мінеральних вод. Із 17 ліцензій на експлуатацію родовищ 9 мають санаторно-курортні заклади, 8 – заводи з розливу мінеральних вод. Однак спостерігається низький рівень використання родовищ санаторіями (17 % до затверджених запасів). В цілому використання мінеральних лікувальних вод, за оцінками експертів, знаходиться на рівні 6 % до затверджених експлуатаційних запасів родовищ, що є нижчим від середнього показника по Україні (7-8 %).

Маючи багаті бальнеологічні ресурси, Закарпаття могло б стати Меккою SPA-відпочинку, курортом, подібним до Баден-Бадена, Карлових Варів тощо. Популярні нині послуги SPA (SPA – “Sanus per Aquam” – в перекладі з лат. означає “здоров’я через воду”) пропонують оздоровчий комплекс процедур з використанням мінеральної, термальної, прісної вод, солей, грязей та лікувальних рослин, з метою лікування, оздоровлення та організації дозвілля як для пацієнтів, так і місцевих жителів.

Слід відмітити стихійну появу останнім часом великої кількості підприємств готельного господарства, які виникли поблизу джерел мінеральних вод. Їхнє виникнення зумовлено не так потужним зростанням числа відпочиваючих і потребою у закладах розміщення, як погіршенням роботи курортів, баз відпочинку, які мають застарілу матеріальну базу і не спроможні задовольнити відповідний сервіс для відпочиваючих і туристів. Необхідним є прийняття комплексної програми залучення інвестицій в курортно-санаторну сферу й розбудову відповідної інфраструктури.

На перспективу постає завдання промоції рекреаційно-туристичних послуг, зокрема впровадження нових рекреаційних технологій для ефективного використання інноваційно-туристичного потенціалу області, сприяння розвитку гірськолижного, сільського, зеленого та екологічного туризму.

Науково-технічний потенціал.

В області у 2014 р. здійснювали діяльність 11 наукових установ академічного, вузівського та міжвідомчого підпорядкування, які виконують науково-дослідні, вишукувальні та проектно-конструкторські роботи з пріоритетних напрямів, 22 інноваційно-активні промислових підприємства, 21 з яких у переробній промисловості. Власними силами організацій (підприємств) виконано науково-технічні роботи на суму 32562,5 тис. грн., у тому числі виконано 33,1 % фундаментальних і 58,7 % – прикладних досліджень, здійснено 2,9 % науково-технічних розробок, 4,7 % становили науково-технічні послуги. У промисловості області впроваджено 3 нових технологічних процесів, освоєно виробництво 8 найменувань інноваційної продукції. Реалізовували інноваційну продукцію 20 підприємств переробної промисловості на суму 837,6 млн. грн. у фактичних цінах. Відмічено високий рівень впровадження техніко-технологічних та інших інновацій на підприємствах галузі машинобудування, які реалізували інноваційну продукцію на суму 570,1 млн. грн., або 68,1 % до всієї інноваційної продукції, 28,8 % інноваційної продукції реалізували підприємства хімічної промисловості. В області зосереджено науково-технічний потенціал, здатний забезпечити прогресивний розвиток наукоємних виробництв, підготовку кадрів вищої кваліфікації, належний рівень освіти і культури. В наукових організаціях регіону працює 828 наукових працівників, налічується 155 доктори наук, 791 кандидати наук [243, с. 280, 288].

З метою подальшого розвитку освіти і науки постає завдання реорганізації вищих навчальних закладів області, необхідність наближення тематики досліджень наукових установ та підрозділів вузів області до розв'язання регіональних проблем соціально-економічного розвитку регіону, шляхом проведення моніторингу науково-дослідних тем з наступним впровадженням результатів наукових розробок у виробництво.

Інституціональний потенціал.

У період трансформаційних перетворень економіки і суспільства, утвердження ринкових відносин зростає значимість і роль інституціональних факторів та змін, зокрема, наукових техніко-

технологічних, економічних (у тому числі фінансових, інвестиційних, інноваційних та інших), соціальних, правових, політичних тощо, пов'язаних з управлінням та регулюванням системи суспільних відносин, передусім економічних, окремих їх підсистем та елементів [82, с. 659].

За період незалежності України значна частка підприємств і організацій змінили форму власності, утвердилися різні форми господарювання. Станом на 1 січня 2015 р. в області функціонувало 22153 суб'єктів, внесених в Єдиний державний реєстр підприємств та організацій України (ЄДРПОУ). Найбільш численними є товариства з обмеженою відповідальністю – 5401 од., приватні підприємства – 2842, фермерські господарства – 1471, комунальні підприємства – 343, дочірні підприємства – 255, кооперативи – 223, акціонерні товариства – 182, підприємства споживчої кооперації – 105 та 79 од. – державні підприємства [243, с. 57]. Відмічено високий рівень розвитку інституту власності, наявність ринкової інфраструктури, розгалуженість фінансово-кредитної мережі. В області функціонує 218 суб'єктів фінансової діяльності, в тому числі один банк (Комінвестбанк) та 34 філії різних банків України.

За роки незалежності в області активно здійснюються трансформаційні перетворення в економіці, результативно функціонують новостворені організаційно-господарські структури. Так, територія пріоритетного розвитку (ТПР) у регіоні створена відповідно до указів Президента України „Про спеціальний режим інвестиційної діяльності у Закарпатській області” за № 1338/98 від 9 грудня 1998 р. [205], а СЕЗ „Закарпаття” – „Про спеціальну економічну зону „Закарпаття” за № 1339/98 від 9 грудня 1998 р. [206]. Згодом, 24 грудня 1998 р. та 22 березня 2001 р., конституційною більшістю депутатів Верховної Ради України були прийняті закони України „Про спеціальний режим інвестиційної діяльності у Закарпатській області” [205] та „Про спеціальну економічну зону” Закарпаття” [206]. Прийняття цих законів було зумовлене необхідністю підтримки та стимулювання економічного розвитку депресивної та дотаційної території, якою є Закарпатська область. Ці два закони відіграли домінуючу роль у розвитку економіки краю, сприяли активізації надходження іноземних інвестицій.

В економіку регіону значні обсяги іноземних інвестицій надходять за рахунок реалізації інвестиційних проектів на території пріоритетного розвитку та у СЕЗ „Закарпаття” за провідними видами економічної діяльності, першість серед яких належить промисловості. Загалом по території пріоритетного розвитку (ТПР) та СЕЗ „Закарпаття” (див. Додаток 3) передбачено проектами освоїти 450,3 млн. дол. США, з яких майже 258,1 припадає на проекти у СЕЗ „Закарпаття”, а 192,2 млн. дол. США на ТПР.

З початку реалізації проектів надійшло більш як 307,4 млн. дол. США, або 68,3 % до передбачених обсягів, в тому числі у СЕЗ „Закарпаття” – 229,7 (89,0 %), а на території пріоритетного розвитку 77,7 млн. дол. США (40,5 %).

Найбільша частка інвестиційних проектів припадає на промисловість. Зокрема, по ТПР та СЕЗ „Закарпаття” в промисловості передбачено проектами освоїти 92,7 % інвестицій (417,4 із 450,3 млн. дол. США), а надійшло з початку реалізації проектів 68,3 %, або 307,4 млн. дол. США. У СЕЗ „Закарпаття” з початку реалізації проектів у промисловість надійшло 229,0 із 246,9 млн. дол. США, або 92,7 %, а у ТПР відповідно 44,3 із 170,4 млн. дол. США, тобто тільки 26,0 %. У промисловості найбільша частка припадає на секцію D – переробна промисловість, де в обох випадках (ТПР та СЕЗ „Закарпаття”) з початку реалізації проектів надійшло 192,3 млн. (67,9 % до передбачених коштів), в тому числі у СЕЗ „Закарпаття” – 229,0 (92,7 %), а на ТПР – майже 36,8 млн. дол. США (101,0 %).

Значна частка інвестицій за проектами в цілому належить секції N – охорона здоров’я та надання соціальної допомоги, на яку припадає 8,2 %, або 15,9 млн. дол. США. На території пріоритетного розвитку проектами передбачено освоєння інвестицій в основному в таких підсекціях: DD – оброблення деревини та виробництво виробів з деревини (крім меблів) (освоєно 3,1 замість передбачених 2,7 млн. дол. США, або 113,5 %); DA – виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів (замість 1,4 освоєно 2,3 млн. дол. США, або на 59,6 % більше, ніж передбачено проектами).

Незначні обсяги інвестицій за рахунок СЕЗ „Закарпаття” освоєні у секції G – торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів

особистого вжитку (0,5 із 7,4 млн. дол. США, або 7,4 % до загальної суми інвестицій у цій секції). По секції I – діяльність транспорту та зв'язку в цілому проектами передбачено освоїти майже 9,4, а фактично освоєно за останні роки майже 5,7 млн. дол. США, або 60,6 % до проектних завдань, в тому числі на території пріоритетного розвитку – майже 5,6 млн. дол. США, що становить 100,0 % до передбачених проектів, а в СЕЗ „Закарпаття” – тільки 64 із 3790 тис. дол. США, або 1,7 % до запроєктованих обсягів. Отже, СЕЗ „Закарпаття” та ТПР відіграють провідну роль в освоєнні іноземних інвестицій на території Закарпатської області.

В області простежується стабільна ситуація функціонування сфер транспорту, зв'язку та торгівлі. Однак зміни у законодавстві (2005 р.) щодо відміни пільг, які надавались у рамках законів України „Про спеціальний режим інвестиційної діяльності у Закарпатській області” та „Про спеціальну економічну зону „Закарпаття” сповільнили темпи економічного зростання та негативно вплинули на інвестиційну діяльність.

Важливим чинником інституціональних перетворень є вдосконалення господарського механізму. Що ж стосується удосконалення функціонування сільських територій, тут постає завдання здійснити перехід до стратегічного управління розвитком сільського господарства як основи сільського розвитку на місцевому, регіональному та державному рівнях управління із запровадженням аграрних паспортів для виконання функцій прогнозування, визначення цілей та контролю за дотриманням норм ведення сільськогосподарської діяльності, розробки стратегій, виконання програм та інноваційно-інвестиційних проектів розвитку [249, с. 89].

Просторово-економічний потенціал.

Закарпатська область має вигідне географічне і стратегічне положення, межує з чотирма зарубіжними країнами-членами Євросоюзу, що безпосередньо впливає на формування та використання просторово-економічного потенціалу. Прикордонне розташування регіону сприяє розвитку інфраструктурно-комунікаційних магістралей. Як уже зазначалося, територією області проходять два автошляхи державного значення – Київ-Чоп, Мукачево-Рогатин та міжна-родний транспортний

коридор № 5 (Критський) – Лісабон-Трієст-Любляна-Будапешт-Київ-Волгоград. Загальна регіональна залізнична мережа протяжністю 650 км зв'язує Ужгород і Чоп з Угорщиною, Румунією та Словаччиною і далі із західноєвропейськими країнами. Через територію Закарпаття проходять транс'європейські експортні магістралі (газо-, нафто- і продуктопроводи) загальною протяжністю 1700 км, а також високовольтна лінія „Мир” [250, с. 15].

Специфікою Закарпатської області є чітко виражена вертикальна зональність території, наявність сільських населених пунктів, що мають статус гірських – 37,1 % до усіх поселень, де проживає кожний четвертий житель області.

З метою оптимізації управління сталим просторовим розвитком, раціональним використанням просторово-економічного потенціалу, необхідно вирішити завдання організаційного та інституційного забезпечення реалізації механізму облаштування сільських територій, що включає відповідне державне регулювання, регіональне управління, діагностику, моделювання, програмування і прогнозування та моніторинг сталого просторового розвитку регіону.

Екологічний потенціал.

Закарпатська область виділяється з-поміж інших регіонів наявністю унікального природного середовища. Однак необхідність залучення в господарський оборот величезних обсягів природних ресурсів призводить до різкого збільшення антропогенного навантаження на довкілля, чинить негативний вплив на охорону навколишнього середовища. Вирішення питань охорони навколишнього природного середовища вимагає посилення уваги до соціальних та екологічних проблем розвитку сільських територій.

Важливим напрямом у системі охорони навколишнього середовища є створення заповідних територій. На Закарпатті функціонують 4 заповідні зони – Карпатський біосферний заповідник, національні природні парки „Синевир”, Ужанський та „Зачарований край”, загальна площа яких становить 146,3 тис. га, або 65,8 % до площі заповідників і природних парків загальнодержавного значення, що знаходяться в регіонах Українських Карпат.

З метою розширення природно-заповідного фонду області науковці та фахівці природно-заповідної сфери пропонують створити на базі перспектив-них територій і об'єктів нові національні природні і регіональні ландшафтні парки, зокрема НПП „Закарпатська низовина”, регіональні ландшафтні парки „Закарпатські Бескиди” та „Усть-Чорна”, загальною площею близько 40,0 тис. га.

За останні роки в області зростають суми інвестиційних коштів на охорону навколишнього середовища. В 2014 р. на різні напрями природоохоронної діяльності витрачено 5,4 млн. грн. капітальних інвестицій. Важливим при цьому є залучення екоінвестицій, що спрямовуються на охорону навколишнього природного середовища як регіону, так і сільської місцевості. Рівень освоєння капітальних екоінвестицій за рахунок різних джерел фінансування характеризує табл. 2.20.

Таблиця 2.20

Капітальні екоінвестиції, їх структура та поточні витрати на охорону навколишнього природного середовища Закарпатської області*

Показники	2000	2013	2014	2014, % до:	
				2000	2013
<i>Фактично витрачено екоінвестицій, млн. грн.</i>					
Всього	3,2	7,9	5,4	168,6	68,3
<i>у тому числі:</i>					
власні кошти	0,4	7,6	4,0	1000,0	52,6
кошти державного бюджету	0,2	0,1	0,5	250,0	500,0
кошти місцевих бюджетів	2,6	0,2	0,2	7,7	100,0
інші джерела фінансування	-	-	0,7	-	-
<i>Структура капітальних екоінвестицій та поточних витрат, %</i>					
Всього	100,0	100,0	100,0	-	-
<i>у т. ч. за напрямками:</i>					
охорона атмосферного повітря і проблем зміни клімату	58,8	0,5	0,8	-58,0 в.п.	0,3 в.п.
очищення зворотних вод	-	38,8	42,5	-	3,7 в.п.
поводження з відходами	17,6	9,1	6,1	-11,5 в.п.	-3,0 в.п.
захист і реабілітація ґрунту, підземних і поверхневих вод	-	17,2	10,7	-	-6,5 в.п.
зниження шумового і вібраційного впливу	-	0,2	0,2	-	0,0 в.п.
збереження біорізноманіття і середовища існування	23,5	4,6	19,1	-4,4 в.п.	14,5 в.п.
напрями природоохоронної діяльності	-	29,6	20,6	-	-9,0 в.п.

*Розраховано за джерелом: [143, с. 46; 242, с. 520; 243, с. 474]

Фактичні витрати стосовно екоінвестицій (табл. 2.20) у 2014 р. порівняно з 2000 р. збільшилися майже у 1,7 раза, що у довготривалій перспективі відображає позитивний результат. Доволі значне зменшення величини екоінвестицій у 2014 р. порівняно з 2013 р. супроводжується збільшенням частки спрямованої на очищення зворотних вод (на 3,7 в.п). Збереження біорізноманіття зазнало серйозних втрат, оскільки сума екоінвестицій в охорону навколишнього середовища у 2014 р. зменшилася на 31,6 % порівняно з 2013 р. Така тенденція може бути обумовлена особливостями поточних екологічних умов та обставин, а також тому що витрати в основному здійснюються за рахунок власних коштів товаровиробників. Для прикладу, у 2014 р. із 5,4 млн. грн. ними вкладено в цей сектор 4,0 млн. грн., або 74,1 %. Водночас за рахунок коштів державного бюджету екоінвестиції становили 0,5 млн. грн., або 37,5 %, інвестиції з боку місцевих бюджетів – 2,8 млн. грн. (23,3 %), та повністю відсутні були такі інвестиції з інших джерел фінансування. Однак у забезпеченні капітальних екоінвестицій на охорону навколишнього природного середовища підтримка держави ще є недостатньою.

Водночас за аналізований період (2014 до 2013 р.) збільшено частку за напрямом охорона атмосферного повітря і проблем зміни клімату (на 0,3 в.п.), а також збереження біорізноманіття і середовища існування (на 14,5 в.п.). Проблема охорони атмосферного повітря в регіоні забезпечується за рахунок високого рівня лісистості, оскільки ліси та інші лісовкриті площі станом на 1 січня 2015 р. становили 723,9 тис. га, або 56,8 % всієї площі земель (території) регіону [243, с. 469].

Адсорбуюча роль лісових ресурсів у нейтралізації вуглекислого газу та інших викидів незаперечна і підвищує екологічну стійкість сільськогосподарських угідь, водних територій та продукції побічного користування лісу. Відмітимо також, що на угіддях сільськогосподарського призначення, особливо орних землях, на яких вирощується картопля у Міжгірському, Рахівському районах та інших високогірних територіях, немає наявності колорадського жука, а це є запорукою одержання екологічно чистої продукції без застосування отрутохімікатів і пестицидів.

У Закарпатській області, як і в інших областях Карпатського регіону, наявні сейсмічні локальні території, мають місце екологічно небезпечні екзогенні та ендегенні процеси (паводки, зсуви, селі, ерозії). До того ж, хронічне недофінансування державних галузевих та регіональних екологічних програм, у тому числі протипаводкових та протизсувних, негативно впливає на рівень природно-техногенної безпеки території і забезпечення сталого соціально-економічного розвитку регіону.

На основі проведеного аналізу і співставлення взаємного впливу сильних та слабких сторін, можливостей та загроз за основними складовим функціонуючих потенціалів Закарпатської області побудовано „матриці SWOT”, де окреслено як найбільш важливі сильні сторони та значущі можливості, так і найбільш слабкі сторони та загрози. Це сприятиме обґрунтуванню стратегії регіонального розвитку та можливості реалізації дієвого механізму регулювання сільського розвитку. Матриця SWOT- аналізу за природно-ресурсним потенціалом відображено у табл. 2.21.

Таблиця 2.21

Матриця SWOT- аналізу за природно-ресурсним потенціалом регіону

	<i>Сильні сторони</i>	<i>Слабкі сторони</i>
МОЖЛИВОСТІ	Си+М <u>1 – 1, 3, 5, 6</u> 2 – 1, 5, 6 3 – 1, 5, 6 4 – 1, 5, 6 5 – 2, 5 6 – 6 7 – 6	М→Сл <u>1 – 1, 2, 3</u> <u>2 – 1, 2, 3</u> <u>3 – 1, 2, 3</u> 4 – 3 5 – 3 <u>6 – 1, 2, 3</u>
ЗАГРОЗИ	Си→З <u>1 – 1, 2, 3, 4, 5</u> 2 – 2, 4, <u>3 – 1, 2, 3, 4, 5</u> 4 – 2, 4 5 – 3, 4, 5 6 – 3 7 – 2, 3, 4, 5	З+Сл 1 – 2 <u>2 – 1, 2, 3</u> 3 – 0 4 – 0 5 – 1, 2

Матриця SWOT-аналізу за людським потенціалом регіону відображає табл. 2.22.

Матриця SWOT- аналізу за людським потенціалом регіону

	<i>Сильні сторони</i>	<i>Слабкі сторони</i>
МОЖЛИВОСТІ	Си+М <u>1 – 1, 2, 3, 4, 5, 6</u> 2 – 1, 3, 4, 5 3 – 1, 2, 3, 5 4 – 2, 4, 5, 6 5 – 4, 5, 6 6 – 2, 5 7 – 2, 3, 4 8 – 2, 5, 6	М→Сл <u>1 – 1, 2, 3, 4, 5, 6</u> 2 – 1, 2, 5, 6 3 – 1, 2, 4, 5, 6 4 – 1, 2, 4, 5, 6 5 – 1, 2, 4, 5, 6 6 – 4, 5, 6
ЗАГРОЗИ	Си→З <u>1 – 1, 2, 3, 4, 5</u> <u>2 – 1, 2, 3, 4, 5</u> <u>3 – 1, 2, 3, 4, 5</u> 4 – 1, 5 5 – 1, 2, 4, 5 6 – 2 7 – 2, 5 8 – 1	З+Сл <u>1 – 1, 2, 3, 4, 5, 6</u> <u>2 – 1, 2, 3, 4, 5, 6</u> 3 – 3, 4, 5 4 – 3, 5 5 – 3, 5, 6

Матриця SWOT-аналізу за економічним потенціалом регіону відображає табл. 2.23.

Матриця SWOT- аналізу за економічним потенціалом регіону

	<i>Сильні сторони</i>	<i>Слабкі сторони</i>
МОЖЛИВОСТІ	Си+М 1 – 1, 4, 5, 6 2 – 1, 2, 3, 4, 6 3 – 2, 4, 5, 6, 7 <u>4 – 1, 3, 4, 5, 6, 7</u> 5 – 1, 2, 4, 5, 6 6 – 1, 2, 3, 4 <u>7 – 1, 2, 4, 5, 6, 7</u> 8 – 1, 4, 6, 8 9 – 1, 4, 8 10 – 1, 4, 6, 7, 8 11 – 2, 5, 6 12 – 1, 2, 4, 7, 8 13 – 1, 4, 5, 6, 7 <u>14 – 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8</u>	М→Сл <u>1 – 1, 2, 3, 4, 8, 9, 10, 11, 14</u> 2 – 12, 13, 14 3 – 12, 13, 14 <u>4 – 1, 2, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 14</u> 5 – 2, 3, 8, 9, 10 6 – 1, 2, 3, 4, 5, 9, 10 7 – 1, 2, 8 <u>8 – 1, 2, 3, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 14</u>

ЗАГРОЗИ	Си→З	З+Сл
	<u>1 – 2, 3, 4, 5, 6</u>	1 – 1, 2, 3
	<u>2 – 1, 2, 3, 4, 6</u>	<u>2 – 1, 2, 4, 5, 6, 8, 10, 11, 12, 14</u>
	3 – 5	<u>3 – 1, 2, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 14</u>
	<u>4 – 1, 2, 4, 5, 6</u>	4 – 0
	<u>5 – 2, 3, 4, 5, 6</u>	5 – 3, 4, 6, 7, 9, 10, 12
	<u>6 – 1, 2, 3, 4, 6, 7</u>	<u>6 – 1, 2, 3, 4, 5, 6, 9, 10, 14</u>
	7 – 3, 5	7 – 8, 13
	8 – 1, 6, 7	
	9 – 1, 2, 6	
	10 – 2, 3, 6	
	11 – 0	
	<u>12 – 1, 4, 5, 6, 7</u>	
	13 – 2, 3, 5, 6	
14 – 2, 4, 5, 6		

До найбільш сильних сторін проаналізованих складових функціонуючих потенціалів регіону доцільно віднести:

- значні запаси лісових та недеревних ресурсів рослинного походження;
- високий індекс розвитку людського потенціалу;
- наявність підприємств малого та середнього бізнесу, які мають перспективи розвитку в сільськогосподарській і переробній сферах, будівельній, транспортній, меблевій, деревообробній промисловостях;
- наявність достатньої сировинної бази для добувної, лісопереробної промисловості, окремих видів харчової та переробної промисловостей;
- доступ до порівняно дешевих джерел сировини та ресурсів, що підвищує конкурентоспроможність продукції.
- До найбільш реальних можливостей належать:
 - підвищення рівня використання мінерально-сировинної бази регіону, розроблення нових родовищ корисних копалин;
 - можливість використання гідроресурсів у енергетичних цілях;
 - покращення координації, управління та відтворення лісових ресурсів;
 - використання природно-ресурсного потенціалу в розвитку рекреаційно-туристичної сфери;
 - забезпечення демографічної стабільності шляхом підвищення стандартів життя;

- розвиток інноваційних виробництв у результаті реалізації нових інвестиційних проектів за рахунок повернення сприятливих режимів інвестиційної діяльності;

- зацікавленість потенційних іноземних інвесторів у спорудженні об'єктів малої гідроенергетики;

- посилення євроінтеграційних процесів у зв'язку із наближенням кордону Євросоюзу, зокрема збільшення фінансування з фондів ЄС, зростання кількості робочих місць внаслідок розміщення в регіоні виробничих потужностей іноземних компаній, приведення структури експорту до міжнародних стандартів.

Аналіз матриць свідчить, що до негативних факторів що стримують можливість сільського розвитку та розвитку сільських територій, віднесено майже всі слабкі сторони SWOT-аналізу, а до основних загроз можна віднести:

- нераціональне використання природних ресурсів;

- політична дестабілізація та неспроможність влади приймати узгоджені рішення на різних рівнях;

- низькі державні соціальні стандарти (низька заробітна плата, невідповідний соціальний захист);

- збільшення конкуренції з боку національних та міжнародних центрів: ЄС (у сфері високих технологій), Угорщина, Польща, Чехія (у харчовій галузі);

- діяльність транснаціональних компаній в регіоні (репатріація прибутків);

- конкуренція з боку інших регіонів та країн.

Отже, перед органами виконавчої влади та управлінськими структурами області постає завдання забезпечити реалізацію заходів, передбачених у програмах підтримки екологічно цінних територій та екосистем регіону, і на основі постійного моніторингу виконання складових SWOT-аналізу здійснювати охорону навколишнього середовища області.

РОЗДІЛ 3. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗБАЛАНСОВАНОГО СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ НА ПЕРСПЕКТИВУ

3.1. Міжнародний досвід регулювання сільського розвитку та можливості його використання в Україні

Світова наука і практика нагромадили чималий досвід дослідження сталого забезпечення сільського розвитку, розвитку сільських територій. Стан виробничої, соціальної сфери, життєвий рівень сільського населення, що проживає на різних територіях країн Європейського Союзу, значно відрізняються між собою, навіть у межах порівняно невеликого регіону, де спостерігається неоднакова щільність населення залежно від різних природнокліматичних умов. З огляду на це заслуговує уваги досвід Європейського Союзу щодо розвитку сільських територій.

Значний внесок у вивчення питань сільського розвитку, розвитку сільських територій, узагальнення міжнародного досвіду та можливостей його застосування в Україні здійснили вітчизняні науковці: В. Амбросов, М. Барановський, М. Вдовиченко, П. Гайдуцький, Ю. Губені, М. Горлатий, С. Кваша, М. Лендел, М. Малік, М. Мостовий, П. Саблук, М. Талавира, В. Юрчишин, К. Якуба та ін.

Сільський розвиток є найактуальнішою сферою політики Євросоюзу. Саме сільські території є базисом сільськогосподарського виробництва та ареалом зосередження відновлюваних природних ресурсів. Тому не випадково реалізація заходів Спільної аграрної політики (САП) Європейського Союзу є найбільш затратною галуззю для його загального бюджету (табл. 3.1). Із скороченням розмірів фінансування на підтримку сільського господарства, дотаційні виплати спрямовуються на сільський розвиток, що стає пріоритетом аграрної політики Євросоюзу. Внаслідок митних бар'єрів на аграрний ринок ЄС практично не надходять товари зі світового аграрного ринку, ціни на якому значно нижчі. Знаковою подією у подальшому розвитку ЄС став Амстердамський саміт голів держав та урядів країн-учасниць, який відбувся 17-18 червня 1997 р. Ця зустріч стала також завершенням Міжурядової конференції, яка переглянула Угоду про ЄС, що була прийнята в Турині в березні 1996 р.

Важливими пунктами Угоди було прийняття рішень стосовно зайнятості населення, а також активізації заходів з охорони довкілля, людського здоров'я та захисту споживачів. Загальна сума субсидій з боку ЄС становить 43 млрд. євро, з яких близько 70 % коштів аграрного бюджету виділяється на прямі виплати фермерам, 10 % – на розвиток інфраструктури села, а частина коштів – на погашення зобов'язань держав щодо закупівлі у фермерів продукції за твердою ціною [287; 121; 154].

Таблиця 3.1

Розподіл видатків бюджету САП Європейського Союзу*

(млрд. євро, за цінами 2004 р.)

Видатки	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Сільське господарство (Розділ 1)	43,7	43,5	43,7	43,3	43,0	42,7	42,5	42,3
Розвиток сільської місцевості (Розділ 2)	12,3	13,7	14,2	14,7	14,9	15,1	15,3	15,5
Усього	56,0	57,2	57,9	58,0	57,9	57,8	57,8	57,8
% усього до загальних видатків бюджету ЄС	46,4	42,8	41,7	40,5	39,5	38,5	37,5	36,5

*Джерело: [287; 154].

Європейська модель сільського господарства, як відомо, заснована на трьох базових чинниках: фермерському господарстві сімейного типу; визнанні багатофункціональної ролі галузі й всебічному захисті товаровиробників від ринкової і природної стихії. Крім того, Угодою про створення ЄС передбачено, що його аграрна політика має враховувати: а) особливу природу сільськогосподарської діяльності; б) поступове здійснення необхідних перетворень; в) тісний зв'язок виробництва з іншими секторами економіки. Дослідники концепції багатофункціональності виділяють у САП Євросоюзу такі періоди [254, с. 63-64]:

- 1) з 1950-го до кінця 1970-х років ЄС був нетто-імпортером продовольства, через що регуляторними заходами стимулювалося нарощування обсягів валового виробництва сільськогосподарської продукції;
- 2) протягом 80-х рр. ХХ ст. – першочерговим завданням стає не лише фізична наявність продовольства в повному асортименті на єдиному

європейському ринку, а й економічна доступність його для всіх верств населення незалежно від рівня доходів домогосподарств;

- 3) з кінця 80 до початку 90-х рр. ХХ ст. – актуалізуються питання щодо мінімізації негативних екстерналій, викликаних індустріалізацією сільського господарства та застосуванням новітніх технологій. У цих умовах проводиться активна політика щодо сталого сільського розвитку.

Вагомі здобутки Євросоюзу має і в регіональній політиці. Основою для визначення регіонів у межах ЄС є статистична номенклатура територіальних одиниць (NUTS), погоджена Євростатом для країн-членів. На базі цієї номенклатури визначаються регіони, простежується відставання в індустріальному розвитку у зв'язку з регресивними тенденціями та виокремлюються сільські території, що потребують фінансової підтримки. При цьому розрізняють три рівні регіонального розмежування. У Німеччині, наприклад, це відповідає рівню федеральних земель, адміністративних округів і районів. Загалом регіональна статистика ЄС у 1997 р. охоплювала 66 регіонів першого рівня, 176 основних адміністративно-територіальних одиниць та 829 од. третього рівня. Європейська Комісія регулярно відстежує виникнення диспропорцій у розвитку регіонів. Індикаторами, що застосовуються при цьому, є насамперед розмір ВВП у розрахунку на душу населення, рівень безробіття та продуктивність праці. Названі критерії є базовими при визначенні регіонів, які отримують фінансову допомогу в рамках регіональної політики ЄС [2, с. 69].

На нашу думку, у зв'язку з розширенням ЄС-15 до ЄС-25 (2004 р.), а в подальшому до ЄС-27 (2007 р.), ЄС-28 (2013 р.) значно змінилась статистика Євросоюзу щодо охоплення більшого масиву регіонів як першого, так другого і третього рівнів. При цьому допомога у проведенні структурних реформ економік країн Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), які стали членами ЄС, надається через спеціальні програми. Однією з них є приведення у відповідність з вимогами ЄС транспортної інфраструктури та екології (ISPA) із загальним бюджетом 7,3 млрд. євро і терміном дії 2000-2006 рр. [6, с. 66].

На сьогодні САП ЄС перебуває на якісно новому етапі своєї еволюції у зв'язку з приєднанням 12 країн Центрально-Східної Європи і

посиленням тиску СОТ з метою лібералізації торгівлі продовольством, а також інших чинників глобального характеру. На потреби сільського господарства та розвитку сільської місцевості обсяги асигнувань у 2013 р. становили 36,5 млрд. євро, фінансування регіональної політики із структурних фондів, у тому числі і на підтримку розвитку сільських територій – 76,8 млрд. євро загального бюджету ЄС [87]. Водночас збільшується фінансування заходів так званої „зеленої скриньки”, що містить такі види внутрішньої підтримки [214, с. 163]:

1) загальні послуги – такі, як фінансування досліджень, контроль за шкідниками та хворобами, підготовка та перепідготовка спеціалістів, інспектування, маркетингові послуги та підтримка інфраструктури;

2) прямі виплати товаровиробникам – підтримка доходів, не „прив’язана” до результатів виробництва, страхування доходів та підтримка соціальних програм, виплати виробникам за втрати від хвороб урожаю та тварин, за програмами виходу на пенсію або за виведення ресурсів із процесу виробництва, інвестиційна допомога, програми з охорони довкілля та регіональні програми підтримки;

3) підтримка запасів для забезпечення продовольчої безпеки;

4) внутрішня продовольча допомога.

Заслуговують на увагу також заходи державної підтримки з так званої, „блакитної скриньки”, яка включає відповідні витрати, що виділяються на фіксовані сільськогосподарські площі або фіксоване поголів’я і так само не підлягають скороченню, та „жовтої скриньки”, що охоплює внутрішню державну підтримку, яка позитивно впливає на торгівлю та виробництво.

Водночас дослідження та опрацювання багатогранної інформації стосовно сільськогосподарського виробництва свідчать, що, зокрема, ціни на цукор на ринку ЄС у 2,6 раза вищі (650 євро в середньому за тонну) від світових (250 євро/т); у 2 рази – на оброблений рис (відповідно 600 та 300 євро/т); у 2,3 раза на баранину (3333 та 1476 євро/т) і масло (2954 та 1307 євро/т) тощо [214, с. 93]. Інтеграція в ЄС для України є вигідною, оскільки наша держава володіє близько 25-30 % світових запасів чорноземів. В умовах запровадження системи індустріалізації та відповідних технологій промислово-розвинутих країн Україна та її центрально-східні і південні регіони зможуть наростити свій експортний

потенціал агропромислового виробництва і забезпечити значний приплив іноземної валюти до бюджету, а відповідно й для підтримки товаровиробників сільськогосподарської продукції.

Переорієнтація САП ЄС на сталий сільський розвиток викликана неефективністю традиційних заходів підтримки фермерів, а саме – спотворюючим впливом на торгівлю і виробництво, додатковим навантаженням на споживачів продукції, всезростаючими витратами на адміністрування таких програм та несправедливістю при розподілі суспільних ресурсів (80 % загальної суми трансфертів одержують 20 % компаній, які можуть обійтися без фінансової підтримки). Як відмічають окремі науковці [141, с. 136-140], до певної міри ці проблеми характерні й для України, оскільки на сьогодні фінансово-економічний стан сільськогосподарських підприємств є своєрідною „чорною скринькою” як для науки, так і для державних органів усіх рівнів, які уповноважені регулювати процеси відтворення аграрного виробництва. Тобто державна підтримка здійснюється без намірів ураховувати конкретні результати.

Порівняльний аналіз видатків САП за окремими країнами-членами ЄС свідчить, що Франція, яка є найбільшим реципієнтом САП, отримує 23,3 % до загального обсягу субсидій ЄС на сільське господарство, за нею йде Німеччина (14,3 %), Іспанія (13,7 %), Італія (10,7 %) та Велика Британія (11,1 %). Тільки на вище перелічені 5 країн припадає 73,1 % всього обсягу субсидій з бюджету ЄС. Відмітимо, що ці країни є найбільшими щодо території серед інших країн Євросоюзу [254, с. 84]. Водночас, порівнюючи частки видатків САП та вартості продукції по окремо взятих країнах ЄС, можна помітити певні диспропорції цих видатків стосовно тих країн, які отримують відносно високий відсоток допомоги в рамках САП порівняно з їх часткою у вартості продукції, що виробляється. Найбільшим „чистим” отримувачем є Ірландія; найменшим – Нідерланди, незважаючи на те, що ця країна, як відмічає М. Талавиря [254, с. 84], є другим за розмірами експортером сільськогосподарської продукції у світі, яка забезпечує 50 млрд. євро на рік.

Важливою підставою того, чому деякі країни отримують більшу допомогу в рамках САП (у вартісному вираженні), ніж інші, є кількість площ під польовими культурами, по яких надається субсидія: зернових, цукрового буряку, олійних, кормових культур (або білкових) тощо.

Зокрема, Франція, Німеччина та Сполучене Королівство, які мають значно більші площі під цими культурами, ніж Нідерланди, відповідно отримують більшу частку субсидій. Для Франції, Німеччини та Великої Британії значна частка субсидій спрямовується на рослинництво, в основному на вирощування зернових, оскільки 50-75 % фермерських господарств у цих країнах спеціалізуються на вирощуванні зернових культур. Навпаки, Ірландія, яка є найбільшим отримувачем чистої допомоги в ЄС (коефіцієнт 200), більше 65 % отримуваних субсидій скеровує на виробництво продукції тваринництва. Іншою причиною, чому деякі країни отримують більше „чистої” допомоги, є менш сприятливі умови для виробництва з точки зору ґрунтів та кліматичних умов, видів ландшафту (плоскогір'я, гори тощо), розміру фермерських господарств тощо. Отже, цей досвід є цінним для України і особливо її гірських регіонів, зокрема для Закарпатської області, територія якої входить до гірської Карпатської системи.

Кошти ЄС, що направляються на реалізацію САП, головним чином проходять через створений у 1962 р. Європейський сільськогосподарський фонд керування і гарантій (European Agricultural and Guarantee Fund, EAGGF).

Реформа аграрної політики в рамках Плану дій 2000 сприяла більшій чіткості фінансування САП, стабілізації бюджетних витрат на визначеному рівні, а також припускала збільшення частки витрат на розвиток сільських територій. Сьогодні виділяють два основні напрями (так звані „Pillar”) на підтримку аграрного сектора, а саме [124; 254, с. 88-89]:

Pillar I. Ринкова підтримка і стабілізація доходів виробників. Сюди відносяться заходи підтримки, пов'язані з виробничою діяльністю фермерів, такі, як прямі платежі, а також заходи для підтримки ринкових цін, а саме: інтервенційні закупівлі (підвищення ціни закупівлі деяких видів товарів, що директивно встановлюються державою або кількома країнами на основі міжурядових угод з метою підтримки виробництва цих товарів [84, с. 889]); витрати на збереження продукції; експортні субсидії. Відмітимо, що в країнах ЄС широко застосовуються закупівельні ціни, тобто ціни, за якими держава закуповує сільськогосподарську продукцію та деякі інші види товарів у виробників на державні потреби, а також для

підтримування сільськогосподарських товаровиробників. В Україні такі ціни використовуються лише частково, про що свідчить значний диспаритет цін на промислові товари і сільськогосподарську продукцію [84, с. 888]. Підтримка доходів сільськогосподарських виробників і, меншою мірою, ринкових цін є основними статтями витрат САП. Заходи, що належать до Pillar I, фінансуються за рахунок засобів секції гарантування EAGGF;

Pillar II. Розвиток сільських територій. Заходи спрямовані на розвиток сільських територій, останнім часом набувають дедалі більшого значення. Сюди належать заходи з охорони навколишнього середовища, допомога господарствам, що знаходяться в регіонах з несприятливими умовами, а також гарантування високої якості продукції, дотримання стандартів якості й благополуччя свійських тварин. Ці заходи фінансуються як за рахунок загального бюджету ЄС, так і з національних фондів. Розвиток сільських територій в основному фінансується із секції гарантування EAGGF. В окремих країнах-членах ЄС кошти EAGGF розподіляються спеціальними вповноваженими установами, при цьому Європейська Комісія контролює правильність їх витрат.

Заслуговує на увагу досвід країн-членів ЄС щодо реалізації завдань розвитку села, який доцільно використати і в Україні. Так, у рамках спеціальних регіональних програм, зокрема програми SAPARD ЄС [63, с. 83], активно ведеться будівництво дорожньої мережі, водогонів та системи збирання відходів і сміття. Фінансування розвитку сільських територій здійснюється на конкурсних засадах, з використанням співфінансування.

В Україні в межах законодавчого забезпечення окреслено основні положення Стратегії розвитку аграрного сектору на період до 2020 року (прийнятої розпорядженням КМ України від 17 жовтня 2013 р. № 806-р), що узгоджується з новим програмним періодом 2014-2020 рр. САП країн ЄС у частині [154]:

пріоритетності сільського розвитку шляхом орієнтації політики на: соціоекономічний розвиток громад; ефективне використання локальних ресурсів для збереження екосистем та попередження негативних ризиків зміни клімату; впровадження інновацій у сільській економіці;

підвищення конкурентоспроможності фермерів та залучення їх до ланцюгів доданої вартості;

стимулювання розвитку партнерських стосунків із переробними підприємствами та гарантування й захист прав сільськогосподарських виробників шляхом розвитку професійних та неурядових організацій;

сприяння диверсифікації зайнятості в сільській місцевості (аграрної і неаграрної), що забезпечуватиме зростання сільської економіки.

Відмічені вище напрями задекларовано незважаючи на скорочення частки САП у бюджеті ЄС з 39 % у 2013 р. до 33 % у 2020 р. Загальний обсяг видатків на прямі та маркетингові платежі скоротяться у 2014-2020 рр. порівняно з 2007-2013 рр. на майже 10 %. Крім того, розмір прямих платежів буде змінено залежно від країни-одержувача: для країн-старих членів ЄС ці виплати будуть скорочені на 5 % (з 282 євро/га до 269 євро/га), а для нових членів ЄС – збільшаться на 60 % (з 119 євро/га до 191 євро/га).

У САП ЄС передбаченій до 2020 р. є нове правило щодо „активних фермерів” (юридична чи фізична особа, яка виконує зобов’язання з обробітку своїх земель і має дохід від сільськогосподарської діяльності) – лише ті фермери, як ведуть сільське господарство, зможуть отримати підтримку. Відповідно до цього виокремлено основну схему прямих платежів (ПП), що обумовлює три складові: базові платежі; екологічно сприятливі платежі; для молодих фермерів. Крім цього, дозволено додатково здійснювати добровільні схеми (останні можуть не активуватися на період 2014-2020 рр.) (табл. 3.2).

З 2014 р. у межах САП. застосовується особливий режим підтримки малих форм господарювання, де передбачено до 10 % річного бюджету прямих платежів у країні. В межах окресленої схеми для молодих фермерів господарюючі суб’єкти отримуватимуть одноразову виплату. Крім цього передбачено спрощений контроль і подання заявки на одержання ПП, послаблення зобов’язань щодо екології і принципів перехресної відповідності (cross compliance). З метою уникнення штучного подрібнення великих ферм для отримання цих спрощених субсидій їх будуть виплачувати наявним малим фермам станом на 2014 р. або їх спадкоємцям. Такі підходи, на відміну від чинних, де передбачалося зосередження близько 80 % виплат у 20 % сільських господарств, сприятимуть підвищенню конкурентоспроможності малих форм господарювання і розширеному їх розвитку.

Схеми передбачених ЄС прямих платежів для розвитку сфери сільського господарства на 2014-2020 рр. *

Обов'язкові схеми		Добровільні схеми	
Базових платежів	Національні (чи регіональні) фіксовані виплати на гектар землі відповідно до встановлених вимог <i>Бюджет:</i> залежить від наявності добровільних схем	Платежів для несприятливих територій	Виплати, що сприяють збереженню сільського господарства у районах з певними природними обмеженнями. <i>Бюджет:</i> до 5 % національного річного бюджету ПП
Екологічно сприятливих платежів/„зелені” платежі (з 2015 р.)	Виплати за виконання умов, що сприяють оптимальному використанню природних ресурсів (диверсифікацію культур, утримання постійних пасовищ, екологічні зони) <i>Бюджет:</i> 30 % національного річного бюджету ПП	Платежів, зв'язаних з виробництвом	Виплати, передбачені для конкретних типів господарств (сільськогосподарських систем), які зазнають труднощів, однак збереження необхідного чи підтримка наявного обсягу виробництва є для країни важливим економічним чи соціальним чинником. <i>Бюджет:</i> до 5 % чи 10 % національного річного бюджету ПП
Для молодих фермерів	Виплати фермерам-початківцям (до 40 років), на які можна претендувати протягом перших 5 років роботи створеного сільгосп підприємства. Розмір виплат на 25 % перевищує середній погектарний рівень, але обмежується площею 25 га. <i>Бюджет:</i> до 2 % національного річного бюджету ПП		

*Сформовано за джерелами: [170, с. 91; 275, с. 26-30].

Згідно чинного регулювання завершується система квот на молоко і до 2017 р. буде відмінено систему квот на цукор. Позитивними наслідками для розвитку сільського господарства обернеться збільшення фінансування заходів щодо стимулювання споживання, зокрема програми безоплатного чи пільгового розподілу молока, фруктів і овочів у школах, передбачених новим програмним періодом (2014-2020 рр.). Окремі цільові заходи за цим напрямом фінансуватимуться з бюджету II фінансового блоку САП та інших фондів ЄС.

За схемою екологічно сприятливих платежів („зелених” платежів) актуалізується роль екологізації сільського господарства у рамках САП

ЄС. 30 % національного річного бюджету ПП спрямовуватиметься на диверсифікацію культур (вирощування не менше трьох), утримання постійних пасовищ, формування екологічних зон з консервацією 5 %, згодом 7 % землі, збереження біорізноманіття і елементів ландшафту. Субсидії на ці цілі встановлюються пропорційно площі сільгоспугідь без фіксації верхньої межі виплат фермеру.

Особлива увага приділяється вирішенню проблемних питань, пов'язаних з якістю ґрунту і води, біорізноманіття та змінами клімату, на що у 2014-2020 рр. буде інвестовано більше 100 млрд. євро. У програмі передбачено, що всі країни-члени ЄС, сільські райони і фермери братимуть активну участь у просуванні заходів з боротьби з кліматичними змінами. Крім цього, діючим фермерським господарствам виділятиметься близько 30 % бюджету програми розвитку сільських районів на: агроекологічні заходи, підтримку органічного землеробства і проекти, пов'язані з інноваціями чи екологічними інвестиціями в цій сфері. Починаючи з 2014 року передбачено максимальне заохочення фермерів-початківців до створення власного бізнесу з додатковою 25 % – допомогою протягом перших 5 років [233; 141].

Підтримка сільського розвитку є подальшим пріоритетом політики ЄС, що обумовлено новим програмним періодом 2014-2020 рр. Розширено пріоритети розвитку сільських територій ЄС (систему чотирьох вісей замінено шістьма пріоритетами), зокрема [154]: сприяння передачі знань і інновацій у сільському і лісовому господарствах та у сільській місцевості, їх конкурентоспроможності; підвищення життєздатності всіх видів господарювання; сприяння організації продовольчого ланцюга постачання і управління ризиками у сільському господарстві; відновлення, збереження і зміцнення екосистем, які залежать від сільського і лісового господарства; стимулювання ефективного використання ресурсів і перехід до низьковуглецевої і стійкої до змін клімату економіки сільського господарства, продовольчого і лісового секторів; сприяння соціальній інтеграції, скороченню бідності і економічному розвитку в сільських районах.

Також у межах нового програмного періоду (2014-2020 рр.) передбачено підтримку несільськогосподарської економічної диверсифікації в аграрних регіонах (до 70 тис. євро на проект), розвитку

органічного сільського господарства, створюваних фермерами спільних страхових фондів (компенсація фермерам, які втратили 30 % свого доходу через негоду, різку волатильність ринків) тощо.

У структурі запропонованого ЄК бюджету САП ЄС на 2014-2020 рр. видатки за I фінансовим блоком становлять 72,8 %, за II фінансовим блоком – 23,2 %, за додатковими напрямками, важливими за нових умов, – 4 % (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Бюджет САП ЄС на новий програмний період (2014-2020 рр.)*

Напрямок	Обсяг, млрд. євро	Відсоток
Фінансовий блок I – прямі виплати і маркетингові витрати	281,8	72,8
Фінансовий блок II – сільський розвиток	89,9	23,2
Наукові дослідження й інновації у забезпеченні продовольчої безпеки, біоекономіки та сталого розвитку сільського господарства	4,5	1,2
Формування продовольчих резервів на випадок кризи у сільськогосподарському секторі	3,5	0,9
Безпека продуктів харчування	2,2	0,6
Продовольча допомога найбільш вразливим верствам населення ЄС (виплати із Європейського соціального фонду)	2,5	0,65
Фонд ЄС по адаптації до глобалізації	2,5	0,65
Всього	386,9	100

*Сформовано за джерелами: [89; 170, с. 92].

Розподіл бюджету САП гарантує, що жодна держава-член спільноти не отримає менше 75 % середнього обсягу допомоги всередині спільноти. Допомога на гектар не може бути менше 60 % від середнього значення допомоги, що виділятиметься у 2019 р. для одного адміністративного або агрономічного району. Країни-члени ЄС матимуть можливість збільшити підтримку малих і середніх господарств, а для нових країн-членів діятиме спрощена схема платіжної зони (SAPS) – разовий платіж за гектар – до 2020 р. [89]. З метою підвищення координаційної діяльності у сфері фінансування з Європейського сільськогосподарського фонду розвитку села та інших структурних фондів ЄС передбачається створення

„Європейського партнерства для інновацій у продуктивність і сільськогосподарську сталість” [170, с. 92].

Водночас, умови забезпечення життєдіяльності населення, зокрема сільського розвитку гірських територій відрізняються у розрізі окремих економічно розвинутих країн світу. Специфіка гір істотно впливає на соціально-економічне життя населення гірських територій у цілому світі. Перш за все, складні природні умови суттєво обмежують простір для вибору форм і видів господарської діяльності, тим самим звужуючи сферу зайнятості сільських жителів. Це викликає негативні соціальні, економічні та екологічні тенденції у розвитку гірських територій, які без зовнішнього втручання неминуче призводять до погіршення демографічної ситуації, зростання соціальної напруги, знищення природних багатств. Як відмічають окремі науковці [211], зазначені тенденції простежуються і в областях Карпатського регіону, які перетворюються у класичний депресивний регіон. У цих умовах важливим завданням є вивчення міжнародного досвіду стимулювання розвитку гірських територій, який може бути частково використаний в українських реаліях.

Більше 60 років проблемами розвитку економічно відсталих гірських територій займаються у Швейцарії [128]. Ця країна, хоч і гірська, однак є однією з найрозвинутіших і найбагатших країн світу. Міжнародне значення мають перевали в Швейцарських Альпах: Сен-Бернар (2465 м н.р.м.), Сімплонський (2005 м) і Сен-Готард (2108 м). Тунелі, прокладені під перевалами, спрощують шлях і полегшують їх зимову експлуатацію. Найважливішим сектором господарства цієї країни став іноземний туризм. Щорічні прибутки від нього оцінюються в 7 млрд. дол. США, що дорівнює 14 % вартості товарного експорту. Країну щороку відвідують понад 13 млн. туристів. Швейцарський туризм є дорогим, тому серед іноземних туристів переважають американці, японці, араби з „нафтових” країн і багаті європейські сусіди. Тут розвинені пізнавальний і гірськолижний туризм, альпінізм, а також курортно-лікувальна справа. Серед кліматичних курортів найвідомішим є Давос, серед бальнеологічних – Санкт-Моріц, який двічі, в 1928 і 1948 рр., був місцем проведення Зимових Олімпійських ігор. Провідна галузь сільських гірських територій – молочно-м’ясне тваринництво. Молочних корів улітку випасають на високих гірських пасовищах. Більша частина молока використовується

для виготовлення твердих сирів на експорт. Вирощують також свиней, овець, кіз і птицю. Відмітимо, що Швейцарія є одним з провідних валютно-фінансових центрів світу і одним з головних експортерів капіталу. Відділення швейцарських банків функціонують практично у всіх країнах світу. Вислів, що „в Швейцарії навіть Альпи здаються маленькими порівняно з банками” [276, с. 162], має під собою реальну основу.

Державні заходи у Швейцарії в основному зосереджуються на підтримці сільського господарства, транспортній політиці та вибірковому фінансуванні інвестиційних проектів. Деякі кантони цієї країни за рахунок податкових та інших пільг сприяли розміщенню на їх території промислових і ремісничих підприємств. Зусилля спрямовувалися на формування місцевої інфраструктури, але не виходили за рамки окремих кантонів. Після аналізу ситуації спеціалісти з питань соціально-економічного розвитку розробили єдину концепцію розвитку інфраструктури, що фінансується згідно з федеральним законом про інвестиційну допомогу гірським областям [236, с. 175]. Згідно з цим законом Федерація зобов’язується компенсувати 80 % затрат на розробку регіональних програм розвитку гірських територій та підготовки їх виконання. Інвестиційна допомога передбачає надання позик на пільгових умовах, посередництво та гарантії при їх видачі, а за необхідності й оплату відсотків за кредитами. Однак при цьому отримувачі позик (кантони чи окремі юридичні особи) зобов’язані вкладати в інвестиційний проект частково і власні кошти.

Особливе значення для Альп має регіональна політика стимулювання економіки. При цьому наголос робиться на необхідності термінового створення в горах мережі дрібних і середніх підприємств для виробництва високоякісних товарів і послуг, які б займали невелику площу і були безпечні для довкілля. Така практика показала, що саме такі об’єкти працюють успішніше за інших і майже не вимагають дотацій держави. Перенесення ж у гірську місцевість крупних промислових комплексів з центрів агломерацій досі не давало позитивних результатів.

Заслугує на увагу розвиток вівчарства у горах Гренландії [26, с. 91]. Після Другої світової війни Королівська гренландська торговельна компанія організувала курси вівчарів і одночасно власні племінні ферми невибагливих до корму і стійких до простудних та інших захворювань

гренландських овець. Після закінчення таких курсів кожному ескімосу пропонувалося стадо у 100 голів і відповідна ділянка території (таку ж кількість овець треба було повернути компанії через кілька років). Окрім того, новому вівчарю пропонувалася позика на зведення будинку та вівчарень. Галузь почала приносити значні доходи, було збудовано м'ясоконсервну фабрику.

Найкрупнішою американською регіональною програмою, що здійснювалася на федерально-штатній основі, є програма розвитку району Аппалачських гір – найбільшого „проблемного регіону країни”, який охоплює територію 13 штатів, площею 420 тис. км², де мешкає майже 20 млн. осіб [253, с. 282]. Над розробленням цієї програми працювало більше 10 дослідних груп, у тому числі: транспортна, енергетична, водних і мінеральних ресурсів, освіти, зайнятості, туризму, лісівництва, сільського господарства тощо. У 1965 р. був прийнятий закон „Про розвиток району Аппалачів” (Appalachian Regional Development Act), згідно з яким почалося здійснення Програми Аппалачі [285]. Загальне керівництво реалізацією програми було покладено на спеціально створене федерально-штатне незалежне агентство – Аппалачську регіональну комісію – АРК (Appalachian Regional Commission). Зародилася досить своєрідна форма управління регіональною програмою, що поєднувала в собі централізоване встановлення її головних напрямів і лімітів виділюваних засобів на федеральному рівні з визначенням міжрегіонального розподілу засобів, характеру програмних заходів, пріоритетів їх здійснення та порядку реалізації на основі компетенції губернаторів штатів.

Більшість заходів Аппалачської програми є інфраструктурними, що типово для регіонального програмування США. У програмі виділяються два крупних блоки: програма автодорожнього будівництва і „районні програми розвитку” (Area Development Program). Реалізація довготермінової програми автодорожнього будівництва розглядалася в якості головного важеля стимулювання економічного розвитку Аппалачів. Згідно із заявами розробників програми, це зумовлено тим, що одним з найважливіших чинників, які викликали економічний застій в Аппалачах, була ізолюваність багатьох областей регіону від крупних господарських центрів. Транспортні артерії, як правило, обходили гірські території

(навіть густонаселені) через дорожнечу будівництва там автомобільних доріг. Загальна протяжність магістральних доріг, будівництво яких передбачалося Аппалачською програмою, становили 2685 миль (4320 км). Окрім „магістралей” розвитку, здійснювалося будівництво „місцевих доріг доступу”, невеликих за довжиною автодоріг, які зв’язали автомагістралі з промисловими підприємствами, чи „індустріальними парками”, гірничими чи лісовими розробками, закладами охорони здоров’я та освіти, рекреаційними зонами.

Значні кошти в рамках Аппалачської програми виділялися на розвиток соціальної інфраструктури та підвищення якісних характеристик трудових ресурсів. У рамках програми було реалізовано близько 1000 проектів створення нових чи розширення й модернізації діючих центрів професійно-технічної освіти, що охопило більше 330 тис. осіб і коштувало близько 400 млн. дол. [253, с. 293]. У якості заходів, спрямованих на підвищення загальної привабливості регіону, у рамках програми здійснювалися різноманітні проекти з облаштування територій і охорони довкілля, включаючи планування й проектування міст і житла, створення парків і зон відпочинку, очищення стічних вод, переробки твердих відходів, рекультивацію гірських розробок, охорону лісів, ґрунтів тощо

Серед вчених і фахівців, у сфері регіоналістики, єдності в поглядах щодо ролі держави у регулюванні процесів територіального розвитку ніколи не було [235, с. 138-151]. Вважаємо, що необґрунтованим є твердження щодо можливості чисто ринкового регулювання розвитку гірських територій (це ж стосується і негірських сільських територій), а також заперечення необхідності державного втручання у такі процеси. Наприклад, прийняття у США закону „Про розвиток району Аппалачів” та регуляторна роль державної підтримки в умовах ринкової економіки стали необхідною умовою виведення з депресивності величезних територій Аппалачських гір.

Відмітимо, що тривалий час у Європі, зокрема в її гірських регіонах, постійно недооцінювалося значення малих і дрібних підприємств. Між тим, дослідження географів-економістів засвідчили, що при створенні певного числа робочих місць на багатьох малих підприємствах досягається більший регіональний ефект мультиплікації, ніж при створенні цього числа місць на кількох крупних заводах. Дрібні та середні

підприємства спроможні налагодити випуск потрібної продукції, застосувавши ефективні методи виробництва, знаходити ринки збуту і пристосовуватися до специфічних запитів покупців.

Міжнародний досвід країн Євросоюзу свідчить, що при належній, переважно „радикально перетворюючій” організації справи, можливий збалансований екологічно-сталий розвиток гірських регіонів, який базується, по-перше, на науково обґрунтованому використанні природних умов і ресурсів гір; по-друге, на стимулюючих заходах держави щодо їх освоєння; і, по-третє, на прямих, у тій чи іншій формі, фінансових дотаціях місцевим жителям з боку держави. Це, зокрема, засвідчує досвід ФРН, поверхня якої підвищується в основному з півночі на південь. За характером рельєфу в цій країні виділяють чотири основних елементи [231, с. 206]: Північно-німецька низовина, Середньонімецькі гори, передальпійське Баварське плоскогір'я і Альпи.

Гірськими територіями характеризується також Франція, серед яких особливо виділяються дві геологоморфологічні структури [231, с. 223]: 1) молоді (альпійської складчастості) гори, які простягаються вздовж південно-східних і південних кордонів: високі Альпи і Піренеї, середньовисотна Юра; 2) стародавні масиви (герцинської складчастості), які представлені сильно зруйнованими і згладженими середньовисотними горами і височинами в центрі, на північному заході й північному сході. Освоєння територій молодих гір, зокрема високих Альп і Піренеїв, також відбувалося при фінансовій державній підтримці. Авторські розрахунки свідчать, що при середній щільності 115 осіб/км² в горах (Піренеї, південна частина Альп і Центрального масиву) і в інших малородючих сільських місцевостях (Ланди, Солонь) щільність не досягає й 20 чол. Особливо висока щільність населення на родючих сільських територіях, зокрема в долинах рік, а також на узбережжі Нормандії, Бретані, Середземного моря, де сільське господарство поєднується з рибництвом і рекреаційною діяльністю. Отже, заслуговує на увагу також французький досвід щодо регулювання сільського розвитку гірських територій, передусім за рахунок державної фінансової підтримки.

Для Великобританії характерним є багатогранність форм рельєфу: на півночі й заході переважає гірський рельєф, а на сході – рівнинний. Найбільш гориста Шотландія. Відмітимо, що вся Шотландія належить до

економічно проблемних районів Великобританії, а тому починаючи з 80-х років ХХ ст., згідно з нової регіональною урядовою політикою, активізувалися інвестиційні вливання для розвитку її передусім сільських територій. З цією метою було створено й агентство з розвитку Шотландії, що володіє мережею філіалів, які відповідають за розвиток кожного підрайону [231, с. 262].

Багаторельєфністю території характеризується й Іспанія. В її центрі переважають плоскогір'я (Месера) з кількома ланцюгами середньовисотних гір. По країнах їх охоплюють контурами високогірні масиви – Піренеї й Кантабрійські гори на півночі й Андалузькі гори з масивом Сьєрра-Невада на півдні.

Вагомі здобутки у регулюванні сільського розвитку гірських територій мають Чеська та Словацька Республіки. Різноманітністю характеризується рельєф Чехії. Основу центральної частини території країни займає масив зруйнованих середньовисоких гір, відрогами яких на північному сході є Судецькі гори, найвища вершина – гора Снежка (1603 м), на заході Рудні гори (1000-1500 м). У західну частину країни заходять відроги Західних Карпат, які відокремлюються від Чесько-Моравської височини Передкарпатським прогином.

Відмітимо, Чехія належить до найбільш заліснених країн Європи. Близько 35 % її території вкрито лісами. Переважають хвойні породи, зокрема сосна і ялиця, серед широколистяних – дуб, бук, граб та ін. Значні площі лісових масивів виконують природоохоронні та рекреаційні функції. Сільськогосподарські угіддя становлять близько 50 % площі Чехії. Основні їх території – сільська місцевість Прилабської низовини, горбисті райони Південної Чехії та Чесько-Моравської височини. Серед зернових культур переважає пшениця і кормовий та пивоварний ячмінь, а також жито і овес. Хміль має особливо важливе значення для Чехії, адже він є культурою для варіння пива і йде на експорт. Значні території займають луки і пасовища.

Словаччина у природному відношенні Словаччина поділяється на три провінції: Західні Карпати; Східні Карпати; Дунайська рівнина [85, с. 218-219]. За площею найбільшими є Західні (або Словацькі Карпати), а найменшими – Східні Карпати. До Східних Карпат входять Кошицький та Пряшівський краї, з яких перший межує із Закарпатською областю. На

сільськогосподарські землі припадає близько половини всієї площі країни, а рілля займає 61 % площі сільськогосподарських угідь. Друге місце за часткою належить сіножатям і пасовищам – 34 %. Ці особливості в основному гірських територій сільської місцевості також обумовили необхідність державного регулювання їх розвитку.

У регулюванні розвитку сільської місцевості загалом, та гірських територій зокрема важливу роль відіграють законодавчі акти Європейського Союзу, які вищі за національні закони у сфері аграрної політики та податкового права. Відмітимо, що Євросоюз має власний, незалежний від країн-членів бюджет. Як уже зазначалося, кошти бюджету ЄС використовуються передусім на такі потреби [105, с. 239]: проведення єдиної сільськогосподарської політики – 66,5 %; регіональної – 7,5 %; соціальної – 6,6 %; на компенсаційні виплати країнам-членам ЄС – 8,4 %, на інші потреби – 11 %. Найбільша частина бюджету ЄС (більше 80 %) використовується на проведення спільної аграрної, регіональної та соціальної політики, передусім в інтересах сільськогосподарських товаровиробників, основою яких є субсидування внутрішніх та експортних цін. Крім того, для регулювання сільського розвитку гірських територій використовуються окремо бюджети країн ЄС.

Основою розвитку гірських територій є визнання Європейським Союзом того, що їхнє населення необхідно підтримувати, про що зокрема наголошується в Європейській хартії про захист гір, згідно з якою держави-члени Ради Європи взяли на себе зобов'язання [235; 205]: 1) забезпечити юридичне визнання особливої природи гірських регіонів, що має відобразитись як в організації політичних і адміністративних структур, так і у конкретній політиці в окремих галузях їх діяльності; 2) розробляти і здійснювати таку політику територіального планування в гірських регіонах, яка сприяла б сталому розвитку традиційної діяльності з урахуванням потреб охорони довкілля. Ця політика повинна базуватися на глобальній оцінці людських і природних ресурсів, з відмовою від традиційного протиставлення економічного розвитку і захисту навколишнього середовища та прагненням досягти гармонії між діяльністю людини і вимогами охорони природи. Така політика повинна заохочувати розвиток сільського і лісового господарства, які належать до секції А за Національним класифікатором України, а також інших секцій

КВЕД, зокрема: І – тимчасове розміщування й організація харчування, в тому числі група 55.1 – діяльність готелів і подібних засобів тимчасового розміщування; розділ 79 - діяльність туристичних агентств, туристичних операторів, надання інших послуг із бронювання та пов'язана з цим діяльність; секція Т – діяльність домашніх господарств.

Однією з великих екосистем Європи є Карпати, що залишилися майже цілком у природному стані. Тут ще до сьогоднішнього дня на значній площі збереглися екоресурси, що мають винятково наукове та культурне значення як еталон первісної природи. Нині гостро стоїть питання екологізації природокористування та регулювання сільського розвитку гірських територій. Це пов'язано з тим, що сільські території Карпат є своєрідним екокаркасом природних ландшафтів та основним стабілізуючим елементом їх сталого розвитку, особливо у гірських водозборах. Гірські та передгірні ліси також мають велике загальноєвропейське значення, оскільки визначають умови рівноваги природного середовища басейнів великих рік Європи.

Сьогодні особливо гостро постають екологічні проблеми в гірських регіонах Українських Карпат, які є частиною Східних Карпат. Довжина їх становить 270 км, ширина – 70-100 км, а загальна площа з тісно прилеглими територіями – понад 37 тис. км², або 20% від загальної Карпатської гірської системи. Вони охоплюють усю територію Закарпатської області, 37,5 % – Івано-Франківської, 18,6 % – Львівської та 15,8 % – Чернівецької [243, с. 21]. Як уже відмічалось, майже 80 % території Закарпаття займають гори. Площа гірської території України співпадає з територіями аналізованих регіонів. У розрізі гірських регіонів України до гірських територій відносяться всі землі Закарпаття і частково інших досліджуваних регіонів.

Протягом багатьох десятиріч у Карпатах здійснювалось інтенсивне господарювання без урахування специфіки гірських та передгірних умов. Водночас останніми роками в Україні недостатньо виділяється коштів на попередження та ліквідацію наслідків паводкових ситуацій на гірських річках.

Ще значиміша паводкова ситуація за останні два роки відмічалася в усіх гірських екосистемах Європи. Про це зокрема йшла мова і на міжнародній науково-практичній конференції „Сталий розвиток Карпат та

інших гірських регіонів Європи”, яка відбулася в м. Ужгороді, Закарпатської області 8-10 вересня 2010 р. з ініціативи Закарпатської обласної ради та обласної державної адміністрації під патронатом Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи та Президента України. На конференції відмічалось, що за умов глобальних кліматичних змін, які загрожують людству та кожній країні окремо, гірські території Європейських Карпат відіграють важливу роль у забезпеченні життя людини, оскільки [211]: по-перше, гірські лісові масиви Карпат – це основні джерела відновлення чистого повітря; по-друге, екосистеми гір забезпечують належний водний та кліматичний баланс Європи; по-третє, Карпати є середовищем існування третини видів флори та фауни планети.

Слід зазначити, що для забезпечення сталого розвитку Українських Карпат всі зусилля повинні бути спрямовані на вирішення проблеми збалансованого та стабільного їх розвитку в соціальному, економічному та екологічному плані. Зокрема, на виконання Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат розроблено проект Закону України „Про розвиток гірських територій України”, де закладено принцип сталого розвитку регіонів Українських Карпат, екологічний підхід і збереження певних традицій давнини. Проблеми гірських територій передбачено вирішувати за загальними напрямками державної політики: розвиток їх інфраструктури, збереження природи, заохочення традиційних ремесел, ощадливих до природи. При цьому соціальні пільги громадянам, чи прямі виплати з бюджету тільки за фактом проживання на відповідних територіях не повинні надаватися.

На нашу думку, не враховує всіх проблемних аспектів сільського населення і Закон України „Про статус гірських населених пунктів в Україні”, оскільки він виконується тільки в частині соціального захисту населення, що проживає в населених пунктах із статусом гірських, і не поширюється на гірські території, які потребують розвитку інфраструктури та екологічного захисту в горах.

Підсумовуючи вищевикладене, можна окреслити основні засади і напрями використання міжнародного досвіду щодо регулювання сільського розвитку на теренах України:

- важливим є законодавче забезпечення і реалізація прийнятих та діючих законодавчих актів щодо розвитку сільських територій;
- забезпечення адресного державного фінансування програм сільського розвитку, фінансування розвитку сільських територій на конкурсних засадах;
- розширення банківського кредитування суб'єктів господарювання сільських територій, освоєння капіталовкладень в пріоритетні галузі на селі;
- вибіркове фінансування перспективних інвестиційних проектів, зокрема в розвиток інфраструктури сільських територій;
- стимулювання розвитку підприємництва, створення малих форм господарювання в аграрній сфері та малих підприємств у галузях переробної промисловості;
- стимулювання розвитку органічного землеробства;
- розвиток туристично-рекреаційної інфраструктури;
- упорядкування доріг, розвиток дорожньої інфраструктури;
- підвищення статусу гірських територій (законодавче і фінансове забезпечення) і зокрема: інвестиційна допомога гірським областям, надання позики на пільгових умовах; створення в горах мережі дрібних і середніх підприємств для виробництва високоякісних товарів і послуг; розширення в структурі сільськогосподарських угідь гірської місцевості продуктивних лук і пасовищ, розвиток тваринництва в горах, особливо вівчарства; стимулювання розвитку сільського земельного туризму;
- вирішення проблем зайнятості сільського населення;
- активізація самоврядування і підвищення ролі громади в управлінні сільським розвитком;
- забезпечення систематичного моніторингу реалізації інвестиційних проектів і програм сільського розвитку.

Отже, Європейський досвід свідчить, що за належної організації справи можливим є збалансований екологічно сталий сільський розвиток, зокрема розвиток гірських територій, який базуватиметься: по-перше, на науково-обґрунтованому використанні природних умов і ресурсів гір; по-друге, на стимулюючих заходах держави щодо їх освоєння та у прямих фінансових дотаціях місцевим жителям.

3.2. Державне регулювання сільського розвитку регіону

Актуалізація питання сільського розвитку, особлива увага, яка нині приділяється вирішенню проблемних питань сільського життєвого середовища, зумовлює необхідність підтримки цієї сфери з боку державних і владних структур. Взаємообумовленість і взаємозалежність важливих складових сільського розвитку, зокрема економічної, соціальної, екологічної, тісно пов'язані з інституційною складовою забезпечення життєдіяльності сільських територій. Важливим при цьому є формування та реалізація відповідного законодавчого регулювання цієї життєдіяльності.

Ринковий механізм господарювання в усіх країнах доповнюється інструментами державного регулювання, і співвідношення між ними формується під впливом частки державного сектора, історичних особливостей і традицій, характеру нагальних завдань. Стійкий економічний розвиток країни неможливий без вирішення державою таких основних завдань [268, с. 57-58]: утвердження основ законності; підтримання стабільної і збалансованої політичної ситуації; інвестування соціальної сфери; підтримки незахищених груп населення; забезпечення обороноздатності країни (яка, в принципі, неможлива без забезпечення її продовольчої безпеки); захисту навколишнього середовища. Ринковий механізм неспроможний забезпечити оптимальне поєднання ефективності і справедливості, бо ці речі являють собою несумісні цілі ринкової економіки. Вирішити таку проблему можна тільки за допомогою інституту держави. Ринкові вади не можуть бути ліквідовані повністю, але держава в змозі пом'якшити їх негативний вплив на суспільство шляхом створення відповідних інституціональних структур, участі держави в розподілі ресурсів, вирішенні проблем, які не можуть бути забезпечені ринковим механізмом [103, с. 539].

З огляду на поліфункціональність характеру сільського розвитку, поєднання основних його складових: економічної, соціальної, екологічної та інших, що формують стійкість цілісної системи забезпечення життєдіяльності сільського населення, яка, однак, не обмежується функціонуванням сільськогосподарського виробництва, доцільно його розглядати і з точки зору задоволення потреб і інтересів сільських мешканців з метою підвищення їх добробуту.

Нині важливим є розуміння державними і владними структурами, що сільський розвиток є важливою складовою як економічної, так і національної безпеки країни в цілому і тому його підтримка сприятиме забезпеченню збалансованого соціально-економічного й екологічного розвитку територій, зокрема сільської місцевості. Вчені економісти-аграрники звертають особливу увагу на формування нової аграрної політики, яка б відповідала завданням відродження сільського життєвого середовища. Так, академік П. Саблук наголошує на необхідності розробки Стратегії розвитку сільських територій [220, с. 18-19], яка через відносини власності, ціни і заробітної плати сприяла б підвищенню економічного інтересу до зайнятості і проживання в сільській місцевості, забезпечення на цій основі раціонального й ефективного використання природних і матеріальних ресурсів, що в результаті забезпечить збалансований розвиток як сільських територій, так і сільський розвиток у цілому. В свою чергу І. Прокопа запропонував узгодити між собою аграрну, соціальну, бюджетну, регіональну політику і синтезувати їх в єдину політику сільського розвитку [215, с. 49]. О. Павлов вважає, що мова повинна йти не про розробку новітньої аграрної парадигми, а заміну її на модель розвитку, яка є не галузевою, а територіальною за своїм визначенням, що в цілому відповідає поліфункціональності об'єкта [159, с. 34], розглядаючи її як парадигму сільського розвитку.

У процесі регулювання сільського розвитку, розвитку сільських територій важливим є дотримання принципів і методів державного управління досліджуваної сфери, які забезпечують взаємоузгодженість економічних інтересів сільських мешканців, суспільства та держави. Принципи державного регулювання, як і управлінської діяльності, є результатом узагальнення притаманних їм істотних рис, характерних зв'язків та постійно відтворюваних ознак, які стають опорними в роботі уповноважених суб'єктів державного регулювання. Принципи є об'єктивними і відображають закономірності розвитку державного регулювання економіки [146, с. 50], застосовуються в процесі формування і реалізації державної регуляторної політики сільського розвитку, розвитку сільських територій та врегулювання проблемних питань у сфері аграрних відносин.

Принципи державно-регуляторних відносин за діапазоном застосування можуть бути класифіковані як загальноекономічні (або універсальні), спеціальні – для певних секторів економіки (аграрного, промислового, будівельного), локальні – спрямовані на врегулювання окремих напрямів економічної діяльності (бюджетної, податкової, зовнішньоекономічної) та адміністративно-процедурні, які застосовуються при плануванні, узгодженні й прийнятті нормативних актів з регулювання суспільних відносин, а також аналізу регуляторного впливу на соціально-економічну ситуацію [139, с. 64]. Державне регулювання у сфері сільського розвитку в цілому, і розвитку сільських територій зокрема, на нашу думку, відноситься, за описаною класифікацією, до адміністративно-процедурних принципів, оскільки їх урахування сприяє відродженню сільської місцевості, підвищенню добробуту сільських мешканців, вирішує актуальні проблемні питання агропромислового виробництва.

Узагальнення наукових підходів до державного регулювання досліджуваної проблематики свідчить про неоднозначність у формуванні їх основних складових. Так, Ю. Білик вважає, що державне регулювання сільського господарства повинно базуватися на врахуванні таких основних домінант [13, с. 85]: пріоритетність галузі; аграрний протекціонізм; забезпечення гарантій самостійності та запобігання прямому втручання у виробничу діяльність аграрних підприємств; поєднання економічних і соціальних цілей; рівноправність господарюючих суб'єктів усіх форм власності.

Власне бачення щодо вирішення проблемних питань державного регулювання аграрної сфери має О. Могильний [139, с. 68], який до стрижневого відносить принцип законності, що передусім передбачає верховенство закону і неухильне дотримання уповноваженими органами державного регулювання, підприємствами та їх професійними організаціями законів і підзаконних актів; опосередковане регулювання аграрного виробництва за допомогою нормативно визначених фінансово-економічних, адміністративних важелів і соціального впливу, а також державну регуляторну політику, що має враховувати дію економічних законів і закономірностей.

Узагальнюючи погляди вище названих науковців, вважаємо, що досліджувана нами сфера сільського розвитку має свої особливості, відмінні для кожного з регіонів країни. Тому підхід до державного регулювання з метою вирішення актуальних питань сільського розвитку повинен включати також урахування інтересів сільських мешканців окремо взятого регіону. При цьому важливо передбачити ментальні особливості населення, що проживають на певній території. Доцільним є врахування пропозицій і рекомендацій сільських громад, органів місцевого самоврядування стосовно забезпечення збалансованого сільського життєвого середовища, поліпшення благоустрою територій та підвищення добробуту сільського населення.

У Законі України „Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності” [182] окреслено адміністративно-процедурні принципи (ст. 4), серед яких: доцільність, адекватність, ефективність, збалансованість, передбачуваність, прозорість та врахування громадської думки. Однак останній принцип – урахування громадської думки – досить часто не виконується.

В процесі регулювання сільського розвитку важливим є дотримання не тільки адміністративно-процедурних принципів державного управління, а й загальноекономічних, спеціальних та локальних у цілому, оскільки вони мають безпосередній вплив і формують єдину систему регуляторної політики держави в досліджуваній сфері. Їх доцільно застосовувати комплексно.

Реалізація принципів державного регулювання здійснюється за допомогою відповідних методів, які формуються передусім на основі властивих лише для них чинників впливу на певний процес, у нашому дослідженні – процес сільського розвитку, розвитку сільських територій, функціонування підприємств аграрної сфери.

Взаємозв'язок між принципами регуляторного впливу і методами їх здійснення не рівнозначний, оскільки перші визначають методи регулювання, а не навпаки. Відповідно до поставленої мети, змісту, характеру і засобів реалізації державно-регуляторних відносин виокремлюють такі методи (рис. 3.1) [139, с. 73]: економічні (фінансово-економічні); інституційно-правові; організаційні; соціальні (соціально-психологічні).

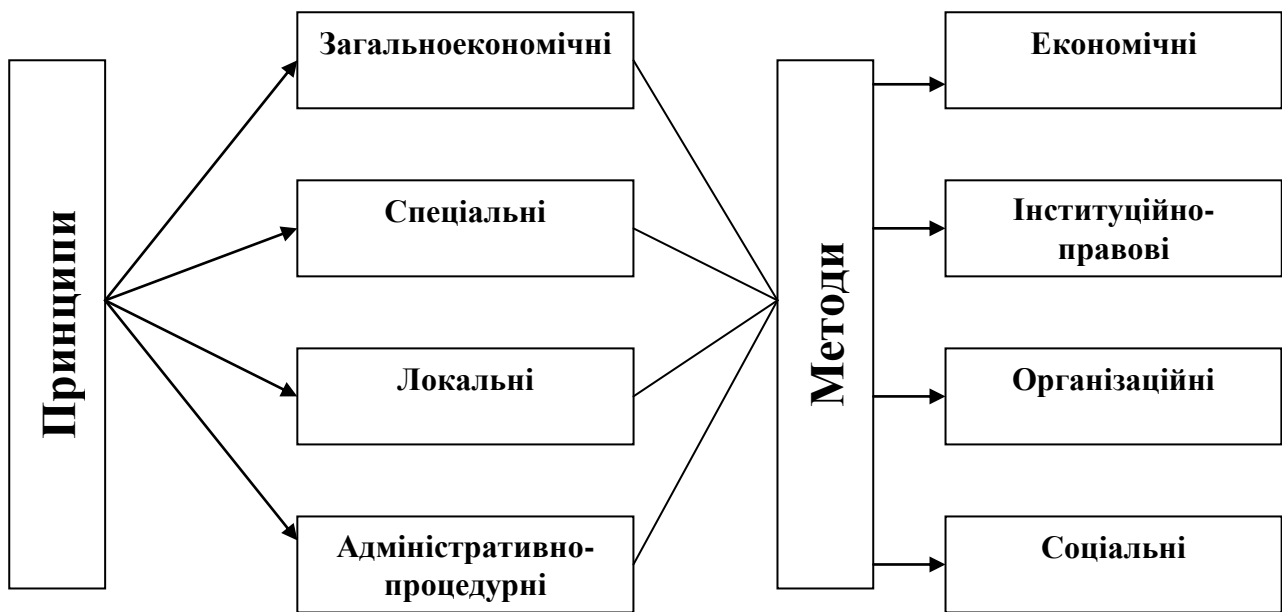

Рис. 3.1. Взаємоузгодженість принципів і методів державної регуляторної політики у сфері сільського розвитку

Дотримання принципів та застосування відповідних методів у процесі реалізації державного регулювання сільського розвитку повинні справляти синергічний ефект впливу на досліджуваний об'єкт, оскільки їх взаємообумовленість і взаємозалежність сприятиме комплексній підтримці з боку держави шляхом установлення певних „правил гри” у забезпеченні збалансованого розвитку сільських територій, підвищенні ефективного функціонування сільськогосподарських підприємств, благоустрою сільських поселень, загалом добробуту сільських мешканців.

Державне регулювання сільського розвитку в цілому та аграрної сфери зокрема – це процес впливу на їх розвиток і функціонування шляхом доповнення стимулів ринкового механізму щодо отримання суб'єктами господарювання стійких результатів прибуткової діяльності, створення сприятливого економічного середовища для поліпшення їх конкурентних позицій. Участь держави в економічних відносинах можлива завдяки виконанню нею цільових функцій відповідними засобами або регуляторами. Останні змінюються, оскільки є похідними від стратегічних напрямів і цілей розвитку галузі, макроекономічного середовища, якості людського капіталу, ефективності державного управління, стану суб'єктно-об'єктних взаємозв'язків, суто політичних рішень та інших економічних і неекономічних чинників. До основних економічних важелів регулювання аграрного виробництва в період

ринкової трансформації економіки належать [139, с. 119-121]: цінова політика, оподаткування, бюджетна підтримка, кредитне забезпечення, сприяння розвитку страхування, митно-тарифне регулювання, гарантії уряду щодо інвестування зарубіжними установами.

Вважаємо, що у сфері державного регулювання економіки необхідним є системний підхід до вибору засобів та методів впливу держави на суб'єкти економічних відносин, оскільки "... регулюванню підлягають складні процеси життєдіяльності суспільства, на які нездатні ефективно впливати окремі важелі або будь-які їх вибірккові незбалансовані комбінації. Результативність державного регулювання підвищується, якщо ці важелі застосовуються не випадково чи під тиском груп спеціальних інтересів і кон'юнктури, а системно, виходячи з довгострокових цілей і поточних завдань соціально-економічного розвитку" [8, с.15]. Найбільш прийнятною для досліджуваної нами проблематики є класифікація інструментів державного впливу Л. Васильєвої, з їх поділом на дві групи, а саме [16]: 1) інструменти для підвищення ефективності аграрного виробництва; 2) інструменти щодо забезпечення соціальної захищеності сільського населення та розвитку соціально-виробничої інфраструктури сільських територій. До інструментів державного регулювання з метою підвищення ефективності аграрного виробництва належать спрямовані на:

підтримання цін на агропродукцію, зокрема: регулювання попиту та пропозиції; закупівельні та товарні інтервенції; прямі цінові та експортні субсидії і квоти на виробництво аграрної продукції;

зниження рівня витрат на виробництво аграрної продукції, зокрема субсидії на: матеріально-виробничі ресурси, проведення агротехнічних робіт, виплати зі страхування, виплати відсотків по кредитах, а також пільгові кредити та податкові пільги агровиробникам.

До інструментів державного регулювання стосовно забезпечення соціальної захищеності сільського населення та розвитку соціально-виробничої інфраструктури сільських територій віднесено регіональні і соціальні програми з розвитку виробничої та утримання соціальної інфраструктури села, несільськогосподарської зайнятості сільського населення, а також системи трансфертних платежів сільським жителям.

На нашу думку, державне регулювання аграрного сектора слід доповнити законодавчо-правовим та нормативним інструментарієм, що забезпечить розподіл повноважень між суб'єктами влади, визначить їх функції, врегулює взаємовідносини між суб'єктами різних форм власності, встановить чіткі виробничі та соціальні норми і нормативи та інше. Доцільним буде також доповнити цей інструментарій специфічними (пропагандистськими) методами, за допомогою яких пропагувати сільськогосподарське виробництво, стимулювати до праці на землі і проживання в сільській місцевості, сприяти розвитку органічного виробництва та підтримки місцевих звичаїв і традицій. У свою чергу, дискусійним є доцільність втручання держави в цінове регулювання на агропродукцію, оскільки в ринковій економіці основним регулятором ціни є ринковий механізм, а пряме державне втручання в ціноутворення малоефективне. Важливішою є реалізація політики протекціонізму та забезпечення умов для функціонування ринку, який встановить ціну, прийнятну як для виробника, так і споживача.

У системі державного регулювання сільського розвитку важлива роль належить регіональним програмам соціально-економічного й екологічного розвитку, сутність яких полягає в комплексному підході до вирішення основних цілей і завдань забезпечення збалансованого розвитку сільського життєвого середовища, а саме [84, с. 103]: забезпечення збалансованого соціально-економічного розвитку регіону, зокрема сільської місцевості; залучення інвестицій до пріоритетних видів економічної діяльності через створення спеціальних економічних зон, спільних підприємств тощо; удосконалення структури господарського комплексу конверсією, переорієнтацією окремих підприємств машинобудівної галузі на випуск гостродефіцитних сільськогосподарських машин і устаткування, товарів тривалого користування для населення тощо; стимулювання раціонального використання ресурсів регіону (природних, матеріальних, трудових, фінансових та інших); захист довкілля в регіоні; поліпшення демографічної ситуації та інше; як результат виконання перелічених цілей і завдань – поступове підвищення життєвого рівня населення регіону.

Регіональні програми складають на короткотерміновий (до 1 року), середньотерміновий (від 1 до 5 років) і довготерміновий (понад 5 років)

періоди. При розробленні програми беруть до уваги діяльність усіх суб'єктів господарювання, в тому числі основних організаційних (селянських господарств, партнерств і корпорацій) та організаційно-правових форм підприємств (відкритих і закритих акціонерних товариств, товариств з обмеженою відповідальністю, командитних товариств та інших) [84, с. 103].

У Регіональній стратегії розвитку Закарпатської області до 2015 р. [216] чітко окреслено пріоритетні види економічної діяльності, ефективне функціонування яких сприятиме передусім забезпеченню сільського розвитку, підвищенню добробуту і якості життя сільських мешканців. У законодавчому забезпеченні є ряд напрацювань, спрямованих на відродження сільських територій, підвищення ефективності аграрного виробництва, соціальної сфери та збереження природного середовища сільської місцевості.

Сільський розвиток тісно пов'язаний з категорією земельних відносин, що охоплюють широке коло питань як економічного (виробничого), так і законодавчо-правового характеру. Законодавчою основою для вирішення проблем у земельних відносинах є Земельний кодекс України, який набрав чинності 1 січня 2002 року і є основний документом земельного законодавства, яким регулюються земельні відносини з метою створення необхідних умов для раціонального використання й охорони земель, рівноправного розвитку всіх форм власності на землю і форм господарювання [99]. Проте цей закон не вирішує усіх питань, пов'язаних з функціонуванням ринку землі.

Важливу роль у формуванні механізму реалізації земельної реформи відіграли укази Президента України „Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва” [194] та „Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям” [201], де чітко окреслено економічний, соціальний і правовий зміст земельної реформи в Україні, поставлено завдання створення однакових умов для розвитку різних форм власності на землю та господарювання на ній, гарантовано можливість їх вільного вибору громадянами держави, передбачено приватизацію земель селянами

шляхом передачі земель державної власності у колективну власність недержавним сільськогосподарським підприємствам.

Важливим для законодавчого забезпечення сільського розвитку є Закон України „Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві” [202], що окреслює заходи щодо соціального розвитку села, з наголосом на першочергових організаційно-економічних і правових заходах, які мають бути реалізовані на сільських територіях. Мінімальний розмір державних капіталовкладень, спрямованих на зміцнення матеріально-технічної бази соціальної сфери села та АПК, має становити не менше 1 % ВВП (на будівництво об’єктів невиробничого призначення у сільській місцевості спрямовується не менше 50 % державних капіталовкладень, передбачених відповідною статтею). Проте закон не виконується, особливо в частині надання переваги селу порівняно з містом (у розрахунку на душу населення) у спорудженні житла, закладів освіти, культури і спорту, охорони здоров’я, побуту, торгівлі, комунальних об’єктів, електро- й водопостачання тощо, та в забезпеченні якісного медичного, культурного, спортивного, комунально-побутового, транспортного і торговельного обслуговування села. Ці капіталовкладення повинні виділятися у Державному бюджеті України окремим рядком, але, починаючи з 2000 р., лише у 2001, 2002, 2004, 2006 та 2008 рр. видатки на розвиток сільських територій та АПК перевищили 1% ВВП. Щодо вимоги спрямування не менш як 50 % капіталовкладень на будівництво об’єктів невиробничого призначення в сільській місцевості, то вона не була виконана жодного разу [212, с. 48].

З метою забезпечення збалансованого сільського розвитку державним фінансуванням на період 2008-2015 рр. було передбачено 120,8 млрд. грн., з них на [184]: забезпечення розвитку соціальної сфери та сільських територій 15,7 млрд. грн.; розвиток аграрного ринку – 49,7 млрд. грн.; фінансове забезпечення аграрного сектору – 14,0 млрд. грн.; удосконалення та реформування системи управління в аграрному секторі – 17,5 млрд. грн.; підвищення якості професійної освіти – 18,4 млрд. грн.; розвиток аграрної науки – 5,3 млрд. грн. та забезпечення розвитку дорадництва 96,3 млн. грн.

Засади регуляторної політики держави стосовно стимулювання розвитку регіонів та подолання депресивності територій визначає Закон України „Про стимулювання розвитку регіонів” [208]. Законом окреслено комплекс заходів, спрямованих на досягнення сталого розвитку регіонів шляхом поєднання економічних, соціальних та екологічних інтересів на загальнодержавному і регіональному рівнях, максимально ефективного використання потенціалу регіонів в інтересах їх жителів та держави в цілому.

Зважаючи на значні території гірської місцевості регіону (майже 45,0 %) актуальним є Закон України „Про статус гірських населених пунктів в Україні” [207], в якому встановлено критерії, за якими населені пункти набувають статусу гірських, визначено основні засади державної політики щодо розвитку гірських населених пунктів та гарантії соціального захисту громадян, що у них проживають, працюють або навчаються. Громадянам, які проживають на зазначених територіях, надаються пільги, за якими розмір державних пенсій, стипендій, усіх передбачених чинним законодавством видів державної матеріальної допомоги збільшується на 20 відсотків.

Системний підхід до вирішення проблемних питань сільського розвитку було застосовано при формуванні Концепції Національної програми відродження села на 1995-2005 рр. [191], де було зроблено спробу узагальнити кризові явища, що виникли в процесі забезпечення розвитку сільського життєвого середовища. Концепція ставила за мету виведення села на світовий рівень розвитку, створення соціально-економічних умов для відродження селянина – справжнього господаря на землі, здійснення земельної реформи та формування повноцінного життєвого середовища в сільській місцевості. Однак положення, зазначені в Концепції, не стали складовою регуляторної політики держави стосовно регіонального розвитку.

Не дала очікуваних результатів і реорганізація аграрних підприємств, окреслена Указом Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки” [195], оскільки відбулася тільки формальна зміна організаційно-правових форм господарювання на селі. Фактично селяни-господарі не були повною мірою готові до ринкових трансформаційних змін. Попри це, формування

законодавчого забезпечення у напрямі успішного завершення земельної реформи базувалося на прийнятті таких нормативно-правових актів, як закони України „Про власність” [173], „Про фермерське господарство” [209], „Про колективне сільськогосподарське підприємство” [189], „Про форми власності на землю” [210], „Про плату за землю” [199]; укази Президента України „Про заходи щодо реформування аграрних відносин” [188], „Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям” [201] та інші.

Пріоритетність розвитку агропромислового комплексу та соціального розвитку села в національній економіці було обумовлено Законом України „Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року” [198], де наголошувалась на винятковій значущості та незамінності продукції сільського господарства в життєдіяльності людини і суспільства, потребі відродження селянства як господаря землі, носія моралі та національної культури. Основними складовими державної аграрної політики визначено комплекс правових, організаційних і економічних заходів, спрямованих на підвищення ефективності функціонування аграрного сектора економіки, розв'язання соціальних проблем сільського населення та забезпечення комплексного і сталого розвитку сільських територій. При цьому основні засади державної аграрної політики поширюються на окремі види економічної діяльності, пов'язані з сільським розвитком, зокрема: сільське та рибне господарство, харчову промисловість і перероблення сільськогосподарських продуктів, аграрну науку і освіту, соціальну сферу села, їх матеріально-технічне та фінансове забезпечення.

У статті 4, зазначеного Закону окреслено шляхи реалізації основних пріоритетів державної аграрної політики, серед них: комплексний розвиток сільських територій, підвищення соціального захисту і життєвого рівня селян; забезпечення надійного функціонування соціальної інфраструктури села в нових економічних умовах; формування механізмів і визначення управлінських структур, які забезпечуватимуть їх реалізацію на всіх рівнях; відновлення, створення і забезпечення державою формування системи державного регулювання демографічних процесів сільського розвитку; реалізація програм стимулювання розвитку депресивних територій; наближення та вирівнювання умов

життєдіяльності міського і сільського населення, формування комплексної системи підприємств, установ та організацій, які надаватимуть необхідні послуги сільському населенню; сприяння збільшенню зайнятості сільського населення шляхом державної підтримки розвитку підприємництва; створення умов для збереження та розвитку малих, віддалених і таких, що занепадають, сільських поселень; сприяння підвищенню рівня доходів сільського населення, удосконалення загальнообов'язкового пенсійного страхування працівників сільськогосподарства; стимулювання закріплення на селі спеціалістів сільськогосподарства, освіти, культури, охорони здоров'я та побутового обслуговування

Найгостріші проблеми сільського розвитку виокремлено у Концепції Комплексної програми підтримки розвитку українського села на 2006-2010 роки, яка була схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 грудня 2005 р. [116]. Акцентувалась увага на складній ситуації у соціальній сфері села, безробітті, бідності та трудовій міграції, занепаді соціальної інфраструктури, поглиблення демографічної кризи та відмиранні сіл. В аграрній сфері низькою є ефективність сільськогосподарського виробництва, яка не забезпечує навіть його простого відтворення. З метою виконання названої Програми у сфері сільського розвитку необхідним є: забезпечення комплексного, багатофункціонального розвитку сільських територій; орієнтація роботи міністерств та інших центральних органів виконавчої влади на задоволення потреб сільських жителів, активізацію ініціативи громад і органів місцевого самоврядування щодо розвитку інфраструктури села; забезпечення її надійного функціонування в нових економічних умовах; створення умов для розширення сфери зайнятості на селі на основі ефективного використання природоресурсного потенціалу сільських територій, стимулювання розвитку підприємництва як у сільському господарстві, так і в несільськогосподарських видах діяльності; забезпечення істотного підвищення рівня доходів та поліпшення соціального захисту сільського населення; розроблення та виконання регіональних програм розвитку сільських територій; наближення та вирівнювання умов життєдіяльності міського та сільського населення, формування мережі підприємств, установ та організацій, які надаватимуть

необхідні послуги сільському населенню; стимулювання закріплення на селі спеціалістів сільського господарства, освіти, культури, охорони здоров'я, житлово-комунального та побутового обслуговування; заохочення молоді до роботи і проживання в сільських населених пунктах; запобігання занепаду депресивних сільських територій, розширення можливостей сільських громад розв'язувати проблеми життєдіяльності населення; облаштування під'їздів з твердим покриттям до кожного сільського населеного пункту; забезпечення сільського населення загальнодоступними телекомунікаційними послугами та рухомим (мобільним) зв'язком; комп'ютеризація сільських рад, закладів освіти та охорони здоров'я і забезпечення доступу до Інтернету.

У 2007 р. було розроблено і прийнято Державну цільову програму розвитку українського села на період до 2015 р. [184], де окреслено завдання сільського розвитку на перспективу, які є логічним продовженням Концепції Національної програми відродження села на 1995-2005 рр. та Комплексної програми підтримки розвитку українського села на 2006-2010 рр. Відмінністю є те, що в цільовій програмі означено виконання поставлених завдань за відповідними роками з урахуванням прогнозних обсягів та джерел фінансування як з державного, так і місцевих бюджетів. До основних завдань Програми віднесено збереження сільських населених пунктів та забезпечення їх об'єктами соціальної інфраструктури; забезпечення формування ємності аграрного ринку шляхом виробництва вітчизняної сільськогосподарської продукції в обсязі, що гарантує продовольчу незалежність країни; формування прозорих та ефективних каналів надходження продукції від виробника до споживача; підвищення рівня зайнятості та доходів сільського населення.

Для Закарпатської області, передусім її передгірної і гірської природно-економічних зон, важливим є законодавче забезпечення у сфері туризму, зокрема сільського зеленого. Ще в 2003 р. розроблено проект Закону України „Про сільський зелений туризм” [204], який повинен врегулювати правові, організаційні та соціально-економічні засади реалізації державної політики у зазначеній сфері; забезпечити закріплені Конституцією України права громадян на відпочинок, свободу пересування, охорону здоров'я, на безпечне для життя і здоров'я довкілля, задоволення духовних потреб та інших прав при здійсненні туристичних

подорожей; установити засади раціонального використання туристичних ресурсів; врегулювати відносини, пов'язані з організацією та здійсненням сільського зеленого туризму на території України.

Прийняття цього Закону сприяло передусім створенню нових робочих місць у тих видах економічної діяльності, які не потребують значних капіталовкладень. До них належить і сільський зелений туризм, або його різновиди: агротуризм, що має як пізнавальний, так і відпочинковий характер, і безпосередньо пов'язаний з використанням власних садіб сільського населення, або земель сільськогосподарських підприємств, які тимчасово не використовуються в аграрній сфері; відпочинковий, який формується передусім на власних садибах сільських господарів з використанням наявного потенціалу природних, рекреаційних, історичних та інших визначних пам'яток сільської місцевості; екотуризм як науково-пізнавальний, що є притаманним для сільської місцевості, територій природно-заповідного фонду, а саме: природні і біосферні заповідники, національні природні та регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, резервати зі збереження природи, де передбачено відповідний режим охорони і накладаються певні обмеження стосовно навантажень на екосистему з відповідною регламентацією видів розважального відпочинку.

У законодавчому забезпеченні сільських територій, сільського життєвого середовища, зокрема Закарпатської області, де 51,2 % припадає на лісові та лісовкриті території, вагоме місце займає постанова Кабінету Міністрів України „Про затвердження Державної цільової програми „Ліси України” на 2010-2015 роки”, метою якої є визначення основних напрямів збалансованого розвитку лісового господарства, спрямованих на посилення екологічних, соціальних та економічних функцій лісів. Очікувані результати від впровадження Програми – це збільшення на 0,5 млн. га площ лісів та підвищення лісистості території України до 17,6 % [183].

У процесі забезпечення розвитку сільського життєвого середовища важливими є нормативні документи, що сприяють розвитку індивідуального житлового будівництва на селі, розширення мереж водо-, газо-, теплопостачання та інші. Зокрема, постанови КМУ “Про заходи

щодо підтримки індивідуального житлового будівництва на селі” [187], “Про розвиток житлового будівництва та поліпшення соціально-демографічної ситуації на селі” [186], “Про водопостачання сільських населених пунктів України” [175], “Про газифікацію сільських населених пунктів та збільшення використання електричної енергії на побутові потреби села” [176], “Про вдосконалення формування інвестицій на соціальний розвиток села та агропромислового комплексу” [172], „Про заходи щодо підтримки індивідуального житлового будівництва на селі” [179], Положення про порядок формування і використання коштів фондів підтримки індивідуального житлового будівництва на селі, затверджене постановою КМУ [167] та інші.

З прийняттям Закону України „Про місцеве самоврядування в Україні” (№ 280/37-ВР від 21 травня 1997 р.) [192] децентралізовано представницьку владу, зміцнено органи місцевого самоврядування через прямі вибори сільських, селищних і міських голів. Закон України „Про місцеві державні адміністрації” (№ 586 – XIV від 09 квітня 1999 р.) [193] централізував районну і обласну виконавчі влади. Міцна місцева і регіональна влада, як засвідчує досвід країн Європейського Союзу, здатна продукувати дієві стратегії та програми прикордонної співпраці, організовувати їх реалізацію, сприяти впровадженню необхідної законодавчої та нормативної бази, вирішувати питання фінансування з державного бюджету, брати активну участь у розробленні та реалізації проектів прикордонного співробітництва.

Окремою темою для дослідження є розвиток сільських громад, реалізація перспектив формування економіки сільських територій. Проблеми сільських територій не обмежуються лише розвитком агропромислового комплексу. В Україні понад 28 тисяч сільських населених пунктів, у яких проживає третина населення держави. У сільськогосподарському виробництві зайнято майже 5 млн. осіб, що становить 34 % до загальної кількості населення, яке проживає в сільській місцевості. На макроекономічному рівні окреслено базові пріоритети і стратегічні орієнтири державної регіональної політики у сфері сільського розвитку, а саме [24]: створення сучасних умов життя на селі в соціальному, культурному і духовному розумінні; реалізація земельної, медичної, освітньої реформ, а також реформи соціального забезпечення

повинні сприяти підвищенню якості життя селян; забезпечення комплексного і збалансованого розвитку сільських територій на основі зростання доходів та підвищення життєвого рівня сільських мешканців; створення нових робочих місць у сільській місцевості; залучення молодих спеціалістів до розбудови села; фінансова підтримка ефективного функціонування сільгосп підприємств, фермерських господарств, у тому числі фермерів-початківців, сімейних ферм на селі та господарств населення; розвиток кооперації – споживчої, збутової, обслуговуючої, кредитної; відродження підприємницької активності; сприяння з боку місцевих органів влади в організації та проведенні ярмарків і виставок із продажу сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки, налагодження ефективної роботи оптових ринків сільськогосподарської продукції.

3.3. Регіональний менеджмент у формуванні стратегічних орієнтирів розвитку аграрної сфери

Результативність функціонування будь-якого з видів економічної діяльності обумовлює необхідність обґрунтування виважених управлінських підходів. Господарювання в умовах поглиблення ринкових відносин посилює потребу в пошуку інноваційної моделі управління з метою забезпечення ефективного регіонального розвитку на основі врахування регіональних властивостей і пріоритетів територіальних економічних систем. При цьому аграрне господарювання як важлива складова розвитку регіональної економіки залежить від багатьох чинників, одним з яких є дієвий менеджмент. Сфера аграрного розвитку є життєво необхідною складовою регіональної економічної системи, де пріоритетною галуззю виступає сільське господарство, яке забезпечує аграрною продукцією потреби населення регіону та країни в цілому. Аграрний сектор є стрижневою основою для розвитку сільських територій, сприяє підвищенню зайнятості і зменшенню безробіття, що характерно для багатьох сільських регіонів України. В нинішніх умовах господарювання аграрна сфера проходить складний процес адаптації до євроінтеграційних вимог щодо становлення аграрного ринку і сучасного

ведення виробництва. Важливим при цьому є формування сприятливого середовища для забезпечення ефективного функціонування аграрного сектора на основі регіонального менеджменту з окресленням стратегічних орієнтирів перспектив його розвитку.

Умови поглиблення ринкових процесів у сфері аграрного господарювання потребують пошуку нових підходів до формування моделі регіонального менеджменту з метою виокремлення стратегічних орієнтирів і забезпечення ефективного розвитку аграрної сфери. Оскільки сфера аграрного розвитку відіграє важливу роль у життєзабезпеченні мешканців сільських територій, то її вплив поширюється і на забезпечення збалансованого соціально-економічного розвитку регіону в цілому. При цьому формування дієвого регіонального менеджменту в аграрному секторі обумовлюється внутрішніми і зовнішніми чинниками впливу, національними й економічними регіональними інтересами.

Проблемам розвитку аграрної сфери економіки України та її регіонів, аналізу стану і перспектив її зростання присвячені наукові праці вітчизняних вчених-економістів М. Присяжнюка, М. Зубця, П. Саблука, В. Месель-Веселяка, М. Федорова [3], М. Лендела [122; 123], Т. Осташко [156], М. Орлатого, І. Гнибіденка, І. Демчика [219] та інших. Зокрема, ними було запропоновано науково-практичні підходи до забезпечення перспективного розвитку аграрного сектору в умовах трансформаційних змін та з урахуванням еволюційного розвитку аграрних відносин на рівні регіону, а також сільського розвитку та розвитку сільських територій як середовища аграрного виробництва.

Проблематика регіонального менеджменту сфери аграрного господарювання, інституційних засад і механізму державного регулювання досліджуваної сфери висвітлені в роботах М. Латиніна [120], Ю. Лопатинського [126], Н. Павліхи [157] та інших. Водночас дослідження потребують регіональні особливості формування дієвого менеджменту на основі окреслення стратегічних орієнтирів розвитку аграрної сфери.

Пріоритетним напрямом функціонування аграрної сфери є виробництво сільськогосподарських продовольчих продуктів. В аграрному секторі формується продовольча безпека країни та її регіонів, оскільки саме за його допомогою забезпечуються основні потреби

населення у продуктах харчування та виробляється сировина для переробних галузей. При цьому будь-яка країна намагається формувати власне продовольче забезпечення на основі розширеного відтворення агропромислового виробництва, що в подальшому сприятиме підтриманню стратегічного рівня національної безпеки. Активізація відміченого процесу сприятиме формуванню дієвого менеджменту аграрним сектором передусім на рівні регіонів країни.

Формування і забезпечення результативності регіонального менеджменту в аграрній сфері відбувається під впливом і з урахуванням національних і економічних інтересів суспільного розвитку. Серед пріоритетних національних і економічних інтересів у зазначеній сфері можна окреслити такі [79]:

- формування конкурентоспроможної економічної системи, зокрема продовольчої безпеки країни та її регіонів на основі розвитку аграрного сектору;

- здійснення прогресивних економічних перетворень у сфері аграрного виробництва на базі власної моделі реформ;

- завершення проведення земельної реформи, підтримка сільськогосподарських та фермерських підприємств в аграрній сфері АПК;

- подальше реформування агропромислового комплексу, відродження сільських територій, сприяння сільському розвитку;

- забезпечення населення продовольчими товарами, поліпшення якості й структури споживання на основі вирощування органічної сільськогосподарської продукції;

- розвиток внутрішнього ринку та внутрішнього попиту на продукцію сільського господарства та харчопереробної промисловості;

- забезпечення конкурентоспроможності вітчизняної продукції агропромислового комплексу;

- нарощування експортного потенціалу зернобобових та технічних культур;

- ефективне використання вигідності геостратегічного розташування з метою здійснення міжнародного транзиту.

У процесі формування науково-практичних підходів до здійснення регіонального менеджменту аграрної сфери врахування відмічених вище

інтересів суспільного розвитку сприятиме окресленню стратегічних орієнтирів досліджуваної нами Закарпатської області. Завданням регіонального менеджменту аграрної сфери регіону щодо сприяння його перспективному розвитку повинно бути [32, с. 242-243; 109]:

1) розширене відтворення аграрного виробництва як пріоритетного виду економічної діяльності, що є традиційним для Закарпатської області. Виробництво тих видів сільськогосподарської продукції, з яких вона має конкурентні переваги (овочі, картопля, фрукти, ягоди, виноград), підняття до належного рівня виробництва кормів для тваринництва та відновлення поголів'я ВРХ, особливо овець, хоча б до рівня початку 90-х років ХХ ст. (як базової основи). З цією метою доцільно переглянути і скоригувати управлінські підходи з урахуванням рівня забезпеченості сільськогосподарською продукцією населення краю;

2) підвищення конкурентоспроможності провідних видів економічної діяльності КВЕД у сфері аграрного виробництва і тих видів, які можуть використовувати аграрну продукцію для власного розширеного розвитку: секцій А – сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство; розділ 10 (секція С – переробна промисловість) – виробництво харчових продуктів та 11 – виробництво напоїв; секція І – тимчасове розміщування й організація харчування; секція Т – діяльність домашніх господарств, передусім за рахунок виробництва органічної продукції, в тому числі шляхом використання значних запасів продукції побічного користування лісу, нарощування продукції рибальства за рахунок водоймищ при спорудженні середніх ГЕС на прикордонній р. Тиса та мінігідроелектростанцій у верхів'ях малих рік;

3) використання термальних вод регіону з метою організації тепличних господарств з вирощування овочевої продукції, альтернативних джерел електроенергії на основі будівництва мінігідроелектростанцій і використання потужності малих рік і потоків, встановлення вітроенергетичних установок, що сприятиме виробництву дешевої електроенергії;

4) раціональне використання земельних ресурсів, передусім сільськогос-подарського призначення, оскільки земля є головним засобом

виробництва і при дбайливому ставленні до неї має здатність підвищувати родючість;

5) оптимізація розміщення продуктивних сил сільськогосподарського виробництва в розрізі природно-економічних зон регіону (низинної, передгірної і гірської) з вилученням деградованих земель з обробітку;

б) технічне і технологічне оновлення аграрного виробництва, що потребує системного і комплексного управлінського підходу для вирішення проблемних питань як на регіональному, так і державному рівні. Необхідно виходити з того, що технічне оснащення АПК має високий ступінь зношеності виробничих засобів, тому доцільно створити сучасну ринкову систему матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарського виробництва, цілеспрямовано вдосконалювати практику лізингу сільгосптехніки;

7) створення на селі сучасної ринкової інфраструктури (гуртових аграрних ринків, торгових домів, розвиток біржової торгівлі), а також здійснення сільськогосподарської кооперації на базі селянських і фермерських господарств, у тому числі підприємств малого бізнесу, з метою створення кластерів у АПК.

Для активізації регіонального менеджменту у сфері аграрного розвитку області вважаємо за доцільне вжиття виконавчими органами державної влади заходів з виявлення резервів і проведення ревізії наявних виробничих потужностей м'ясокомбінатів, молокозаводів в усіх районах та за всіма формами власності, з метою визначення їх спроможності здійснювати переробку сільськогосподарської сировини рослинного і тваринного походження нині й на перспективу, і подальшого вироблення завдань для керівних органів районної ланки. Необхідним є також створення нових мобільних міні-підприємств з глибокої переробки сільськогосподарської сировини рослинного і тваринного походження та продукції побічного користування лісу. Крім того, доцільно створити державні запаси на регіональному рівні у двохкратному розмірі, як це практикується в Канаді, США та країнах Європейського Союзу. Це ж стосується і м'ясних продуктів, запаси яких необхідно створювати шляхом заморожування та більш глибокої переробки.

Дослідження розвитку аграрного сектору Закарпатської області обумовлює необхідність формування ефективного механізму регіонального менеджменту. Особливої уваги потребує формування самодостатньої потужної економічної системи регіону з урахуванням провідних видів сільськогосподарської продукції на основі розвитку аграрної сфери. Це передусім стосується зернобобових і технічних культур. Вважаємо, що в реформуванні аграрного сектору допущені прорахунки, оскільки в регіонах України, як і в Закарпатській області, відбулась трансформація сільськогосподарських підприємств у господарства населення, які стали основними товаровиробниками за більшістю видів рослинницької і тваринницької продукції. Водночас недостатнім є матеріально-технічне забезпечення дрібних товаровиробників, що не сприяє підвищенню ефективності виробництва сільськогосподарської продукції без відповідної підтримки з боку держави. Аналогічна ситуація і з фермерськими господарствами, розміри яких щодо наявності сільськогосподарських угідь незначні й не відповідають стандартам західноєвропейських, американських, австралійських держав, тому земельну реформу необхідно завершити шляхом кооперування дрібних селянських господарств.

Таким чином, як свідчить дослідження, сучасні умови господарювання у сфері аграрного розвитку зумовлюють формування інноваційного підходів регіонального менеджменту для перспективного розширеного відтворення аграрного виробництва у Закарпатській області. З цією метою окреслено ряд важливих завдань регіонального менеджменту, вирішення яких сприятиме досягненню цілей аграрного розвитку на основі окреслених стратегічних орієнтирів.

Пріоритетними серед відмічених завдань регіонального менеджменту є формування науково-практичних управлінських підходів до забезпечення конкурентоспроможності виробництва продуктів харчування, передусім шляхом вирощування органічної, якісної і безпечної сільськогосподарської продукції, попит на яку зростає, зокрема й у світі. Дослідження підтвердило, що Закарпатська область має переваги порівняно з областями Карпатського регіону та іншими областями України у виробництві продукції виноградарства та садівництва, вирощуванні ранніх овочів. При цьому необхідним ширше використання

геоекономічного розташування прикордонного регіону для розвитку транскордонного співробітництва саме в галузі аграрного виробництва з метою обміну досвідом, популяризації традиційних видів власного сільськогосподарського виробництва та координації спільних зусиль з розвитку прикордонних сільських територій.

3.4. Перспективи сільського розвитку регіону

Вирішення проблем сільського розвитку – важке і складне завдання. Складність полягає в багатогранності проблеми, множинності шляхів вирішення, різноманітності інтересів суб'єктів. Одним із напрямів її розв'язання є впровадження дієвого економічного механізму. Доцільно відмітити окремі аспекти з вирішення цієї проблематики:

- необхідність створення умов для забезпечення сільського розвитку, ефективного функціонування ринкового механізму на сільських територіях (рівень прибутковості сільського господарства, земля – товар);
- збалансування ринку продовольчих товарів, виробничої сфери та споживання (структура ринку продуктів харчування та частка вітчизняного товаровиробника) (рис. 3.2);
- реалізація політики протекціонізму сільськогосподарського виробника (обмеження імпорту, контрабанди продуктів харчування);
- популяризація пріоритетних видів економічної діяльності сільських територій, зокрема аграрного сектору, лісогосподарської, рекреаційно-туристичної й санаторно-курортної сфер; ефективне функціонування сільського господарства, відродження селянства як класу (дискусійно);
- підтримка підприємницької діяльності і розвиток малого та середнього бізнесу в усіх видах економічної діяльності сільських територій;
- державна підтримка та гарантії збуту сільськогосподарської продукції;
- підтримка сільського розвитку, розвитку сільських територій регіональними інституціями;

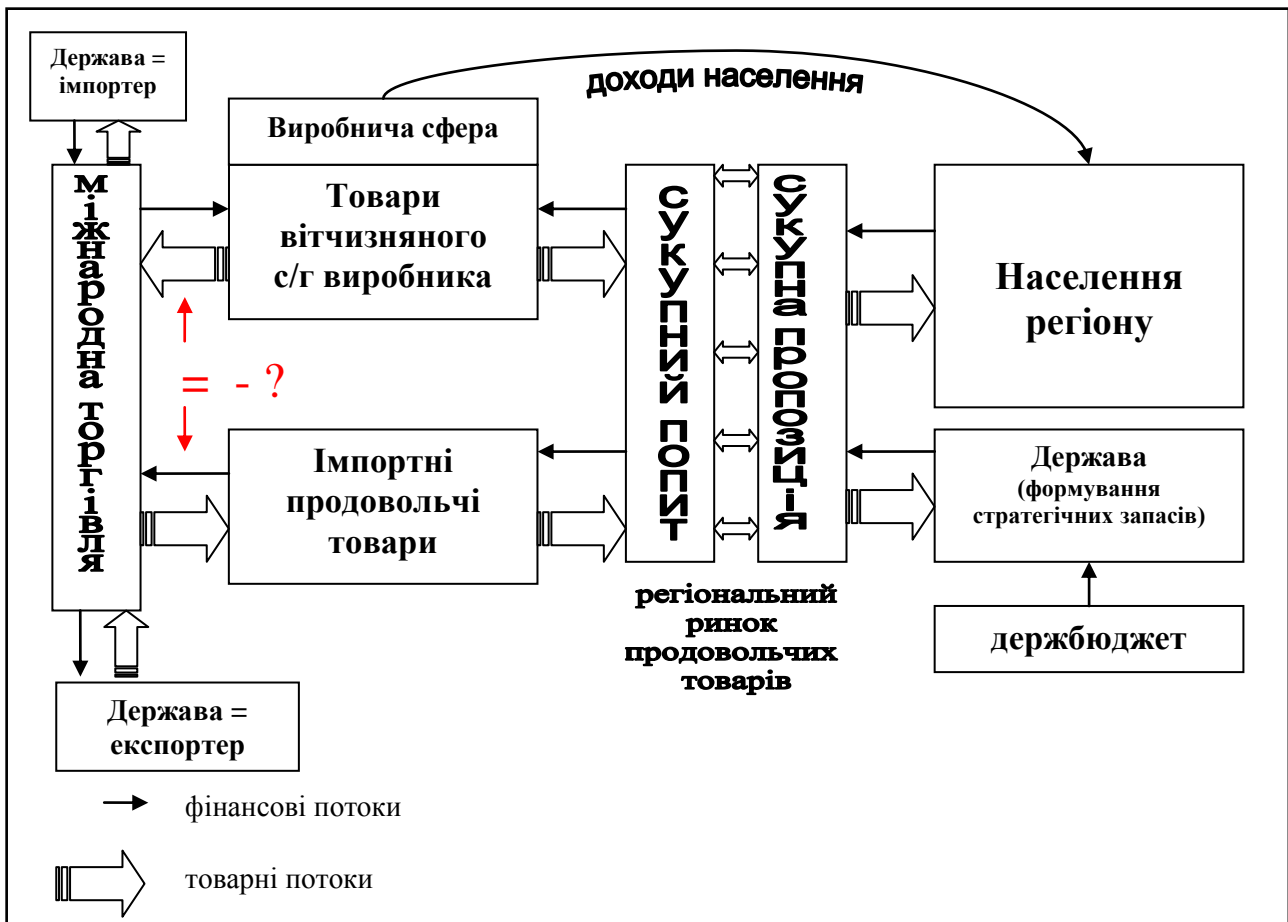

Рис. 3.2. Концептуальна модель товарних і фінансових потоків формування ринку продовольчих товарів (авторська розробка).

- розбудова інфраструктури сільських територій (виробничої, ринкової, соціальної);
- екологізація сільськогосподарського виробництва, ведення органічного сільського господарства (дискусійне питання, механізм реалізації);
- концепція сталого розвитку: практична реалізація;
- усунення корупції, лобіювання власних інтересів агровиробників.

На рис. 3.2 у представленій моделі відображено необхідність збалансування експортних та імпортних потоків продовольчих товарів регіону, оскільки ситуація, що склалася за останні роки, коли експорт продукції сільського господарства скорочується, а імпорт навпаки, зростає, призводить до відтоку фінансових ресурсів з регіону, а відтак до втрати обігових коштів сільськогосподарських виробників та переробної сфери і зниження платоспроможності населення.

Важливою складовою забезпечення збалансованого сільського розвитку, розвитку сільських територій є формування регіональної

інфраструктури та логістики. Слід наголосити, що їх розвиток повинен відбуватися випереджаючими темпами інакше інфраструктура виступатиме стримуючим або обмежуючим фактором.

В основі будь-якої економічної системи функціонує власний економічний механізм, який забезпечує дієвість та певну ефективність господарської діяльності суб'єктів залежно від типу економіки та інших об'єктивних і суб'єктивних чинників. У процесі еволюції змінювалися і вдосконалювалися як економічні системи, так і механізми їх функціонування, і найбільш ефективним механізмом, який вдалося віднайти людству, є ринковий. Доцільно наголосити, що він не є ідеальним і має низку недоліків, які повинно компенсувати державне регулювання, що в комплексі з соціальними інституціями утворюють основу змішаної ринкової економіки.

З огляду на досить тривалий термін трансформаційного періоду в економіці держави доводиться констатувати, що після набуття нею незалежності, ринковий економічний механізм не вирішив низки проблем розвитку, в тому числі й сільського, та розвитку сільських територій. У науковій літературі, публікаціях засобів масової інформації та державних нормативних актах перелічено проблеми розвитку. Серед них: скорочення промислового та сільськогосподарського виробництва; високий рівень безробіття; демографічна ситуація; занепад соціальної та виробничої інфраструктури; екологічні проблеми та інші.

Наукові, державні, соціальні інформаційні ресурси містять значну кількість інформації з проблем сільського розвитку, розвитку сільських територій, що засвідчує актуальність та нагальність існуючих проблем. Однак ця інформація зводиться до констатації та виокремлення проблем, декларування мети, принципів, підходів, моделей; натомість механізм отримання бажаного результату залишається поза увагою. До прикладу, для боротьби з безробіттям традиційно наголошується на необхідності створення нових робочих місць, залучення іноземних інвесторів, мотивації самозайнятості через підприємництво та розвиток малого і середнього бізнесу. А в реальності і робочих місць створено недостатньо, і інвестиції залучити складно, і сільське населення масово не зайнято в малому бізнесі.

Проблеми, очевидно, лежать у більш глибокій площині, і їх вирішення потребує серйозних змін у підходах до управління державою, в тому числі і на рівні регіонів, регулювання ринкових відносин, збалансування економіки в цілому і виходу її з кризи. Необхідним є диверсифікація економіки країни з споживчої, на промислове та сільськогосподарське виробництво як єдино вірного шляху від занепаду до економічного розвитку. При цьому споживати товари вітчизняного виробництва, а не іноземних виробників. Цю проблему може вирішити збалансування ринкового механізму, а саме попиту та пропозиції. В Україні склалася ситуація, коли пропозиція є значною, а попит неспроможним, а це свідчить, що ринковий механізм розбалансований і не функціонує. Високий рівень пропозиції підтримується за рахунок імпорту та контрабанди іноземних товарів, внаслідок споживання яких фінансово стимулюються іноземні виробники, що можна довести, проаналізувавши структуру товарів споживання, – основна їх частка, вироблена в Китаї, Кореї, Туреччині, Польщі та інших країнах. Неспроможність попиту проявляється з причини низької купівельної спроможності суб'єктів, причина якої – комплекс проблем: занепад виробництва → безробіття → бідність → соціальні проблеми → деградація суспільства. Виправити ситуацію можна лише через відродження власного виробництва, передусім сільськогосподарської продукції, жорсткої політики протекціонізму, обмеження імпорту і стимулювання експорту, покінчивши при цьому з економічною корупцією.

В цілому стан сільського розвитку, розвитку сільських територій можна охарактеризувати як економічний занепад, з усіма впливаючими наслідками. При цьому виникає питання: у який спосіб можна вирішити цю проблему? Теоретично існують три шляхи. Перший – очікувати, що все повинен вирішити ринковий механізм. Другий – вирішення проблем сільського розвитку, розвитку сільських територій здійснювати через державне управління. Третій – задіяти і ринковий механізм і державне регулювання і соціальні інституції.

Для глибшого розуміння як проблем, так і шляхів їх вирішення спробуємо проаналізувати можливості кожного варіанту. Отже, ринковий механізм – ефективний і дієвий, але потребує створення певних законодавчих, економічних і соціальних передумов, а також усунення вад,

тому очевидним є необхідність державної підтримки. Вирішувати розглядувані проблеми винятково з позицій державного управління також неефективно з економічної точки зору, оскільки це потребує затрат значних фінансових і матеріальних ресурсів, що вже довела командно-адміністративна система управління. Отже, можна зробити висновок, що найбільш результативним є третій варіант, коли ефективне функціонування ринкового механізму та усунення недоліків забезпечуватиметься державою, а соціальні інституції стануть виразниками та захисниками інтересів населення. Постає завдання забезпечити дієвість цього економічного механізму, адже у кожного суб'єкта свої інтереси та мотиваційні чинники, які часто не співпадають. Через це доцільно створити систему цих чинників, які можуть бути фінансовими, моральними, психологічними і повинні управлятися через економічні, законодавчі, нормативні та пропагандистські методи.

Найбільш дієвим, на нашу думку, є створення економічних мотиваційних чинників, під якими розуміємо, по-перше, сам ринковий механізм, який збалансовує попит і пропозицію через регулювання ціни, а отже і отримуваного прибутку; по-друге – можливість отримання максимального прибутку лише за умови дотримання певних вимог та критеріїв, встановлених державою (суспільством, свідомістю, ментальністю...).

Законодавчі та нормативні регулятори також є ефективними, але за умови реалізації регуляторної політики держави, суб'єктів господарювання, жорсткої відповідальності за порушення – починаючи з попередження, догани і закінчуючи кримінальною відповідальністю, що повинно застосовуватися до всіх без винятку.

Через пропагандистські методи можна впливати на норми поведінки, культуру, ментальність. Як приклад – відродження селянства як класу, що є важливим чинником у вирішенні проблем сільського розвитку, розвитку сільських територій, забезпечення добробуту, якості і рівня життя сільських мешканців. Науковими дослідженнями доведено, що політика випереджального розвитку передбачає проведення активної інвестиційної, структурної, інноваційної та промислової політики. Сутність сучасної соціально-економічної стратегії і концептуальна основа реформування української економіки полягає в просуванні до постіндустріального

соціалізованого суспільства з високими характеристиками якості життя населення, формуванні нового технологічного укладу і соціально орієнтованої ринкової економіки за умови провідної ролі держави в її трансформації та регулюванні. Чинники такої стратегії [80, с. 95]: гуманізація економіки; демократизація господарського життя; екологізація економічного розвитку; формування та розширення соціальної бази реформ; розроблення та реалізація довгострокових пріоритетів; освоєння інноваційної моделі розвитку.

Складові механізму функціонування сільських територій, до яких включено: ринковий механізм, державне регулювання та соціальні інституції представлені на рис. 3.3.

МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

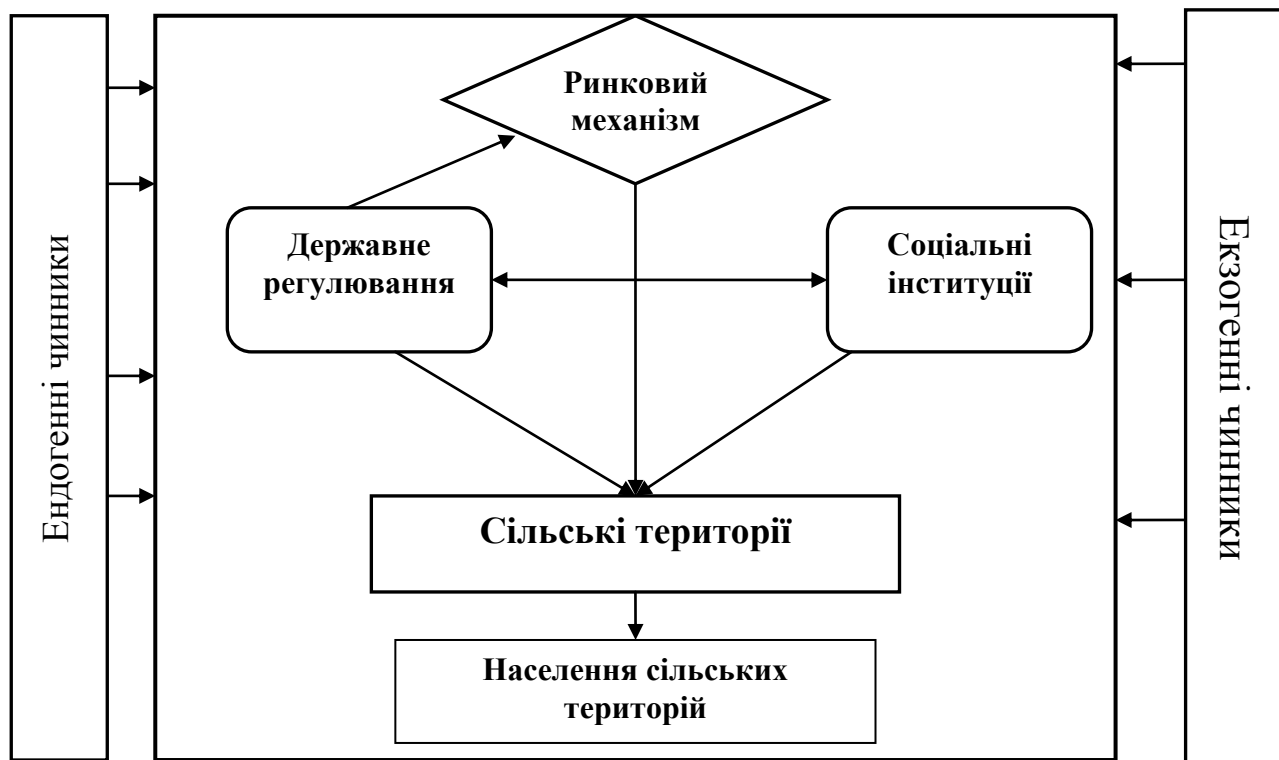

Рис. 3.3. Складові механізму забезпечення функціонування сільських територій (авторська розробка).

Серед факторів впливу, хоча вони і не є складовою механізму, виокремлено на екзо- та ендогенні, які певним чином можуть впливати на сам механізм. Кожна складова механізму виконує певні функції. Основну регуляторну функцію здійснює ринковий механізм, який збалансовує попит з пропозицією, стимулює формування пропозиції дефіцитних товарів і стримує перевиробництво товарів, вироблених у надлишку, за

рахунок конкурентного середовища та регулювання ринкової ціни на кожен вид товару. Державне регулювання, як уже відмічалось, повинно виконувати мінімальні функції держави, створювати умови для функціонування самого ринкового механізму та усувати недоліки його роботи, співпрацювати з соціальними інституціями, в разі необхідності безпосередньо впливати на сільський розвиток, розвиток сільських територій, застосовуючи відповідний інструментарій та реалізацію мотиваційних факторів забезпечення збалансованого сільського розвитку.

Соціальні інституції, до яких відносять: органи місцевого самоврядування, територіальні громади, громадські, професійні та релігійні організації, норми поведінки, традиції, тощо, більшість яких належать до сільських територій, є важливими складовими механізму функціонування, що виокремлюють територіальні відмінності та особливий колорит окремо взятого регіону. Також необхідно враховувати внутрішні і зовнішні чинники впливу на сільський розвиток які, хоча і не є складовими механізму, та в свою чергу, можуть мати значний вплив на соціально-економічний розвиток територій.

При розробленні та впровадженні механізму функціонування (регулювання, стимулювання) доцільним є формування мотиваційних чинників для всіх учасників з метою їх зацікавленості і спрямування щодо поставлених завдань.

Аргументацією на користь реалізації мотиваційних факторів у системі забезпечення збалансованого сільського розвитку слід вважати необхідність задіяння і ефективного використання ресурсів соціально-економічного і екологічного потенціалів сільських територій з метою стабільного економічного зростання.

Як наголошено в „Економічній енциклопедії”, мотивація (з *лат. movere*) – спонукання до дії; динамічний процес фізіологічного та психологічного плану, керуючий поведінкою людини, який визначає її організованість, активність і стійкість; здатність людини діяльно задовольняти свої потреби. В управлінні мотивація – це процес стимулювання працівників до здійснення ефективної діяльності, спрямованої на досягнення цілей підприємства. Мотивація необхідна для ефективного виконання прийнятих рішень і запланованих завдань. З цього приводу доцільно врахувати і теорію мотивацій Маслоу, який згрупував

потреби за п'ятьма категоріями і розмістив їх у визначеній ієрархії, удосконалення Клейтона Альдерфера, який припускає можливість переходу їх від одного рівня до іншого у різних напрямках та виокремлює три основні групи потреб [83, с. 491-492]: екзистенціальні – потреби в існуванні; соціальні – потреби у зв'язках, спрямованих на підтримку контактів, визнання, самоствердження, групової безпеки; розвитку – потреби особистісного росту, які проявляються у прагненні людини до визнання та самоактуалізації.

Серед низки теорій мотивації доцільно згадати теорію мотивації Фредерика Герцберга, сутність якої полягає в поділі на два абсолютно різних набори чинників, пов'язаних із почуттям задоволення та незадоволеності роботою. Так, були виділені „мотиватори” (чинники, що здійснюють позитивний вплив на мотивацію) і „чинники контексту”, або „гігієнічні чинники” (чинники, що негативно впливають на мотивацію, визначають незадоволення від роботи). До мотиваторів Герцберг відніс: досягнення, визнання успіху, інтерес до роботи як такої, відповідальність по службі, можливість професійного зростання. До чинників (факторів) контексту Герцберг відніс: спосіб управління, політику адміністрації, умови праці, міжособові стосунки на робочому місці, заробітну плату, невпевненість у стабільності, вплив роботи на особисте життя.

Аналізуючи різні теорії мотивації, слід зазначити, що майже всі вони акцентовані на мотивації праці робітників і спрямовані на підвищення продуктивності, і мало теорій, які глибоко аналізують дію мотиваційних чинників для управлінців різних рангів, завершуючи найвищим – державним управлінням. Лише з розвитком економічних відносин і вдосконаленням управління значну роль у теорії мотивації почали відігравати потреби більш високих рівнів. Згідно з теорією Девіда Мак Клеелланда, структура потреб вищого рівня зводиться до трьох чинників: прагнення до успіху, прагнення до влади, прагнення до визнання. При такому твердженні успіх розцінюється не як похвала або визнання з боку колег, а як особисті досягнення в результаті активної діяльності, як готовність брати участь в ухваленні складних рішень і нести за них персональну відповідальність. Прагнення до влади свідчить не тільки про честолюбство, але і показує уміння людини успішно працювати на різних рівнях управління в організаціях; прагнення до визнання – засвідчує

здатність особи бути неформальним лідером, мати власну думку і вміти переконувати оточуючих в її правильності [83, с. 491-492].

У монографії сформовано авторське бачення щодо поєднання зусиль учасників механізму забезпечення збалансованого сільського розвитку, функціонування сільських територій, вирішення завдань, що стосуються передусім владних структур, органів місцевого самоврядування, колективів промислових підприємств та різноукладних суб'єктів аграрного господарювання, та сільських жителів, мотиваційні фактори і причини, що заважають реалізації перспективних завдань сільського розвитку.

Нами запропоновано ендогенно орієнтована модель мотиваційних факторів забезпечення збалансованого сільського розвитку (табл. 3.4), що передбачає в процесі розроблення та впровадження механізму функціонування (регулювання, стимулювання) у сфері сільського розвитку формування і мотиваційних чинників для всіх учасників з метою їх зацікавленості і спрямування щодо вирішення проблемних завдань.

З огляду на зазначене виокремимо учасників (об'єкти та суб'єкти) механізму: державні органи влади; органи місцевого самоврядування; соціальні інституції; виробничі колективи; територіальні громади; інші заінтересовані суб'єкти. Оскільки під учасниками, незалежно, суб'єкт це чи об'єкт, завжди розуміємо конкретну людину з її потребами, вадами, амбіціями, ментальністю, то і формування мотиваційних чинників необхідно здійснювати з урахуванням ієрархії, матеріального становища, особистих прагнень і уподобань, колективних цілей, територіальних традицій людей.

Систематизація мотиваційних чинників відповідно до рангу та інтересів учасників, їх врахування в процесі формування, та забезпечення їх ефективної дії у складі механізму функціонування сільських територій, сприятиме суттєвому підвищенню дієвості механізму управління сільським розвитком.

Наведена ендогенно орієнтована модель формування мотиваційних факторів сільського розвитку за умови її реалізації:

- передбачатиме посилення ролі держави у продовженні і завершенні ефективних реформ на селі;
- шляхом задіяння мотиваційних факторів надаватиме імпульс у виконанні завдань соціально-економічного розвитку сільських територій;

**Ендогенно орієнтована модель формування мотиваційних факторів
забезпечення сільського розвитку***

	Учасники (працівники)		Задачі	Мотиваційні фактори	Що заважає
Суб'єкти	Державні органи влади		- Забезпечення виконання функцій держави	- Високий ступінь відповідальності; - успіх; - просування по службі;	- Рівень особистісних цінностей; - жадоба збагачення;
	Соціальні інституції	Органи місцевого самоврядування	- Забезпечення реалізації конституційних прав людини і громадянина; - створення умов для забезпечення життєво важливих потреб та законних інтересів населення; - розвиток місцевої демократії	- визнання і схвалення результату; - можливість творчого і ділового зростання; - матеріальна винагорода	- непрофесіоналізм; - лобіювання власних інтересів; - корупція
		Інші територіальні інституції	- Реалізація власних та територіальних інтересів	- Моральні чинники - матеріальні чинники	- Лобіювання власних інтересів
Об'єкти	Територіальні громади		- Участь в управлінні державними та громадськими справами; - розгляд і вирішення економічних питань місцевого значення; - вирішення соціально-культурних питань місцевого значення; - захист навколишнього середовища (екологічна функція)	- Захист прав і свобод громади; - вирішення економічних та соціальних проблем місцевого значення	- Видимість участі в управлінні; - недосконалість законодавства
	Виробництво	Промислові підприємства	- Забезпечення прибутковості підприємства	- Матеріальні чинники; - моральні чинники; - партисипативне управління	- Низький рівень дії мотиваційних чинників
		Сільсько-господарські підприємства	- Забезпечення прибутковості сільськогосподарського підприємства		
	Інфраструктура	Виробнича	- Забезпечення функціонування промислових та сільськогосподарських підприємств		
Соціальна		- Забезпечення функціонування об'єктів соціальної інфраструктури			

*Авторська розробка.

- передбачатиме високу відповідальність органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування за реалізацію завдань, викладених у

загальнонаціональних та регіональних програмних документах розвитку сільських територій;

- забезпечуватиме дотримання конституційних прав людини і громадянина та розвиток місцевої демократії;

- сприятиме формуванню здорової конкурентоспроможності та розвитку людського потенціалу;

- створюватиме умови для забезпечення результативності функціонування промислових підприємств та підприємств аграрної сфери;

- забезпечуватиме життєво важливі потреби та інтереси сільського населення.

В контексті виконання вимог загальнонаціональних законів, дотримання принципів і засад, обґрунтованих у регіональних Концепціях сталого розвитку, стратегічних програмах економічного та соціального розвитку територій реалізація наведених у відміченій моделі сприятиме формуванню збалансованого сільського розвитку, де враховуватимуться регіональні властивості територіальних систем, в тому числі традиції та ментальність територіальних громад.

Серед нормативних документів законодавчого забезпечення розвитку територій доцільно відмітити Закон України „Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України” [177], де визначено правові, економічні та організаційні засади формування цілісної системи прогнозних і програмних документів комплексного розвитку України, окремих галузей економіки, адміністративно-територіальних одиниць, в тому числі і сільських територій.

У згаданому законі окреслено передумови прийняття рішень щодо управління сільськими територіями на основі моніторингу, які є такими: аналіз ресурсного потенціалу об’єкта, оцінка його стану за основними показниками соціально-економічного розвитку, визначення сильних та слабких сторін; визначення пріоритетних напрямів соціально-економічного розвитку території на перспективу з урахуванням наявних ресурсів, галузей та сфер життєдіяльності, що відіграють вирішальну роль у її зростанні на сучасному етапі, та наявних проблем, вирішення яких потребує застосування стимулюючих заходів; розрахунок потреби в ресурсах, які необхідні для забезпечення виконання програм і планів

розвитку з урахуванням надходжень коштів із різних джерел фінансування; опрацювання комплексу організаційних заходів, які містять системний моніторинг за здійсненням програм і планів з метою визначення стану соціального та природного середовища території, динаміки її розвитку.

Для сільського розвитку на перспективу важливим є дотримання єдності принципів формування і реалізації державної аграрної політики України. Як наголошують науковці [150, с. 333], новим вимогам і глобальним тенденціям, що характеризують економіку країни як постіндустріальну, відповідають такі принципи: системність і комплексність, оскільки агропромислове виробництво є багатофункціональною та багатoeлементною системою з ускладненими внутрішніми і зовнішніми зв'язками, що потребує повноти їх урахування; поступовість та етапність як принципи еволюційного розвитку соціально-економічних систем; наступальність як необхідна характеристика успішного розвитку аграрного сектору; адекватність існуючих потреб і можливостей як невід'ємна ознака результативності здійснюваних заходів; стратегічна орієнтованість та прогностичність аграрної політики; управління ризиками розвитку сфери агропромислового виробництва; активна роль держави в модернізації агропромислового виробництва, програмно-цільовий підхід; розвиток господарського самоврядування; диференціювання у підходах до реалізації державної підтримки по галузях, суб'єктах господарської діяльності тощо з переорієнтацією державної підтримки на користь програм, фінансування яких не обмежуються вимогами СОТ; пріоритет людини як основної цінності, заради якої здійснюється економічний розвиток; превалювання економічних законів; конкурентоспроможність національного аграрного сектору на внутрішньому та зовнішньому ринку, сприяння зміцненню ринкових позицій; рівні умови, конкурентний ринок та інше.

В контексті вищевикладеного для реалізації завдань пріоритетного сільського розвитку та перспективної структурної побудови аграрного виробництва важливим є завершення аграрної і земельної реформ, утвердження цивілізованих земельних відносин та їх трансформація до ринкових умов. На часі модернізація матеріально-технічного забезпечення

аграрного виробництва, виробничої інфраструктури і ефективне використання ресурсного потенціалу аграрної сфери.

Наукові дослідження засвідчують [249, с. 7], що в Україні ресурсний потенціал сільського господарства, в основі якого високопродуктивні землі сільськогосподарського призначення та сприятливі агрокліматичні умови, має значні можливості для подальшого розвитку. Існують додаткові можливості щодо збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, внеску галузі в підвищення рівня продовольчої та енергетичної безпеки, зростання експортного потенціалу держави.

Як задекларовано у Стратегічних напрямках розвитку сільського господарства України на період до 2020 року, з метою більш повного використання потенціалу сільського господарства необхідно створити сприятливі умови, насамперед для: функціонування на рівноправній економічній основі різних організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі; гармонізації інтересів власників, найманих працівників та сільських громад; формування конкурентоспроможних на внутрішньому та зовнішніх ринках виробничих структур; забезпечення прибутковості сільськогосподарських підприємств на рівні 15-відсоткової норми, необхідної для забезпечення розширеного відтворення виробництва.

Це передбачається досягти за рахунок продовження реформ в економіці країни та її аграрному секторі в напрямі оптимального поєднання промислового і аграрного виробництва, підпорядкування їх діяльності потребам внутрішнього і зовнішнього ринків сільськогосподарської продукції та продовольства, соціально-економічного розвитку села, переходу від галузевої до територіально-самоврядної системи управління комплексним розвитком агропромислового виробництва і сільських територій, формування ефективної науково-технологічної, бюджетної, податкової, фінансово-кредитної та цінової політики держави.

У Стратегії економічного та соціального розвитку Закарпатської області до 2015 року [250, с. 48], область визнана регіоном соціально орієнтованої ринкової економіки. Пріоритетним завданням визначено стимулювання підвищення конкурентоспроможності

сільськогосподарського виробництва і запровадження системи заходів щодо комплексного і сталого розвитку сільських територій за рахунок коштів державного і місцевого бюджетів.

У названій Стратегії серед основних завдань щодо збалансованого сільського розвитку задекларовано такі [250, с. 28-29]: забезпечити умови для розвитку підприємництва в аграрному секторі; сприяти зростанню обсягів виробництва основної сільськогосподарської продукції (зерна, овочів, плодів та ягід, винограду, м'яса в живій вазі, молока) з метою більш повного насичення ринку продовольчими товарами; активізувати розширення та удосконалення інфраструктури аграрного ринку; сприяти процесу формування інтегрованих структур кооперативного типу у сферах виробництва, зберігання, збуту та пере-робки сільськогосподарської продукції, сервісному обслуговуванні; ініціювати створення на території кожної сільської ради одного сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, а на території кожного району – кооперативного агроторгового дому; створити сприятливі умови для активізації інвестиційної та підприємницької діяльності в аграрному секторі; сприяти підвищенню рівня оплати праці в сільському господарстві до середньообласного.

Зокрема, регіональна стратегія сталого розвитку Закарпатської області на перспективу передбачає співпрацю між місцевими і регіональними громадами країн-сусідів щодо стимулювання розвитку ділової інфраструктури прикордонного співробітництва, в тому числі на сільських територіях (агенцій прикордонної співпраці, європейських інформаційних центрів, двосторонніх туристичних маршрутів, програм); підготовку спеціалістів для прикордонної співпраці; розроблення та втілення спільних прикордонних проектів соціально-гуманітарного, економічного, культурного, екологічного спрямування; налагодження інформаційного обслуговування з питань діяльності ВНЗ різних країн з метою подальшого обміну студентами та їх навчання; активізацію роботи над розробкою пропозицій щодо участі в програмах фінансування ЄС та Світового банку для реалізації місцевих програм розвитку; участь у роботі міждержавних, міжурядових, міжгалузевих та міжрегіональних комісій з розвитку прикордонного співробітництва; формування інформаційного іміджу області як європейського регіону [250].

Реалізація вищевикладених завдань сільського розвитку сприятиме благоустрою сільських населених пунктів, зростанню доходів, підвищенню рівня і якості життя сільських жителів. У контексті реалізації завдань сільського розвитку зростає роль територіальних громад при розгляді і вирішенні економічних і соціально-культурних питань місцевого значення, зокрема і захисту навколишнього середовища сільських територій.

Післямова

Сільська проблематика нині набуває актуальності, оскільки на сільських територіях реалізуються соціально-економічні й екологічні інтереси різних статево-вікових груп населення, відносини людини, суспільства і природи, задовольняються матеріальні і духовні потреби людей, забезпечуються належні умови життєдіяльності. Як самостійна система сільські території об'єднують сільську поселенську мережу, природні та людські ресурси, добробут, соціальну і виробничу інфраструктуру на селі, що в результаті впливає на забезпечення збалансованого сільського розвитку в цілому.

Проведене дослідження на основі узагальнення підходів до визначення сутності понять „сільський розвиток” і „розвиток сільських територій” дало змогу встановити взаємообумовлений і взаємозалежний характер сільського розвитку, що включає розвиток сільської місцевості й сільських територій, який здійснюється в певному середовищі (в межах сільських територій). За своєю сутністю сільський розвиток являє собою процес розширеного відтворення сільських територій, що забезпечується за рахунок гармонійного взаємозв'язку економічної, соціальної та екологічної сфер. Характерною особливістю економічної сфери є розвиток сільськогосподарських і промислових підприємств, розміщених на сільських територіях або ж пов'язаних із сільськогосподарським виробництвом.

Сільський розвиток в цілому і розвиток сільських територій зокрема формують певне коло специфічних відносин, що становлять єдину систему державотворення. При цьому відродження села стає обов'язковою передумовою розвитку сільських територій, з якими безпосередньо пов'язані проблеми продовольчого забезпечення населення, актуалізації сільської проблематики з акцентуванням уваги на підвищенні якості і рівня життя сільських жителів та благоустрою сільських помешкань.

Забезпечення збалансованого сільського розвитку регіону базується на взаємозалежній зумовленості і відтворенні природної, географічної, економічної, соціальної й екологічної компонент. При цьому важливим є врахування таких пріоритетних видів економічної діяльності сільських

територій, як заготівля і переробка деревини, ведення лісового господарства, харчова і легка промисловість, машинобудування, рекреаційно-туристична діяльність, що включає надання санаторно-оздоровчих послуг. Для розвитку цих видів економічної діяльності в Закарпатській області є сприятливі передумови.

З метою ефективного використання аграрного ресурсного потенціалу слід максимально задіяти власні ресурси регіону, спрямувати зусилля на виробництво екологічно чистої сільськогосподарської продукції, ведення органічного землеробства.

Дослідженням обґрунтовано методичні підходи до оцінювання сільського розвитку, що базуються на регіональних особливостях розвитку сільських територій в розрізі природно-економічних зон Закарпатської області й дають змогу здійснити SWOT-аналіз природно-ресурсного, людського, економічного, рекреаційно-туристичного, науково-технічного, інституціонального, просторово-економічного й екологічного функціональних потенціалів регіону.

Сформована на основі зіставлення взаємного впливу сильних і слабких сторін, можливостей та загроз за основними складниками функціональних потенціалів Закарпатської області в ході аналізу тенденцій сільського розвитку матриця-SWOT дала змогу окреслити як найважливіші сильні сторони й значущі можливості, так і найслабші сторони і загрози, що дозволяє обґрунтувати стратегію регіонального розвитку і можливості регулювання сільського розвитку.

Напрями оптимізації управління сільським розвитком та шляхи раціонального використання просторово-економічного потенціалу зумовили необхідність вирішення завдання організаційного й інституційного забезпечення формування механізму облаштування сільських територій, що включає державне регулювання, регіональне управління, діагностику, моделювання, програмування і прогнозування та моніторинг сталого просторового розвитку регіону.

Запропонована ендогенно орієнтована модель мотиваційних чинників забезпечення збалансованого сільського розвитку передбачає у процесі розроблення і впровадження механізму регулювання (стимулювання) у сфері сільського розвитку формування мотиваційних чинників для всіх учасників з метою зацікавленості і спрямування їхньої

діяльності на вирішення проблемних завдань. Формування мотиваційних чинників необхідно здійснювати з урахуванням ієрархії, матеріального становища, особистих прагнень і уподобань, колективних цілей, традицій території, потреб, амбіцій, ментальності людей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрам'юк І. Чи є розвиток українського села справжнім пріоритетом державної політики? [Електронний ресурс] / І. Абрам'юк / Інститут громадянського суспільства. – 2012. – Режим доступу: <http://www.csi.org.ua>
2. Аграрна реформа в Україні /П. І. Гайдуцький, П. Т. Саблук, Ю. О. Лупенко та ін.; за ред. П. І. Гайдуцького. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 424 с.
3. Аграрний сектор економіки України (стан і перспективи розвитку) [Присяжнюк М.В., Зубець М.В., Саблук П.Т. та ін.]; за ред. М.В. Присяжнюка, М.В. Зубця, П.Т. Саблука, В.Я. Месель-Веселяка, М.М. Федорова. – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – 1008 с.
4. Аграрний форум – 2006 : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (25-29 вересня 2006 р., Суми, Україна) – Суми : ВДТ „Університетська книга”, 2006. – 360 с.
5. Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку: ін форм.-аналіт. зб./ за ред. Саблука П.Т. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – Вип. 6. – 746 с.
6. Амбросов В. Підтримка цін і стабілізація доходів сільськогосподарських товаровиробників / В. Амбросов, В. Онегіна //Економіка України. – 2002. - № 1. – С. 66.
7. Андрійчук В. Г. Сучасна аграрна політика: проблемні аспекти/ В. Г. Андрійчук, М. В. Зубець, В.В. Юрчишин. – К.: Аграрна наука, 2005. – 140 с.
8. Андрусенко Г.О. Основні напрями вдосконалення державного регулювання агробізнесу в регіоні / Г.О. Андрусенко // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. праць.– Х.: Вид-во Хар РІ УАДУ, 2002.– № 2 (13). – У 2-х ч. Ч.1.– С. 18-22.

9. Баланюк І.Ф. Реформування в аграрному секторі регіону / І. Ф. Баланюк. – К.: ІАЕ, 1999. – 270 с.
10. Барановський В.А. Територіальна модель дослідження сталого екологічного розвитку України/ В.А. Барановський//Економіка України. – 1998. - № 8. – С. 76-81.
11. Бедзір В. Закарпаття використовує свій енергоресурс мінімально. Жоден кіловат не може бути зайвим [Електронний ресурс]: / В. Бедзір//Урядовий кур'єр, 26.07.2012. – Режим доступу : <http://ukurier.gov.ua>
12. Белевят О. А. Теоретичні аспекти розвитку сільських територій як багатофункціональної системи [Електронний ресурс]/ О. А. Белевят. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/5_SWMN_2012/Economics/
13. Білик Ю. Д. Державний захист вітчизняного сільськогосподарського товаровиробника та протекціоністська політика в Україні /Ю. Д. Білик. – К. : Урожай, 2000. – 191 с.
14. Бородіна О. Соціальні інновації в системі сільського розвитку: концептуальні підходи. – Режим доступу : <http://www.library.univ.kiev.ua>.
15. Бородіна О. Сільський розвиток в Україні : проблеми становлення/ О. Бородіна, І. Прокопа//Економіка України. – 2009. - № 5 (570). – С. 74-85.
16. Васильєва Л. М. Інструменти державного регулювання аграрного сектора економіки. [Електронний ресурс] /Л. М. Васильєва. – Режим доступу : <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=350>
17. Васьківська К. Функціонування сільськогосподарських підприємств у контексті розвитку сільських територій : наукові основи, стан і перспективи: [монографія]/ К. Васьківська, І. Сембай. – Львів : ПАІС, 2009. – 196 с.

18. Ведмідь М. Збільшення площі лісів в Україні: історія, стан та перспективи / М. Ведмідь // Лісовий і мисливський журнал. – 2006. - № 1 (55) (січень-лютий). – С.6.
19. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.)/ уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2005. – 1728 с.
20. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я. В. Верменич. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 516 с.
21. Вернадский В.И. Живое вещество / В. И. Вернадский. – М.: Наука, 1978. – 357 с.
22. Вернадский В.И. Размышления натуралиста: научная мысль как планетное явление / В. И. Вернадский. – М.: Наука, 1977. – 191 с.
23. Вернадский В.И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружения / В. И. Вернадский. – М.: Наука, 1965. – 324 с.
24. Вирішення проблем розвитку сільських громад має стати окремою темою для держави [Електронний ресурс]: офіційне-інтернет представництво. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/27192.html>
25. Властивості навколишнього середовища (довкілля) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://studentam.net.ua/content/view/5794/129/>
26. Возгрин В. Е. Гренландия и гренландцы / В. Е. Возгрин. – М. : Мысль, 1984. – 157 с.
27. Воропай Л. І. Українські Карпати / Л. І. Воропай, М. О. Куниця. – К. : Радянська школа, 1966. – 167 с.
28. Гаврилко П.П. Пріоритети збереження трудового потенціалу сільських територій / П.П. Гаврилко // Ефективна економіка. – 2012. –

№ 5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.economy.nayka.com.ua/>

29. Газуда Л. М. Предпосылки развития аграрного рынка в Закарпатье (глава 65)/Л. М. Газуда, Ю. А. Шевчук// Современное состояние, тенденции и перспективы развития стран СНГ: экономический, социальный и экологический аспекты : [коллективная монография]. В 2-х ч. Часть II/под научн. ред. д.э.н., проф. Павлова К. В. и к.е.н., доц. Юсупова И. З. –Ижевск : Изд-во Института компьютерных исследований, 2014. – С.172-181. (Серия: Экономическое славяноведение).
30. Газуда Л. М. Ресурсний потенціал аграрної сфери прикордонного регіону/Л. М. Газуда, О. С. Семененко. – Ужгород: Видавництво ФОП Бреза А. Е., 2012. – 217 с.
31. Газуда Л. М. Розвиток сільських територій: монографія/Л. М. Газуда, Н. М. Готько, М. Ю. Лалакулич. – Ужгород: Видавництво ФОП Сабов А. М., 2015. – 204 с.
32. Газуда М. В. Регіональні особливості продовольчого забезпечення : монографія / М. В. Газуда, В. Й. Ерфан. – Ужгород : ФОП Бреза А. Е., 2011. – 296 с.
33. Газуда С. М Теоретические аспекты развития сельских территорий / С. М. Газуда// Економічні науки. – Серія "Регіональна економіка". Збірник наукових праць. Луцький національний технічний університет. – Вип. 10(39). Ч. 1. – Луцьк, 2013. С. 29-38.
34. Газуда С. М. Внутрірегіональні особливості аграрного виробництва/ С. М. Газуда// Науковий вісник УжНУ. Серія „Економіка”. – Ужгород, 2010. – Вип. 31. – С. 97-102.

35. Газуда С. М. Вплив соціальної інфраструктури на сільський розвиток регіону/ С. М. Газуда// Науковий вісник УжНУ. Серія „Економіка”. Спецвипуск 33. Ч. 3. – Ужгород, 2011– С. 45-48.
36. Газуда С. М. Діяльність підприємств сфери послуг сільських територій регіону в ринкових умовах господарювання /С. М. Газуда//Науковий вісник УжНУ. Серія „Економіка”. – Ужгород, 2009. – Вип. 28. Ч. II. – С. 43-50.
37. Газуда С. М. Досвід Європейського Союзу в забезпеченні сільського розвитку/ С. М. Газуда// Актуальні проблеми фінансової системи України: Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів і студентів (15 квітня 2011 р., м. Черкаси) Т. III, – Черкаси: Черкаський державний технологічний університет, 2011. – С.181-182.
38. Газуда С. М. Житлове забезпечення та благоустрій сільських територій Закарпатської та Миколаївської областей/ С. М. Газуда// Перспективы экономического развития: Материалы Всеукраинской научно-практической конференции молодых учёных (18 сентября 2009 г., г. Николаев). Т. 1. – Николаев: НУК, 2009. – С.9-11.
39. Газуда С. М. Збалансований розвиток сільських територій/ С. М. Газуда// Перспективи розвитку економіки в ринкових умовах: Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (15-16 березня 2013 р., м. Мукачєво). – м. Мукачєво: Мукачєвський державний університет, 2013. – С. 332-334.
40. Газуда С. М. Збалансований сільський розвиток та збереження довкілля: еволюційні підходи/ С. М. Газуда// Науковий вісник УжНУ. Серія „Економіка”. – Ужгород, 2013. – Вип. 1 (38). – С. 101-105.

41. Газуда С. М. Інвестиційне забезпечення продовольчої сфери регіону / В. Й. Ерфан, С. М. Газуда// Науковий вісник УжНУ. Серія „Економіка”. – Ужгород, 2012. – Вип. 3 (37). – С. 26-31.
42. Газуда С. М. Інвестування і житлове забезпечення та благоустрій сільських територій регіону/ С. М. Газуда// Збірник наукових праць Уманського державного аграрного університету; редкол. : А. Ф. Головчук (відп. ред.) та ін. – Умань, 2009. – Вип. 72. Ч. 2 : Економіка. – С. 61-67.
43. Газуда С. М. Індикатори продовольчого забезпечення регіону/ В. Й. Ерфан, С. М. Газуда// Перспективи розвитку економіки в ринкових умовах: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (17-18 лютого 2012 р., м. Мукачево). – Мукачево : Мукачівський державний університет, 2012. – С. 158-160.
44. Газуда С. М. Малий бізнес як фактор соціально-економічного розвитку регіону/А. Є. Кальницький, С. М. Газуда // Науковий вісник УжНУ. Серія „Економіка”. – Ужгород, 2009. – Вип. 27. – С.50-55.
45. Газуда С. М. Міжнародний досвід регулювання сільського розвитку гірських територій/С. М. Газуда//Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Гірські території: проблеми та перспективи розвитку : [зб. наук. пр.]/НАН України. Ін-т регіональних досліджень; редкол. : В. С. Кравців (відп. ред.). – Львів, 2012. – Вип. 1 (93). – С. 116-128.
46. Газуда С. М. Мониторинг составных регионального сельского развития/ С. М. Газуда, Н. М. Готько// Социально-экономическое развитие организаций и регионов Белоруси: эффективность и инновации: Материалы докладов международной научно-практической конференции (15-16 октября, 2013, г. Витебск). – УО "ВГТУ". – Витебск, 2013. – 390 с.

47. Газуда С. М. Науково-теоретичні основи сутності сільського розвитку / С. М. Газуда// Науковий вісник УжНУ. Серія „Економіка”. – Ужгород, 2013. – Вип. 3 (40). – С. 131-134.
48. Газуда С. М. Основні індикатори рівня продовольчої безпеки регіону / В. Й. Ерфан, С. М. Газуда// Науковий вісник УжНУ. Серія „Економіка”. Ужгород, 2012. – Вип. 2 (36). – С. 58-65.
49. Газуда С. М. Передумови функціонування підприємств продовольчої сфери регіону/ В. Й. Ерфан, С. М. Газуда// Актуальні питання сучасної економіки: Матеріали III Всеукраїнської заочної наукової конференції (23 грудня 2011 р., м. Умань). – Умань: Видавець "Сочінський", 2011. – Ч. 1. - С. 124-126.
50. Газуда С. М. Поліфункціональність розвитку сільських територій регіону за видами економічної діяльності /С. М. Газуда// Науковий вісник Прикарпатського університету. Економіка. – Івано-Франківськ, 2011. – Вип. VIII. – С.43-46.
51. Газуда С. М. Порівняльний аналіз розвитку сільських територій Закарпатської області та Автономної Республіки Крим / С. М. Газуда// Организационно-экономические проблемы регионального развития в современных условиях: Материалы международной научно-практической конференции молодых ученых, аспирантов и студентов (29 апреля 2011 года, г. Симферополь). – Симферополь, 2011. – С. 69-71.
52. Газуда С. М. Потенціал аграрного регіонального природокористування / С. М. Газуда// Проблеми управління економічним потенціалом регіонів: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (27 жовтня 2011 р., м. Запоріжжя). – Запоріжжя, 2011. – С. 26-28.

53. Газуда С. М. Проблеми розвитку сільських територій / С. М. Газуда// Актуальні проблеми розвитку суб'єктів господарювання в умовах інформатизації та глобалізації економіки: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (16-17 квітня 2013 р., м. Івано-Франківськ). – Івано-Франківськ : ДВНЗ "Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника", 2013. – С. 77-78.
54. Газуда С. М. Регіональні особливості розвитку підприємств продовольчої сфери /В. Й. Ерфан, С. М. Газуда// Стан, тенденції та перспективи розвитку аграрної економіки : [кол. монографія] / під ред. д.е.н., проф. Ю. О. Нестер-чук (Ч. 1). – Умань: Видавець "Сочінський", 2012. – С. 166-174.
55. Газуда С. М. Розвиток сільських територій: досвід Євросоюзу/ С. М. Газуда //Науковий вісник УжНУ. Серія „Економіка”. – Ужгород, 2011. – Вип. 32. – С. 250-254.
56. Газуда С. М. Теоретико-методичні засади парадигми розвитку сільських територій / С. М. Газуда// Науковий вісник УжНУ. Серія „Економіка”. – Ужгород, 2011. – Вип. 2 (34). – С. 59-64.
57. Газуда С. М. Трансформація державного регулювання аграрної сфери і управління розвитком сільських територій / М. А. Лендел, С. М. Газуда, Н. М. Готько// Науковий вісник УжНУ. Серія „Економіка”. – Ужгород, 2012. – Вип. 35. Ч.1. – С. 122-128.
58. Газуда С. М. Фактори інноваційного розвитку малого підприємництва/ С. М. Газуда// Соціальні, фінансові та економічні основи ефективної політики держави в умовах глобалізації світової економіки: Матеріали XII Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та молодих вчених (30 березня 2010 р., м. Донецьк); заг. ред. д.е.н., професора Дубницького В. І. Ч. І. – Донецьк : ТОВ „ДЕГГ”, 2010. – С. 61-62.

59. Геєць В. М. Економічне зростання в 2000-2002 рр. та складові політики розвитку в довгостроковому відношенні/ В. Геєць//Економіка і прогнозування. – 2002. - № 1. – С. 11-23.
60. Герасимчук З. В. Регіональна політика сталого розвитку: теорія, методологія, практика : [монографія]/ З. В. Герасимчук. – Луцьк : Надстир'я, 2008. – 528 с.
61. Голубець М.А. Сталий розвиток – головна проблема ХХІ сторіччя/ М. А. Голубець //Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Сталий розвиток та екологічна безпека (регіональна політика): Щорічник наук. пр. Вип. ХХ/НАН України. Інститут регіональних досліджень; відп. ред. М.І.Долішній. – Львів. 2000. – 212 с.
62. Гром'як Т. Д. Сільський розвиток і суспільно-економічні відносини /Т. Д. Гром'як//Інноваційна економіка. - № 2 2012(28). – С. 319.
63. Губені Ю. Трансформація аграрних відносин у Чехії : загальний огляд та можливі уроки для вітчизняної аграрної політики / Ю. Губені // Економіка України. – 2005. - № 6. – С. 79-83.
64. Данильян О.Г.Філософія : загальні закони розвитку [Електронний ресурс] / О. Г. Данильян. – Режим доступу : <http://pidruchniki.ws/1685030337597/> 59
65. Дані Державного управління охорони навколишнього природного середовища в Закарпатській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://who-is-who.com.ua/bookmaket/ecology2006/2/9.html>
66. Державне агентство земельних ресурсів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://land.gov.ua/zvitnist/statystyka/104693-.html>
67. Деякі питання продовольчої безпеки [Електронний ресурс]: постанова Кабінету Міністрів України від 5 грудня 2007 р. № 1379. — Режим доступу : <http://udau.edu.ua/library.php?pid=380>

68. Дієсперов В. С. Сталий сільський розвиток: проблеми становлення : [монографія]/ В. С. Дієсперов. – К. : ННЦІАЕ, 2011. – 216 с.
69. Діяльність закладів освіти у Закарпатській області: статист. зб./Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гриник. – Ужгород, 2013. – 119 с.
70. Діяльність суб'єктів господарювання Закарпатської області : статист. зб. за 2012 рік. – Ужгород, 2013. – 245 с.
71. Довідка про підсумки впровадження пропозицій лісовпорядкування у виробництво за 2005 р. по Закарпатському обласному управлінню лісового господарства/ Державний комітет лісового господарства України; Комплексна експедиція Українського державного проектного лісовпорядного виробничого об'єднання. – Ірпінь, 2006. – С.5.
72. Досвід виробництва та маркетингу овочів в Україні / [Ю.І Сологуб, А.Ю. Андрюшко, І.М. Пономаренко, Т.К.Лесів та інші]. – Київ : ППФ Інфорт, 2006. – 383 с.
73. Дяченко Б. І. Ресурсний потенціал окремих найбільш розповсюджених видів продукції недеревного рослинного походження лісового комплексу Закарпаття / Б. І. Дяченко, П. Ю. Студеняк, І. Б. Дяченко// Науковий вісник УжНУ. Серія "Економіка". – Вип. 9. – 2001. – 451-459.
74. Екологічна енциклопедія : У 3 т. / голов. ред. А. В. Толстоухов та ін. – К. : ТОВ „Центр екологічної освіти та інформації”, 2007. – Т. 1: А-Е. – 432 с.
75. Екологічна енциклопедія : У 3 т. / голов. ред. А. В. Толстоухов та ін. – К. : ТОВ „Центр екологічної освіти та інформації”, 2007. – Т. 2: Є-Н. – 416 с.

76. Екологічна енциклопедія : У 3 т. / голов. ред. А. В. Толстоухов та ін. – К. : ТОВ „Центр екологічної освіти та інформації”, 2008. – Т. 3: О-Я. – 472 с.
77. Екологічне управління : [підручник] / В. Я. Шевчук, Ю. М. Саталкін, Г. О. Білявський та ін. – К. : Либідь, 2004. – 432 с.
78. Економіка аграрного сектору : [навч. посібник] / В. К. Збарський, М. А. Лендел, В. І. Мацибора, А. А. Чалий; за ред. чл.-кор. УААН, проф. М. А. Лендела. – К. : НУБіП України, 2009. – 410 с.
79. Економіка України: Підсумки перетворень та перспективи зростання/За ред. академіка НАН України В. М. Гейця. – Х.: Форт, 2000. – 392 с.
80. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку/за ред. акад. НАН України В.М.Гейця. – К.: Ін-т екон. прогнозув.; Фенікс, 2003. – 1008 с.
81. Економічна безпека України: сутність і напрями забезпечення : [монографія] / В. Т. Шлемко, І. Ф. Бінько. – К. : НІСД, 1997. – 144 с. (Сер. „Нац. безпека”; Вип. 2).
82. Економічна енциклопедія : [у 3 т.]. / редакційна рада : Гаврилишин Б. Д. (голова) [та ін.]. Т. 1 / [Відп. редактор Мочерний С. В. та ін.]. – Київ : Видавничий центр «Академія», 2002. – 864 с.
83. Економічна енциклопедія : [у 3 т.]. / редакційна рада : Гаврилишин Б. Д. (голова) [та ін.]. Т. 2 / [Відп. редактор Мочерний С. В. та ін.]. – Київ : Видавничий центр «Академія», 2002. – 952 с.
84. Економічна енциклопедія : [у 3 т.]. / редакційна рада : Гаврилишин Б. Д. (голова) [та ін.]. Т. 3 / [Відп. редактор Мочерний С. В. та ін.]. – К. : Видавничий центр «Академія», 2002. – 952 с.
85. Економічна і соціальна географія світу : [навч. посібник] / за ред Кузика С. П. – Львів : Світ, 2002. – 672 с.

86. Економічна оцінка впливу людини на природу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://studopedia.com.ua>.
87. Економічна теорія: політекономія : [підручник]/за ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання, 2006. – 631 с.
88. Енергетична програма Закарпатської області до 2015 року [Електронний ресурс] : Програма енергоефективності та енергозбереження Закарпатської області на 2012 - 2015 роки. – Режим доступу : <http://document.ua>
89. ЕС: В 2014-2020 гг. – с новой, справедливой, аграрной политикой [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://agroconf.org/content/es-v-2014-20-gg-s-novoy-spravedlivoy-agrarnoy-politikoу>
90. Ефимова М. Р. Социальная статистика / М. Р. Ефимова, С. Г. Бычкова. – М.: Финансы и статистика, 2003. – С. 462.
91. Жаліло Я. А. Економічна безпека України: критерії та механізми забезпе-чення/Я. А. Жаліло//Україна в ХХІ столітті: концепції та моделі економіч-ного розвитку : матеріали доповідей V Міжнародного конгресу українсь-ких економістів; м. Львів, 22-26 травня 2000 р.: У 2 ч. /НАН України. Інститут регіональних досліджень; відпов. ред. акад. НАН України М. І. Долішній. – Львів, 2000. – 466 с.
92. Жеребин В. М. Уровень жизни населения : Основные категории, характеристики и методы оценки/В. М. Жеребин, А. Н. Романов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 592 с.
93. Житловий фонд Закарпаття у 2012 році: Статистичний збірник/Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гриник. – Ужгород, 2012. – 83 с.

94. Закарпаття – санаторії та туризм : статист. зб./ Головне управління статис-тики у Закарпатській області; за ред. Г.Д.Гринник. – Ужгород, 2014. – 111 с.
95. Закарпаття'2000: статистичний щорічник/Закарпатське обласне управління статистики; за ред. І. В. Ільтьо. – Ужгород, 2001. – 448 с.
96. Заклади культури та мистецтв у Закарпатській області : Статистичний бюлетень/ Головне управління статистики у Закарпатській області; відп. за випуск Рябцева О. А. – Ужгород, 2014. – 34 с.
97. Засоби розміщення готельного типу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://stud24.ru/turism>.
98. Збільшення лісистості регіону до європейського рівня – фантазія чи реаль-ність? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vilne.org.ua/index>.
99. Земельний кодекс України [Електронний ресурс]: Закон від 25.10.2001 № 2768-III. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>
100. Зінчук Т. О. Суспільні блага та сільський розвиток: політика Євросоюзу і України [Електронний ресурс]/ Т. О. Зінчук. – Режим доступу: <http://vadyba.asu.lt/8/10.pdf>
101. Зінчук Т.О. Принади сільських територій: новий теоретико-методологічний підхід чи забута потреба сільського розвитку? [Електронний ресурс] / Т. О. Зінчук, Н. М. Куцмус//Сталий розвиток економіки. – С. 155-161. – Режим доступу : <http://archive.nbuv.gov.ua>.
102. Зотов А. А. Горные пастбища и сенокосы / А. А. Зотов, Л. П. Синьковский, И. П. Шван-Гурийский. – М. : Агропромиздат, 1987. – С. 5-6.

103. Інституціональні засади трансформацій в аграрній сфері//Збірник матеріалів Тринадцятих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників, 20-21 червня 2011 року. – Київ, 2011. – 670 с.
104. Інформаційний звіт про діяльність Національного наукового центру "Інститут аграрної економіки" за 2008 рік. – К. : ЮНЦ "Інститут аграрної економіки", 2008. – 100 с.
105. Інформаційні відомості Вільної енциклопедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
106. Інформація Закарпатська обласної державної адміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.carpathia.gov.ua/ua/153.htm>
107. Каналізаційне господарство області у 2013 році: статист. бюлетень/Головне управління статистики у Закарпатській області; відп. за випуск З. В. Добрянська. – Ужгород, 2014. – 21 с.
108. Кваша С. М. Стан та тенденції розвитку сільського господарства країн-членів Європейського Союзу / С.М. Кваша, К.С. Кваша. –К.: ННЦ ІАЕ 2013. – 40 с.
109. Класифікація видів економічної діяльності ДК009:2010 [Електронний ре-сурс] : Національний класифікатор України/Держспоживстандарт України від 11.10.2010 № 457. – Режим доступу: http://www.ubc.ua/Links/codes_ua
110. Ковальська Л. Особливості розвитку аграрних відносин в умовах глобалізації//Л.Ковальська, Л.Павлюк// ROCZNIK Państwowej Wyższej Szkoły Techniczno - Ekonomicznej w Jarosławiu - 2013. – С. 95-103.

111. Ковальчук В. В. Основи наукових досліджень : [навч. посіб.] /В. В. Ковальчук, Л. М. Моїсєєв. – 5-е вид. – К. : "Видавничий дім "Професіонал", 2008. – 240 с.
112. Козик В. В. Міжнародні економічні відносини: [навч. посіб.] /В. В.Козик, Л.А.Панкова, Н.Б.Даниленко. – [4-е вид. стер.].К.:Знання-Прес, 2003.–406с.
113. Коновалова О.В. SWOT-аналіз як основний інструмент стратегічного управління, його переваги і недоліки [Електронний ресурс] /О. В. Конова-лова, Т. Андрущакевич. – Режим доступу: <http://www.rusnauka.com>
114. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р., № 254к/96-ВР// Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30.
115. Концепція економічної безпеки України/ Інститут економічного прогнозування; кер. проекту В. М. Геєць. – К. : Логос, 1999. – 56 с.
116. Концепція Комплексної програми підтримки розвитку українського села на 2006-2010 рр. [Електронний ресурс] : Розпорядження КМУ від 21.12.2005р. № 536-р. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>.
117. Концепція сталого розвитку Закарпаття. – Ужгород, 2002. – 70 с.
118. Копенгагенська декларація про соціальний розвиток [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pravo-law.kiev.ua/242076.html> 111
119. Корінець Р. Оптові ринки сільськогосподарської продукції. / Р.Корінець, Л.Швецова. – Київ : НВФ Українські технології, 2007. – 88 с.
120. Латинін М. А. Аграрний сектор економіки України: механізм державного регулювання: [монографія]/М. А. Латинін. – Х. : Вид-во ХарРІНАДУ "Магістр", 2006. – 320 с.

121. Лейбниц–Институт аграрного развития в Центральной и Восточной Европе //ИФМО 2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [www.iamo/de](http://www.iamo.de)
122. Лендел М.А. Аграрні відносини на Закарпатті: уроки минулого і сучасність/М. А. Лендел. – Ужгород : Патент, 1999. – 275 с.
123. Лендел М.А. Аграрне виробництво в Карпатському регіоні: сучасний стан, тенденції, перспективи розвитку: [монографія]/М. А. Лендел. – Ужгород: Карпати, 2006. – 216 с.
124. Лібанова Е. М. Ринок праці (соціально-економічні аспекти) / Е. М. Лібанова. – К. : Бріг, 1997. – 133 с.
125. Лісове господарство та переробка деревини у 2012 році: статист. бюлетень/ Головне управління статистики у Закарпатській області; відп. за випуск Хайнас О. В. – Ужгород, 2013. – 20 с.
126. Лопатинський Ю.М. Трансформація аграрного сектора: інституціональні засади [монографія] /Ю.М. Лопатинський. – Чернівці: Рута, 2006. – 344 с.
127. Любіцева О.О. Методика розробки турів [Електронний ресурс] : поняття про туристичний продукт /О. О. Любіцева. – Режим доступу: http://tourlib.net/books_ukr/lubiceva_mrt1.htm
128. Люкшандерль Л. Спасите Альпы : сад на крыше Европы в опасности / Сокр.пер.с нем. Е.М.Гончаровой; ред.и послесл. Г.И.Анохина; пер. с нем. – М. : Прогресс, 1987. – 166 с.
129. Малік М.Й. Мотивація виробничої діяльності в аграрній сфері економіки: методологія і організація/М. Й. Малік. – К.: Інститут аграрної економіки УААН, 1996. – 177 с.
130. Манівчук Ю.В. Екологічні системи аграрного виробництва в Карпатах/ Ю. В. Манівчук. –Ужгород: Закарпаття, 1996. – 276 с.

131. Мансфельт Я.Д. Основные принципы экологического сельского хозяйства// Земледелатель 1991: Сов.-нем. ежегодник по экологическому земледелию. – М.: Прогресс, Х.: Лебен унд Утвелт, 1990. – С. 13-24.
132. Мансфельт Я.Д. Прогресс и охрана природы: парадокс или...// Земледелатель 1992: нем.-рос. ежегодник по экологическому земледелию. – М.: Прогресс-Пангея, Х.: Лебен унд Утвелт, 1992. – С. 18-27.
133. Медоуз Д. Х. За пределами роста [учеб. пособие] /Д. Х. Медоуз, Д. Л. Медоуз, Й. Рандерс. – М. : Издательская группа Прогресс – Пангея, 1994. – 304 с.
134. Меренкова И. Н. Устойчивое развитие сельских территорий: теоретико-методологические аспекты оценки /И. Н. Меренкова//Региональная экономика: теория и практика. – 2010. - № 25 (160). – С. 49-55.
135. Мессель-Веселяк В.Я. Реформування аграрного виробництва. – К.: Інститут аграрної економіки УААН, 1999. – 272 с.
136. Минеральные воды Украины: статьи об Украине [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.photoukraine.com/russian/articles?id=28>
137. Мікловда В. П. Агропромислове виробництво регіону в умовах ринкових трансформацій/В. П.Мікловда, М.В.Газуда. – Ужгород : Ліра, 2008. – 224 с.
138. Мікловда В. П. Область еколого-економічного розвитку /В. П. Мікловда, М. І. Пітюлич. – Ужгород: Патент, 1999. – 67 с.
139. Могильний О. М. Регулювання аграрної сфери /О. М. Могильний. – Ужгород : ІВА, 2005. – 400 с.

140. Моніторинг. Порівняльний і комплексний моніторинг [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Моніторинг_в_екон.
141. Мостовий М. Л. Соціально-економічний розвиток сільських територій / М. Л. Мостовий // Економіка АПК. – 2006. - № 2. – С. 136-140.
142. Мошенський С.З. Економічний аналіз: [підручник для студентів економічних спеціальностей ВНЗ]/ С. З. Мошенський, О. В. Олійник; за ред. д.е.н., проф., заслуженого діяча науки і техніки України Ф.Ф.Бутинця. – 2-ге вид., доп. і перероб. – Житомир: ПП «Рута», 2007. – 704 с.
143. Навколишнє середовище та використання природних ресурсів у Закарпатській області: статист. зб./ Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гриник. – Ужгород, 2013. – 59 с.
144. Народне господарство Закарпатської області в 1990 році: статист. зб./ Закарпатське обласне управління статистики. – Ужгород, 1991. – 219 с.
145. Народонаселение. энциклопедический словарь / [Гл. ред. Г. Г. Меликьян]. - М.: Большая Российская энциклопедия, 1994. – 640 с.
146. Нижник Н. Р. Системний підхід в організації державного управління : [навч. посіб.]/ Н. Р. Нижник, О. А. Машков; за заг. ред. Н. Р. Нижник. – К. : Вид-во УАДУ, 1998. – 160 с.
147. Никонов А. А. Системные исследования в аграрной сфере/А. А. Никонов// Вестник сельскохозяйственной науки. – 1991. - № 11. – С. 6-12.
148. Онищенко О. Сільський розвиток: основи методології та організації/ О. Онищенко, В. Юрчишин// Економіка України. – 2006. – № 10(539). – С. 4-13. 138

149. Опря А. Т. Статистика (з програмованою формою контролю знань). Математична статистика. Теорія статистики : [навч. посіб.]/ А. Т. Опря. –Київ : Центр навчальної літератури, 2005. – 472 с.
150. Організаційно-економічна модернізація аграрної сфери: наукова доповідь/заг. ред. акад. НААН П.Т.Саблука. – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – 342 с.
151. Основи законодавства України про охорону здоров'я [Електронний ресурс] : Закон України від 19.11.1992 № 2801-ХІІ. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>
152. Основи стійкого розвитку : [навч. посіб.]/За заг. ред. д.е.н., проф. Л. Г. Мельника. – Суми : ВТД "Університетська книга", 2005. – 654 с.
153. Основні положення організації і розвитку лісового господарства Закарпатської області. – Івано-Франківськ: Фоліант, 2011. – 292 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakgromrada.org.ua/materials>
154. Основні пріоритети Спільної аграрної політики (САП) країн ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.amdi.org.ua/home/amdi-news/300-the-main-priorities-of-the-common-agricultural-policy-cap-of-the-eu.html>
155. Основні функції села [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lawmix.ru/pprf/131420/45207>
156. Осташко Т.О. Ринкова трансформація аграрного сектора: [монографія] / Т.О.Осташко. – К.: Фенікс, 2004. – 280 с.
157. Павліха Н.В. Управління сталим розвитком просторових систем: теорія, методологія, досвід: [монографія]/Н. В. Павліха. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – 380 с.

158. Павлов О. І. Різновиди сільських територій як специфічні об'єкти управління [Електронний ресурс]/ О. І. Павлов. – Режим доступу : http://archive.nbuiv.gov.ua/e-journals/tppd/2011_8/zmist/R_2/13Pavlov.pdf
159. Павлов О. І. Сільські території України : історична трансформація парадигми управління : [монографія] / О. І. Павлов. – Одеса : Астропринт, 2006. – 360 с.
160. Павлов О. І. Сільські території України: функціонально-управлінська модель : [монографія] /О. І. Павлов. – Одеса : Астропринт, 2009. – 344 с.
161. Павлов О.І. Сільський розвиток у контексті цивілізаційного підходу [Елек-тронний ресурс]/О. І. Павлов//Проблеми матеріальної культури. Еконо-мические науки. – С.50-52. – Режим доступу : <http://archive.nbuiv.gov.ua>.
162. Паспорт Закарпатської області: Статист. бюлетень. – Ужгород, 2012. – 29 с.
163. Петриков А. В. Устойчивость сельского развития / А. В. Петриков // Экономист. – 2006. - № 7. – С. 86-93.
164. Пилипчук М. І. Основи наукових досліджень : [підручник]/ М. І. Пилипчук, А. С. Григор'єв, В. В. Шостак. – К. : Знання, 2007. – 270 с.
165. Планування і забудова сільських поселень ДБН Б.2.4-1-94 [Електронний ресурс] : наказ Міністерства у справах будівництва і архітектури України від 5.01.1994р. № 6 (п. 5.41). – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua>.
166. Подолинский С.А. Труд человека и его отношение к распределению энергии. Т. IV-V. - М.: Белые альвы, 2005. – 160 с.
167. Положення про порядок формування і використання коштів фондів підтримки індивідуального житлового будівництва на селі

- [Електронний ресурс] : постанова КМУ від 3 серпня 1998 р. № 1211. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3924-12>
168. Польське товариство гуртових ринків : [Електронний ресурс] / С.Колот, О.Гемкович, Р.Новак. – Режим доступу: www.sprh.org.pl.
169. Поп С. С. Природні ресурси Закарпаття / С. С. Поп. – Ужгород : Спектраль, 2002. – 296 с.
170. Попова О. Л. Нові пріоритети Спільної аграрної політики ЄС на 2014-2020 роки: стратегічні орієнтири для розвитку агросфери України/О. Л. Попова//Економіка АПК. – 2013. – № 12. – С. 89-96.
171. Прадун В.П. Сталий розвиток регіональних і агропромислових комплексів/НАН України, Об'єдн. ін-т економіки. – Київ, 2005. – 256 с.
172. Про вдосконалення формування інвестицій на соціальний розвиток села та агропромислового комплексу [Електронний ресурс]: постанова КМУ від 29 липня 1992 р. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3924>
173. Про власність [Електронний ресурс] : Закон України від 07.02.1991 № 697-ХІІ. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3924-12>
174. Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2012 році [Електронний ресурс]: щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/docs/posl.pdf>
175. Про водопостачання сільських населених пунктів України [Електронний ресурс] : постанова КМУ від 14 березня 1992 р. № 134. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3924-12>
176. Про газифікацію сільських населених пунктів та збільшення використання електричної енергії на побутові потреби села

- [Електронний ресурс]: постанова КМУ від 4.07.1991 р. № 72. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>.
177. Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України [Електронний ресурс]: Закон України від 23.03.2000 № 1602-III. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/>
178. Про Державну національну програму "Освіта" ("Україна XXI століття"). [Електронний ресурс]: постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 1993 р. № 896. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua>.
179. Про державну підтримку сільського господарства України [Електронний ресурс]: Закон України від 24.06.2004 № 1877-IV. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3924-12>
180. Про додаткові заходи щодо поліпшення медичної допомоги населенню України [Електронний ресурс]: указ Президента України від 08.08.2000 № 963/2000. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>
181. Про засади державної регіональної політики [Електронний ресурс]. Закон України від 05.02.2015 № 156-VIII- Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/156-viii> 151
182. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності [Електронний ресурс]: Закон України від 11.09.2003 № 1160-IV. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1160-15>
183. Про затвердження Державної цільової програми "Ліси України" на 2010 - 2015 роки [Електронний ресурс]: постанова Кабінету Міністрів України від 16.09.2009 р. № 977. - Режим доступу: <http://search.ligazakon.ua>

184. Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року [Електронний ресурс] : постанова Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3924-12>
185. Про затвердження Порядку поділу лісів на категорії та виділення особливо захисних лісових ділянок : постанова Кабінету Міністрів України від 16.05.2007 р. № 733 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>
186. Про затвердження Указу Президента України „Про оголошення окремих районів Закарпатської області зоною надзвичайної екологічної ситуації” [Електронний ресурс] : Закон України від 15 березня 2001 р. № 2288-III. – Режим доступу <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2694-12>
187. Про заходи щодо підтримки індивідуального житлового будівництва на селі [Електронний ресурс] : постанова КМУ від 22 квітня 1997 р. № 376. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3924-12>
188. Про заходи щодо реформування аграрних відносин [Електронний ресурс] : указ Президента України від 18.01.1995 № 63/95. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3924-12>
189. Про колективне сільськогосподарське підприємство [Електронний ресурс] : Закон України від 14.02.1992 № 2114-XII. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3924-12>
190. Про Концепцію загальної середньої освіти (12-річна школа) [Електронний ресурс] : постанова Колегії МОН України, Президії АПН України № 12/5-2 від 22.11.01 р. – Режим доступу : http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/2712/
191. Про Концепцію Національної програми відродження села на 1995-2005 роки [Електронний ресурс] : постанова Верховної Ради України

- від 04.02.1994 № 3924-ХІІ. – Режим доступу :
<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/>
192. Про місцеве самоврядування в Україні [Електронний ресурс] : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/37-ВР. – Режим доступу :
<http://zakon.rada.gov.ua>
193. Про місцеві державні адміністрації [Електронний ресурс] : Закон України від 09.04.1999 р. № 586 – ХІV. – Режим доступу :
<http://zakon.rada.gov.ua/>
194. Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва [Електронний ресурс] : указ Президента України від 10.11.1994 № 666/94. – Режим доступу :
<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/666/94>
195. Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки. [Електронний ресурс] : указ Президента України від 03.12.1999 № 1529/99. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>
196. Про освіту [Електронний ресурс] : Закон України від 23.05.1991 № 1060-ХІІ. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.27991.0>.
197. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року [Електронний ресурс] : Закон України від 21 грудня 2010 року № 2818-VІ. – Режим доступу:
<http://uazakon.ru/ukr>
198. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року [Електронний ресурс] : Закон України від 18.10.2005 № 2982-ІV. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3924-12>
199. Про плату за землю [Електронний ресурс] : Закон України від 03.07.1992 № 2535-ХІІ. – Режим доступу :
<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3924-12>

200. Про позашкільну освіту [Електронний ресурс]: Закон України від 22.06.2000 № 1841-III. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041>
201. Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям [Електронний ресурс]: указ Президента України від 08.08.1995 № 720/95. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/720/95> 232
202. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комп-лексу в народному господарстві [Електронний ресурс]: Закон України від 17.10.1990 р. № 400-XII. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>
203. Про розвиток житлового будівництва та поліпшення соціально-демографічної ситуації на селі [Електронний ресурс]: постанова КМУ від 28.07.1992 р. № 421. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/>
204. Про сільський зелений туризм [Електронний ресурс]: проект Закону України. – Режим доступу : <http://icp.org.ua/ukr/zakon/akts/2005/08/18/188>
205. Про спеціальний режим інвестиційної діяльності у Закарпатській області [Електронний ресурс]: Указ Президента України від 24 грудня 1998 р. № 357-XIV. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3924-12>
206. Про спеціальну економічну зону "Закарпаття" [Електронний ресурс]: Указ Президента України від 22 березня 2001 р. № 2322-III. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3924-12>
207. Про статус гірських населених пунктів в Україні [Електронний ресурс]: Закон України від 15.02.1995 № 56/95-ВР. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3924-12>

208. Про стимулювання розвитку регіонів [Електронний ресурс] : Закон України від 08.09.2005 № 2850-IV. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>
209. Про фермерське господарство [Електронний ресурс] : Закон України від 19.06.2003 № 973-IV. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show>
210. Про форми власності на землю [Електронний ресурс] : Закон України від 30.01.1992 № 2073-XII. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/>
211. Проблеми гірських територій у сфері екології [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www/oda/cv.ua/index>.
212. Проблеми та перспективи розвитку сільських територій України (на прикладі Карпатського регіону): науково-аналітична доповідь / [В. В. Борщевський, Х. М. Притула, В. Є. Крупін, І. М. Куліш]; НАН України, Інститут регіональних досліджень. – Львів, 2011. – 60 с.
213. Програма дій «Порядок денний на ХХІ століття» / пер. з англ. – К.: Інтелсфера, 2000. – 360 с.
214. Продовольчий комплекс України : стан і перспективи розвитку / Л. В. Дейнеко, А. О. Коваленко, П. І. Коренюк, Е. І. Шелудько; за ред. чл.-кор. НАН України Б. М. Данилишина. – К. : Наук. думка, 2007. – 276 с.
215. Прокопа І. В. Соціальні аспекти розвитку сільських територій /І. В. Прокопа//Економіка АПК. – 2005. - № 11. – С. 48-51.
216. Регіональна стратегія розвитку Закарпатської області до 2015 року / Закарпатська обласна рада п'ята сесія V скликання. Закарпатська обласна державна адміністрація. – Ужгород, 2006. – 121 с.
217. Реформування соціальної сфери села : організаційно-методичні засади / за ред. П. Т. Саблука. – К: ІАЕ УААН, 2000. – 475 с.

218. Рисаченко Г. Екологічний моніторинг як складова дослідження довкілля [Електронний ресурс]/Г. Рисаченко. – Режим доступу : <http://conferences.neasmo.org.ua/node/1169>
219. Розвиток сільських територій України (1990-2010 роки) : [монографія]/ М. К. Орлатий, І. Ф. Гнибіденко, І. М. Демчак та ін.; за ред. М. К. Орлатого. – К. : НДІ "Украгропромпродуктивність", 2012. – 752 с.
220. Саблук П. Розвиток сільських територій в контексті забезпечення економічної стабільності держави : доповідь на Сьомих річних зборах Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників, 9-10 листопада 2005 року. – К. : УААН ННЦ "Інститут аграрної економіки", 2005. – 19 с.
221. Саблук П. Т. Розвиток сільських територій – запорука відродження аграрної України/ П. Т. Саблук//Вісник аграрної науки. – 2006. – № 5. – С. 21-23.
222. Саблук П.Т. Розробка аграрної доктрини України / П.Т. Саблук, В.В. Юрчишин // Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку: інформ. аналіт. зб. – К.: ІАЕ УААН, 2010. – 625 с.
223. Сельское хозяйство на службе развития: доклад о мировом развитии 2008. [Электронный ресурс]/World Bank. – Режим доступа: <http://siteresources.worldbank.org>
224. Сільське господарство Закарпаття за 2007-2012 роки: статист. зб./Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. М. М. Білей. – Ужгород, 2013. – 51 с.
225. Сільське господарство Закарпаття у 1990-2005 роках : статист. зб./ Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гриник. – Ужгород, 2006. – 62 с.

226. Сільське господарство України за 2013 рік: статистичний збірник/ Державна служба статистики України; за ред. Н.С. Власенко. – К., 2014. – 400 с.
227. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: У 2 т. – Т. 2. Соціальні ресурси сільських територій / Л.О.Шепотько, І.В.Прокопа, С.О.Гудзин-ський, В.Д.Яворський. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2003. – 466 с.
228. Сільськогосподарський обслуговуючий кооператив : практичний посібник / [В.В. Гончаренко, М.П. Гриценко, Ю.П. Воскобійник, В.В. Зіновчук та інші]. – Київ: Міністерство аграрної політики та продовольства України, 2009. – 90 с.
229. Словник української мови академічний тлумачний словник (1970–1980) [Електронний ресурс] : – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/osoblyvistj>
230. Социальная ситуация в чешской деревне // Экономика сел. хоз-ва России. – 2001. – № 12. – С. 33–39.
231. Социально-экономическая география зарубежного мира / под ред. В. В. Вольского. – М. : КРОН-ПРЕСС, 1998. – 592 с.
232. Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи / С.І.Бандур, Т.А.Заяць, В.І.Куценко та ін.; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України Б.М.Данилишина. – 2-ге вид., доповн. і переробл. Черкаси: Брама-Україна, 2006. – 620 с.
233. Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали до Сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників, 9-10 листопада 2005 року. – К.: УААН ННЦ „Інститут аграрної економіки”, 2005. – 83 с.

234. Специфічні функції селі і його проблеми [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.socioworld.ru/sworlds-775-1.html>
235. Стадницький Ю. І. Державне регулювання територіальної організації виробництва/Ю. І. Стадницький, А. Г. Загородній, О. Е. Товкан // Регіональна економіка. – 2001. - № 3. – С. 138-151.
236. Стадницький Ю. І. Світовий досвід управління соціально-економічним розвитком гірських територій / Ю. І. Стадницький, О. Е. Товкан //Гори і люди (у контексті сталого розвитку) : матеріали міжнародної конференції, присвяченої Міжнародному року гір (м. Рахів, 14-18 жовтня 2002 року); відп. ред. : Ф. Д. Гамор та ін. – Рахів, 2002. – Т. 1. – 510 с.
237. Статистичний збірник „Регіони України” 2014/Державна служба статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. Ч. І. – К., 2014. – 323 с.
238. Статистичний збірник „Регіони України” 2014/Державна служба статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. Ч. II. – К., 2014. – 783 с.
239. Статистичний щорічник України за 2000 рік/Державний комітет статисти-ки України; за ред. О. Г. Осауленка. – К.: Техніка, 2001. – 598 с.
240. Статистичний щорічник України за 2010 рік/Державна служба статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – К. : ТОВ "Август Трейд", 2011. – 559 с.
241. Статистичний щорічник Закарпаття за 2007 / Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гриник. – Ужгород, 2008. – 575 с.
242. Статистичний щорічник Закарпаття за 2013 рік/Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гриник. – Ужгород, 2014. – 511 с.

243. Статистичний щорічник Закарпаття за 2014 рік/ Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гриник. – Ужгород, 2015. – 495 с.
244. Статистичний щорічник Закарпаття'2000 /Закарпатське обласне управління статистики; за ред. І. В. Ільтьо. – Ужгород, 2001. – 448 с.
245. Статистичний щорічник України за 2002 р. / Державний комітет статистики України. – К.: Консультант, 2003. – 662 с.
246. Статистичний щорічник України за 2005 рік/Державний комітет статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – Київ: Консультант, 2006. – 575 с.
247. Статистичний щорічник України за 2013 р./Державний комітет статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – Київ, 2014. – 534 с.
248. Стеченко Д. М. Методологія наукових досліджень : [підручник] / Д. М. Стеченко, О. С. Чмир. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2007. – 317 с.
249. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України до 2020 року/за ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. К. : ННЦ "ІАЕ", 2012. – 182 с.
250. Стратегія економічного і соціального розвитку Закарпатської області до 2015 року. – Ужгород, 2006. – 48 с.
251. Суспільний прогрес та проблеми сучасності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://daviscountydaycare.com/>
252. Сучасний адміністративно – територіальний устрій в Україні: перспективи реформування [Електронний ресурс] : навч.–метод. посіб./ В. М. Артеменко, В. О. Мамонова, Я. Г. Охріменко. – Режим доступу : <http://nads.gov.ua/sub/krym/ua/publication/content/31040.htm>
253. США : организация государственных программ /отв. ред. Евенко Л.И. – М. : Наука, 1980. – 408 с.

254. Талавирия М. П. Організаційно-економічний механізм державної підтримки розвитку сільських територій : [монографія] / М. П. Талавирия. – К. : Вид-во НАУ, 2008. – 384 с.
255. Талавирия М. П. Шляхи удосконалення організаційно-економічного механізму державної підтримки розвитку сільських територій : [монографія] / М. П. Талавирия. – Ніжин : ПП Лисенко М. М., 2009. – 424 с.
256. Теоретичні основи державного земельного кадастру [Електронний ресурс] : Земельний фонд України у складі світових земельних ресурсів та сучасний стан його використання/за ред. М.Г. Ступеня. Ч. 1. – Режим доступу: http://geoknigi.com/book_view.php?id=963
257. Теорія, політика та практика сільського розвитку /за ред. д-ра екон. наук, чл.-кор. НАНУ О. М. Бородіної, д-ра екон. наук, чл. кор. УААН І. В. Прокопи; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2010. – 376 с.
258. Типологія готельних підприємств [Електронний ресурс] : Основні принципи типології готельних підприємств. – Режим доступу: <http://p-for.com/book>
259. Торохтін М. Д. Стан вивчення та перспектива використання мінеральних вод Закарпаття / М. Д. Торохтін, О. М. Торохтін, К. Я. Кірей, В. М.Чекотіло // Науковий вісник Ужгородського університету. – Серія "Медицина". – Ужгород, 1998. – Вип. 6. – С. 169–175.
260. Трегобчук В.М. Екологічні пріоритети пореформеного розвитку АПК України//Основні напрями високоефективного розвитку пореформеного агропромислового виробництва в Україні на інноваційній основі. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – 730 с.

261. У Брюсселі презентували проект Концепції сільського розвитку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://minagro.gov.ua/node/6401>
262. Удотова Л. Ф. Соціальна статистика/Л. Ф. Удотова. – К.: КНЕУ, 2002. – 376 с.
263. Україна за індексом людського розвитку посіла 83 місце з 187 країн [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/presscenter/articles/2014/07/24/-83-187-.html>
264. Українські Карпати [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.karpaty.info/ua/uk/>
265. Ушкаренко Ю. В. Сільськогосподарська кооперація в еволюційному вимірі : [монографія]/Ю. В. Ушкаренко. – Херсон : Айлант, 2009. – 404 с.
266. Філософія:[навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.]/С.П.Щерба, В.К. Щедрін, О. А. Заглада; за заг. ред. С. П. Щерби. – К. : МАУП, 2004. – 216 с.
267. Фурдичко О. І. Ефективність ресурсно-виробничого потенціалу лісогосподарського комплексу (теорія, методологія, практика) / О. І. Фурдичко. – Львів: Світ, 1995. – 287 с.
268. Черевко Г. В. Державне регулювання економіки в АПК : [навч. посіб.] /Г. В. Черевко. – К. : Знання, 2006. – 339 с.
269. Черевко І.В. Господарства населення у зрівноваженому розвитку сільських територій: теоретичні і практичні аспекти/ І. В. Черевко// Інноваційна економіка 11'2012 (37). Тернопіль, 2012. – С. 119-122.
270. Чисельність наявного населення України на 1 січня 2015 року/Державна служба статистики України. – Київ, 2015. – 111 с.
271. Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності [підручник] / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарченко. – 6-те вид., переробл. і доповн. – К. : Знання, 2008. – 310 с.

272. Шубравська О.В. Сталий економічний розвиток: поняття і напрям досліджень /О.В. Шубравська //Економіка України. – 2005. – № 1. С. 36-42.
273. Шуміло О.М. Екологічне право України: правове регулювання охорони і використання лісів [Електронний ресурс] / О. М. Шуміло. – Режим доступу: <http://pidruchniki.ws/1586040152700/pravo/>
274. Що таке розвиток? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.ws/pedagogika/z_rozvitok_formuvannya_osobistosti
275. Юркенайте Н. Реформа Единой аграрной политики Европейского Союза на период после 2013 года/Н. Юркенайте//Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – 2012. - № 3. – С. 26-30.
276. Юрківський В. М. Регіональна економічна і соціальна географія. Зарубіжні країни : [підручник] / В. М. Юрківський. – К. : Либідь, 2000. – 416 с.
277. Юрчишин В. Формування і системна розбудова новітньої державної аграрної політики/В. Юрчишин//Економіка України. – 2007. – № 10. – С. 14.
278. Юрчишин В. В. Сільські території як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектору економіки/В. В. Юрчишин//Економіка АПК. – 2005. – № 3. – С. 3-10.
279. SWOT-аналіз – основа формування маркетингових стратегій: [навч. посібник] /за ред. Л.В.Балабанової. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2005.–301 с. – (Вища освіта XXI ст.).
280. Agriculture at a Crossroads (IAASTD) Presentation by Bob Watson. UNEP. March 2, 2009, p. 10 <http://www.islandpress.org/assets/518>
281. Agriculture at a Crossroads. The International Assessment of Agricultural Knowledge, Science, and Technology for Development (IAASTD): global report (ed. By Beverly D.McIntyre...[et al.]), 2009, 606 p.

282. Gazuda S. M. Regional prerequisites of rural development / S. M. Gazuda// Economics and Management Vol. 5 No. 4, 2013. – P. 180-186.
283. Green G. Amenities and rural development: theory, methods and public policy / Green G., Deller S., Marcouiller D.; edited by Gary Pual Green. – Massachusetts, 2005. – 338 p.
284. McFadden D. Issues in the contingent valuation of environmental goods: metho-dologies for data collection and analysis/McFadden D., Leonard G.; In: Haus-man, J.A. (Ed.), Contingent Valuation: A Critical Assessment// Environmental Economics. – North Holland Press, Amsterdam, 1993. – pp. 165–208.
285. The Appalachian Regional Development Act of 1965 (Public Law 89-4), Section 2, p. 1.

ДОДАТКИ

Додаток А

Земельна площа та сільськогосподарські угіддя по районах у розрізі природноеконімічних зон Закарпатської області*

(на 1 січня 2013 р.; тис. га)

Райони	Загальна земельна площа	Земельна площа сільськогосподарських підприємств і господарств громадян	У т. ч. сільськогосподарські угіддя	З них		% до сільгоспугідь	
				рілля	сіножаті та пасовища	рілля	сіножатей та пасовищ
<i>Низинна природноеконімічна зона</i>							
Берегівський	65,4	49,1	45,9	34,0	11,9	74,1	25,9
Виноградівський	69,7	47,8	45,6	32,2	13,4	70,6	29,4
Мукачівський	102,5	59,3	56,9	37,2	19,7	65,4	34,6
Ужгородський	90,2	53,8	50,7	30,1	20,6	59,4	40,6
Разом по зоні:	327,8	210,0	199,1	133,5	65,6	67,1	32,9
<i>Передгірна природноеконімічна зона</i>							
Іршавський	94,4	36,2	35,3	15,3	20,0	43,3	56,7
Тячівський	181,1	51,4	50,6	9,3	41,3	18,4	81,6
Хустський	99,7	39,2	36,2	12,4	23,8	34,3	65,7
Разом по зоні:	375,2	126,8	122,1	37,0	85,1	30,3	69,7
<i>Гірська природноеконімічна зона</i>							
Великобerezнянський	81,0	18,3	18,3	4,8	13,5	26,2	73,8
Воловецький	54,4	15,8	14,9	5,7	9,2	38,3	61,7
Міжгірський	116,6	34,1	33,4	8,1	25,3	24,3	75,7
Перечинський	63,1	16,4	16,0	5,4	10,6	33,8	66,2
Рахівський	189,2	36,2	35,7	2,0	33,7	5,6	94,4
Свалявський	67,3	12,6	12,2	3,3	8,9	27,0	73,0
Разом по зоні:	571,6	133,4	130,5	29,3	101,1	22,5	77,5
По області	1275,3	470,2	451,6	199,8	251,8	44,2	55,8
Довідково: Україна	60354,9	37827,1	41557,6	32498,5	7886,0	78,2	19,0
Закарпатська область, % до України	2,1	1,2	1,0	0,6	2,3	x	x
<i>Природноеконімічні зони, % до області</i>							
Низинна	25,7	44,6	44,1	66,8	26,1	x	x
Передгірна	29,5	27,0	27,0	18,5	33,8	x	x
Гірська	44,8	28,4	28,9	14,7	40,1	x	x

*Розраховано за джерелом: [243, с.109; 247, с. 151; 224, с. 16].

Додаток Б

Таблиця Б.1.1

Санаторно-курортні й дитячі заклади оздоровлення та відпочинку в розрізі природноекономічних зон Закарпатської області*

(на кінець року, од.)

Міста та райони регіону	Санаторно-курортні заклади, санаторії профілакторії, пансіонати з лікуванням, будинки і бази відпочинку та інші						Дитячі заклади оздоровлення та відпочинку, Дитячі заклади оздоровлення цілорічної дії, Дитячі санаторії					
	2000		2010/2011		2010/2011, % до 2000		2000		2011		2011, % до 2000	
	кіль-кість	в них ліжок	кіль-кість	в них ліжок	кіль-кість	в них ліжок	кіль-кість	в них місць	кіль-кість	в них місць	кіль-кість	в них місць
Низинна природноекономічна зона												
м.Ужгород	1	75	1	50	100,0	-	9	-	23	378	255,6	-
м.Мукачево	-	-	-	-	-	-	4	-	20	100	500,0	-
м.Берегово	-	-	-	-	-	-	11	60	-	-
м. Чоп	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
Берегівський	5	352	3	201	60,0	57,1	5	315	35	348	700,0	110,5
Виноградівський	10	248	5	251	50,0	101,2	7	662	67	530	957,1	80,1
Мукачівський	6	1489	9	1704	150,0	114,4	6	735	58	612	966,7	83,3
Ужгородський	3	280	7	376	233,3	134,3	4	556	25	395	625,0	71,0
Разом по зоні:	25	2444	25	2582	100,0	105,6	35	2268	241	2423	6922,8	106,8
Передгірна природноекономічна зона												
м.Хуст	-	-	-	-	-	-	11	428	-	-
Іршавський	1	20	4	330	400,0	1650,0	4	484	55	620	1375,0	128,1
Тячівський	4	605	6	312	150,0	51,6	-	-	70	170	-	-
Хустський	7	499	7	451	100,0	90,4	3	340	30	200	1000,0	58,8
Разом по зоні:	12	1124	17	1093	141,7	97,2	7	824	166	1418	2371,4	172,1
Гірська природноекономічна зона												
Велико-березнянський	6	472	2	125	33,3	26,5	1	-	12	350	1200,0	-
Воловецький	-	-	-	-	-	-	-	-	18	80	-	-
Міжгірський	6	359	3	233	50,0	64,9	1	-	35	18	3500,0	-
Перечинський	5	361	3	166	60,0	46,0	2	380	24	565	1200,0	148,7
Рахівський	4	408	4	564	100,0	138,2	1	-	41	308	4100,0	-
Свалявський	7	1745	9	1830	128,6	104,9	3	190	32	432	1066,7	227,4
Разом по зоні:	28	3345	21	2918	75,0	87,2	8	570	162	1753	2025,0	307,5
По області	65	6913	60	6593	92,3	95,4	50	3662	569	5594	1138,0	152,8
Природноекономічні зони, % до області												
Низинна	38,5	35,3	41,7	39,2	x	x	70,0	61,9	42,4	43,3	x	x
Передгірна	18,5	16,3	28,3	16,6	x	x	14,0	22,5	29,2	25,4	x	x
Гірська	43,0	48,4	35,0	44,2	x	x	16,0	15,6	28,4	31,3	x	x

*Зведено і розраховано за джерелами: [243, с. 486, 488-489, 494].

Таблиця Б.1.2

Санаторно-курортні й дитячі заклади оздоровлення та відпочинку в розрізі природноекономічних зон Закарпатської області*

(на кінець року, од.)

Міста та райони регіону	Спеціалізованих закладів розміщення (2013 р)		з них:							
			Санаторно-курортні заклади, санаторії профілакторії, пансіонати з лікуванням, будинки і бази відпочинку та інші				Дитячі заклади оздоровлення та відпочинку, Дитячі заклади оздоровлення цілорічної дії, Дитячі санаторії			
			2013		2013 до 2000, %		2013		2013 до 2000, %	
			кількість	в них ліжок	кількість	в них ліжок	кількість	в них ліжок	кількість	в них ліжок
Низинна природноекономічна зона										
м.Ужгород	1	50	1	50	100,0	66,6	-	-	0	0
м.Мукачево	1	80	1	80	-	-	-	-	0	0
м.Берегово	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
м. Чоп	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Берегівський	1	101	1	101	20,0	28,6	-	-	0	0
Виноградівський	5	302	5	302	50,0	121,7	-	-	0	0
Мукачівський	4	1913	...	1751	...	117,5	...	162	...	22,0
Ужгородський	2	262	1	182	33,3	65,0	1	80	25,0	14,3
Разом по зоні:	14	2708	...	2466	...	100,9	...	242	...	10,6
Передгірна природноекономічна зона										
м.Хуст	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Іршавський	3	540	...	350	...	1750,0	...	190	...	39,5
Тячівський	15	701	...	636	...	105,1	...	65	...	0 +
Хустський	6	592	6	592	85,7	118,6	-	-	-	-
Разом по зоні:	24	1833	...	1578	...	140,3	...	255	...	30,9
Гірська природноекономічна зона										
Велико-березнянський	3	165	3	165	50,0	34,9	-	-	0	0
Воловецький	1	28	1	28	0 +	0 +	-	-	-	-
Міжгірський	2	182	2	182	33,3	50,6	-	-	0	0
Перечинський	3	296	3	296	60,0	81,9	-	-	0	0
Рахівський	1	248	1	248	25,0	60,7	-	-	0	0
Свалявський	8	1794	...	1587	...	90,9	...	210	...	110,5
Разом по зоні:	18	2173	...	2506	74,9	74,9	...	210	...	36,8
По області	56	7257	...	6550	...	94,7	...	707	...	19,3
Природноекономічні зони, % до області										
Низинна	25,0	37,3	...	37,6	х	х	...	34,2	х	х
Передгірна	42,8	25,5	...	24,0	х	х	...	36,0	х	х
Гірська	32,1	29,9	...	38,2	х	х	...	29,7	х	х

*Розраховано за джерелами: [227, с. 447-452; 94, с. 48].

Додаток В

Таблиця В. 1.1

Споживання продуктів харчування у домогосподарствах у розрізі міських поселень і сільської місцевості Закарпатської області*

(у середньому за місяць у розрахунку на одну особу; кг)

Показники	2000			2010			2012		
	усі домогосподарства	у тому числі які проживають у		усі домогосподарства	у тому числі які проживають у		усі домогосподарства	у тому числі які проживають у	
		міських поселеннях	сільській місцевості		міських поселеннях	сільській місцевості		міських поселеннях	сільській місцевості
М'ясо та м'ясопродукти	3,6	3,6	3,5	4,1	4,7	3,7	4,1	4,4	4,0
Молоко та молокопродукти	16,5	15,3	17,2	20,5	17,6	22,0	20,0	18,7	20,8
Яйця, шт.	17	22	14	18	22	16	19	22	18
Риба і рибопродукти	0,6	0,8	0,6	0,9	1,0	0,8	0,8	0,8	0,8
Цукор (включаючи цукор, використаний на кондитерські вироби), мед	3,8	3,3	4,0	2,8	2,8	2,8	3,2	3,0	3,3
Олія та інші рослинні жири	2,1	2,0	2,1	1,9	2,1	1,9	1,8	1,7	1,8
Картопля	9,6	9,6	9,6	8,0	7,5	8,3	8,0	8,3	7,9
Овочі та баштанні (кавуни, дині)	9,2	8,2	9,7	10,1	9,4	10,3	10,9	10,4	11,2
Фрукти, ягоди, горіхи виноград	2,0	2,0	1,9	2,7	3,2	2,3	3,2	3,7	2,9
Хліб і хлібні продукти	13,9	12,2	14,8	11,0	9,2	12,0	10,5	9,4	11,2

* Джерело: [226, с. 427; 227, с. 388].

**Структура сукупних витрат домогосподарств населення
Закарпатської області¹**

(у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство)

Показники	2000			2011			2013		
	усі домогосподарства	у тому числі які проживають у		усі домогосподарства	у тому числі які проживають у		усі домогосподарства	у тому числі які проживають у	
		міських поселеннях	сільській місцевості		міських поселеннях	сільській місцевості		міських поселеннях	сільській місцевості
<i>Закарпатська область</i>									
Усього сукупних витрат, грн.	618,8	585,76	639,5	3617,8	4141,2	3258,9	4704,9	4453,9	4876,9
<i>Відсотків до сукупних витрат</i>									
Споживчі сукупні витрати, %	88,3	85,0	90,2	84,6	90,5	79,5	92,2	92,4	92,1
продовольчі товари ²	77,2	73,2	79,5	49,5	55,1	44,6	57,0	52,0	56,9
Неспоживчі сукупні витрати, %	11,7	15,0	9,8	35,1	35,4	34,9	7,8	8,4	6,6
<i>Довідково: Україна</i>									
Усього сукупних витрат, грн.	541,3	547,3	528,1	3456,0	3621,6	3084,6	3499,8	3774,4	2877,8
<i>Відсотків від сукупних витрат</i>									
Споживчі сукупні витрати, %	93,3	93,8	92,5	90,2	91,2	87,8	89,4	91,8	82,4
продовольчі товари ²	67,9	65,3	74,1	56,5	55,4	60,0	52,6	54,4	47,2
Неспоживчі сукупні витрати, %	6,7	6,2	7,5	9,8	8,8	12,2	7,1	5,2	12,7

¹Узагальнено за джерелами: [243, с. 412; 223, с. 405; 242, с. 365].

²Включаючи харчування поза домом, алкогольні напої та тютюнові вироби.

Додаток Д

**Структура грошових доходів домогосподарств населення
Закарпатської області¹**

(у середньому за місяць у розрахунку на
одне домогосподарство)

Показники	2000 ²	2005			2010			2013		
	усі домогосподарства	усі домогосподарства	у тому числі які проживають у		усі домогосподарства	у тому числі які проживають у		усі домогосподарства	у тому числі які проживають у	
			міських поселеннях	сільській місцевості		міських поселеннях	сільській місцевості		міських поселеннях	сільській місцевості
<i>Закарпатська область</i>										
Усього грошових доходів, грн.	298,5	1345,4	1362,1	1333,9	3157,1	3176,0	3144,2	4399,0	4419,7	4384,8
<i>Відсотків</i>										
Оплата праці	55,1	44,2	59,0	33,9	37,0	47,9	29,4	38,0	45,0	33,2
Доход від підприємницької діяльності та самозайнятості	7,6	20,1	13,8	24,5	19,4	14,1	23,0	20,7	17,4	22,9
Доход від продажу сільськогосподарської продукції	6,9	3,2	0,1	5,3	4,2	0,4	6,9	3,8	0,4	6,1
Пенсії, стипендії, допомоги та субсидії, надані готівкою	18,8	23,9	20,7	26,2	28,3	27,8	28,6	27,9	27,5	28,2
Грошова допомога від родичів, інших осіб та інші грошові доходи	11,6	8,6	6,4	10,1	11,1	9,8	12,1	9,6	9,7	9,6
<i>Довідково: Україна</i>										
Усього грошових доходів, грн.	288,0	1141,1	1208,9	993,9	3126,4	3358,1	2607,4	4073,2	4325,6	3501,5
<i>Відсотків</i>										
Оплата праці	54,6	53,1	60,3	34,4	53,0	58,0	38,9	55,7	60,0	43,5
Доход від підприємницької діяльності та самозайнятості	3,5	5,37	6,2	4,6	6,8	7,2	5,7	4,5	4,9	3,5
Доходи від продажу сільськогосподарської продукції	7,8	5,3	0,8	17,2	3,8	0,5	13,2	3,0	0,3	10,6
Пенсії, стипендії, допомоги та субсидії, надані готівкою	23,3	27,8	25,1	35,0	28,8	26,7	34,7	29,7	27,9	34,8
Грошова допомога від родичів, інших осіб та інші грошові доходи	10,8	8,1	7,6	8,8	7,6	7,6	7,5	7,1	6,9	7,6

¹Узагальнено за джерелами: [243, с. 416, 366; 247, с. 408, 428, 478, 382].

² У розрізі міських поселень та сільської місцевості по регіону статистичні дані подаються з 2005 р.

Додаток Е

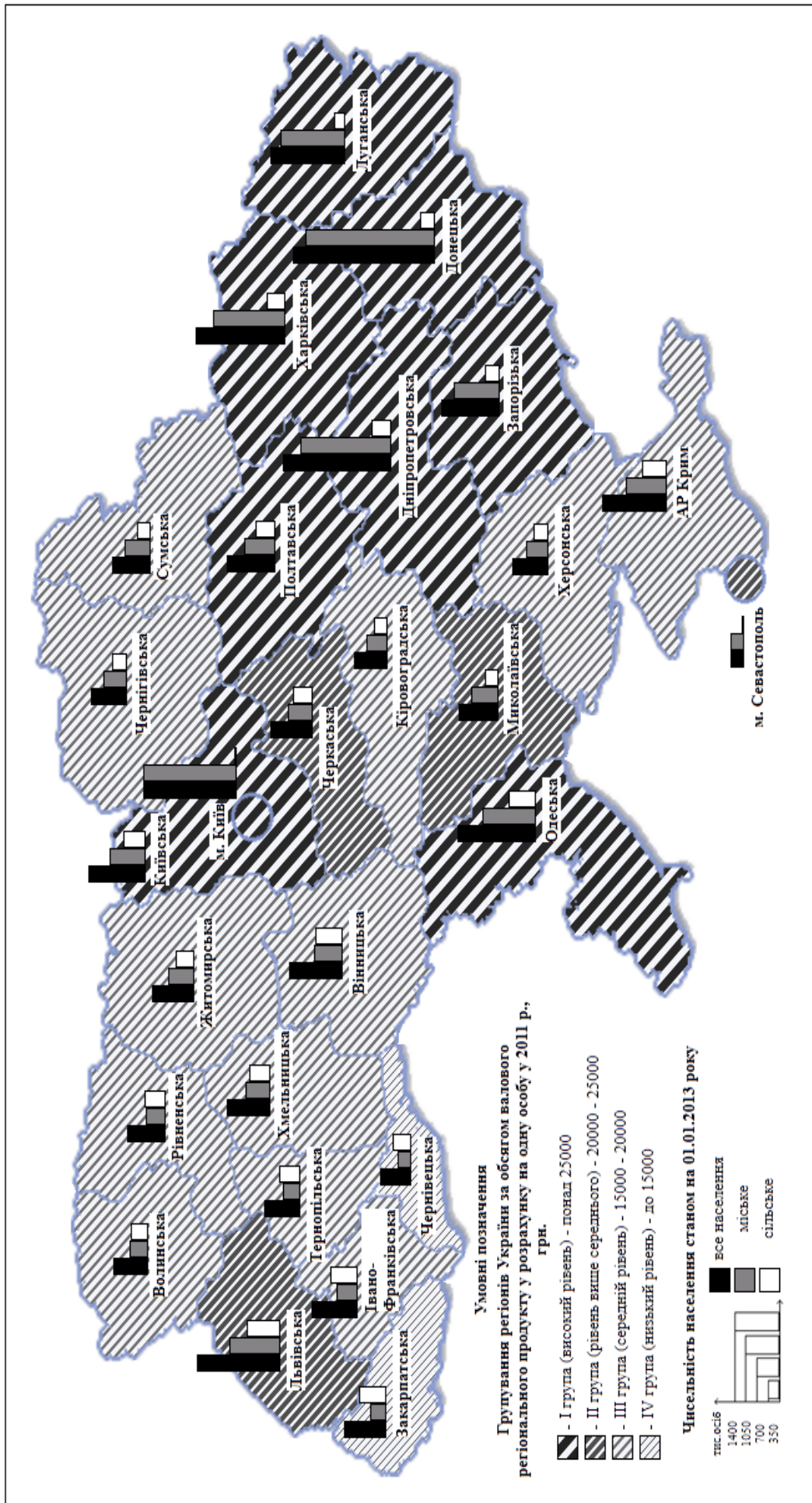

Рис. Групування регіонів України за рівнем економічного розвитку, чисельністю та структурою населення

Додаток Ж

**Результати SWOT-аналізу в розрізі функціонуючих потенціалів
Закарпатської області***

Природно-ресурсний потенціал	
1	2
<i>Сильні сторони</i>	<i>Слабкі сторони</i>
<ol style="list-style-type: none"> 1. Найвищі в Україні запаси лісових ресурсів та недеревних ресурсів рослинного походження; 2. наявність значної кількості мінеральних сировинних ресурсів; 3. високий рекреаційно-туристичний потенціал регіону; 4. наявність різноманітних запасів мінеральних джерел; 5. високий гідроенергетичний потенціал; 6. наявність різних ландшафтно-кліматичних зон; 7. багата флора і фауна, в т.ч. наявність унікальних видів, занесених у Програми захисту ЮНЕСКО. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Малоземелля; 2. незавершеність земельної реформи та агроекологічної оцінки земель сільськогосподарського призначення; 3. практична відсутність власних енергетичних ресурсів.
<i>Можливості</i>	<i>Загрози</i>
<ol style="list-style-type: none"> 1. Підвищення рівня використання мінерально-сировинної бази регіону, розробка нових родовищ корисних копалин; 2. можливість використання гідроресурсів в енергетичних цілях; 3. покращення координації, управління та відтворення лісових ресурсів; 4. забезпечення ефективного землекористування; 5. залучення інвестицій у реалізацію проектів розвитку сільських територій; 6. використання природно-ресурсного потенціалу у розвитку рекреаційно-туристичної сфери. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Нестабільність законодавчої та нормативно-правової бази щодо розвитку сільських територій; 2. нераціональне використання природних ресурсів; 3. руйнування природних ресурсів внаслідок паводків, зсувів, селей; 4. недостатній контроль за використанням природних ресурсів (несанкціонована вирубка лісів, використання кар'єрів, мисливство, рибальство); 5. порушення відтворення лісових ресурсів.

1	2
Людський потенціал	
Сильні сторони	Слабкі сторони
<ol style="list-style-type: none"> 1. Високий індекс розвитку людського потенціалу; 2. збереження позитивної динаміки народжуваності, середньої очікуваної тривалості життя; 3. сприятлива вікова структура населення; 4. сприятливий національний менталітет працелюбного селянина-господарника; 5. наявність економічно активного населення і значних резервів трудових ресурсів; 6. різноманітний етнічний склад населення, багатство культурної спадщини; 7. задовільний освітній рівень населення; 8. історично сформовані зв'язки з населенням прикордонних регіонів сусідніх країн. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Територіальні диспропорції у якості (освіта, кваліфікаційні навички тощо) та кількості трудових ресурсів; 2. звуження демографічної основи відтворення населення через соціальні чинники; 3. поширення непродуктивної самозайнятості та тіньового працевлаштування; 4. високий рівень зовнішньої міграції; 5. наявність осередків тривалого безробіття; 6. нижча середньонаціонального рівня забезпеченість освітньо-науковими установами та кадрами.
Можливості	Загрози
<ol style="list-style-type: none"> 1. Забезпечення демографічної стабільності шляхом підвищення стандартів життя; 2. підвищення культури населення щодо здорового способу життя; 3. підвищення якості трудового потенціалу за рахунок створення кваліфікованих робочих місць; 4. підвищення конкурентоспроможності населення шляхом досягнення високої якості освіти та інформаційного забезпечення; 5. системне формування культурно-мистецької сфери з використанням етнокультурних підходів; 6. використання ділового досвіду і якостей мігрантів у організації бізнесу. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Політична дестабілізація та неспроможність влади приймати узгоджені рішення на різних рівнях; 2. низькі державні соціальні стандарти (низька заробітна плата, невідповідний соціальний захист); 3. господарські ризики, які впливають на сферу соціально-демографічних і соціально-економічних відносин (інвестиційні, технологічні, підприємницькі); 4. маргіналізація населення, зниження рівня його реальних доходів; 5. відсутність доходів для забезпечення якості життя (освіта, охорона здоров'я, культура).

1	2
Економічний потенціал	
Сильні сторони	Слабкі сторони
<ol style="list-style-type: none"> 1. Розгалужена видова структура економіки; 2. випереджаючі темпи зростання валового регіонального продукту та валової доданої вартості; 3. наявність унікальних виробництв; 4. наявність підприємств малого та середнього бізнесу, які мають перспективу розвитку у сільгосппереробній, будівельній, транспортній, меблевій, деревообробній промисловостях; 5. висока інтенсивність сільськогосподарського виробництва; 6. високий рівень інвестиційної складової промислової продукції; 7. наявність достатньої сировинної бази для добувної, лісопереробної, окремих видів харчової та переробної промисловостей; 8. функціонування виробництв потужних транснаціональних компаній; 9. інженерно-комунікаційна доступність до європейських ринків; 10. активна зовнішньоекономічна діяльність суб'єктів господарювання; 11. розвинена телекомунікаційна інфраструктура; 12. інвестиційна привабливість регіону; 13. схильність населення до підприємництва; 14. доступ до порівняно дешевих джерел сировини та ресурсів, що підвищує конкурентоспроможність продукції. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Недостатня конкурентоспроможність виробництва; 2. низький рівень інноваційної діяльності; 3. неоптимальна структура промислового виробництва; 4. дрібнотоварність сільськогосподарського виробництва; 5. залежність виробництв від давальницької сировини; 6. недостатній рівень використання мінерально-сировинних ресурсів; 7. неефективна система розподілу лісосічного фонду; 8. дефіцит висококваліфікованих працівників інженерних та робітничих професій; 9. нерозвиненість агропромислової кооперації; 10. низький рівень агроінфраструктури; 11. низьке технологічне забезпечення сільського господарства; 12. незадовільний стан мереж та обладнання в енергозабезпеченні; 13. відсутність потужних будівельних компаній; 14. низький рівень впровадження енерго- та ресурсозберігаючих технологій.

1	2
Можливості	Загрози
<ol style="list-style-type: none"> 1. Розвиток нових виробництв у результаті реалізації інвестиційних проектів за рахунок повернення сприятливих режимів інвестиційної діяльності; 2. зацікавленість потенційних іноземних інвесторів у спорудженні об'єктів малої гідроенергетики; 3. державна фінансова підтримка проектів підвищення надійності енергозабезпечення східних районів області; 4. зростання кількості високотехнологічних інноваційно активних підприємств; 5. розвиток кластерів у сільському господарстві, харчовій, переробній, будівельній, туристично-рекреаційній галузях; 6. розвиток внутрішньорегіональної кооперації в обробній промисловості; 7. розвиток екологічно чистих виробництв; 8. посилення євроінтеграційних процесів у зв'язку з наближенням кордону ЄС, у т. ч. збільшення фінансування з фондів ЄС, зростання кількості робочих місць внаслідок перенесення в область виробничих потужностей іноземних компаній; приведення структури експорту до міжнародних стандартів. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Недосконалість законодавства у частині регулювання легкої, переробної (виноробство) промисловості, машинобудування і приладобудування (закінчений цикл виробництв); 2. збільшення конкуренції з боку національних та міжнародних центрів: ЄС (у сфері високих технологій), Угорщини, Польщі, Чехії (у харчовій галузі); 3. діяльність транснаціональних компаній в регіоні (репатріація прибутків); 4. ввезення контрабандної продукції; 5. нерозвиненість внутрішнього ринку, низька купівельна спроможність населення; 6. конкуренція з боку інших регіонів та країн; 7. нестабільна політична ситуація в Україні.
Рекреаційно-туристичний потенціал	
Сильні сторони	Слабкі сторони
<ol style="list-style-type: none"> 1. Традиційно провідна сфера діяльності регіону в Україні; 2. багаті природно-рекреаційні ресурси регіону: лікувальні мінеральні води, лісові, ландшафтні, гідрологічні, спелеоресурси, об'єкти природного заповідного фонду; 3. сприятливе географічне розташування області для залучення іноземних туристів; 4. позитивна динаміка розбудови матеріально-технічної туристично-рекреаційної бази (в т.ч. сучасного рівня); 5. багата історично-культурна спадщина; 6. наявність відповідного кадрового забезпечення, володіння жителями мовами сусідніх зарубіжних держав; 7. наявність унікальних туристично-рекреаційних продуктів (в т.ч. національні традиції та 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Відсутність затверджених в установленому порядку природних територій рекреаційного призначення, генеральних планів їх забудови і механізму освоєння територій; 2. низький рівень розвитку соціальної та виробничої інфраструктури в рекреаційно-туристичних центрах; 3. неоптимальна структура сезонних видів туризму; 4. недостатність системної організації інформаційно-рекламного забезпечення рекреаційного комплексу; 5. відсутність інформаційних центрів та центрів просування туристичних послуг; 6. недостатній рівень використання

<i>Продовження Додатку Ж</i>	
1	2
<p>промисли, фестивалі);</p> <p>8. наявність громадських організацій підтримки і розвитку туризму (в т.ч. сільського).</p>	<p>бальнеологічних курортів;</p> <p>7. непідготовленість сільських садиб до прийому туристів;</p> <p>8. нерозвиненість спільних для усього Карпатського регіону туристичних продуктів;</p> <p>9. недостатня кількість місць підвищеної комфортності для обслуговування туристів.</p>
<i>Можливості</i>	<i>Загрози</i>
<p>1. Вдосконалення законодавства щодо розвитку курортів, рекреаційних територій та туризму;</p> <p>2. створення при консульствах України за кордоном державних туристичних офісів;</p> <p>3. реалізація регіональної програми розвитку туризму та рекреації;</p> <p>4. зростання інвестиційних пропозицій щодо розбудови туристично-рекреаційних комплексів;</p> <p>5. потенційні низькозатратні можливості створення робочих місць у туризмі;</p> <p>6. розвиток окремих напрямів туристично-рекреаційної сфери (гірськолижний, сільський, тощо).</p>	<p>1. Недостатня нормативно-правова база для розвитку сільського туризму;</p> <p>2. погіршення екологічної ситуації, в т.ч. внаслідок впливу техногенних факторів;</p> <p>3. висока конкуренція з боку сусідніх регіонів та країн;</p> <p>4. зменшення інвестиційних пропозицій.</p>
Науково-технічний потенціал	
Сильні сторони	Слабкі сторони
<p>1. Наявність підприємств, що випускають високотехнологічну продукцію;</p> <p>2. високий рівень впровадження техніко-технологічних та інших інновацій у машинобудуванні, приладобудуванні, нових методик лікування у санаторно-курортних та лікувально-оздоровчих закладах;</p> <p>3. розвинена інституційна система навчання персоналу.</p>	<p>1. Низький рівень розвитку матеріально-технічної бази фундаментальних наукових досліджень;</p> <p>2. низький обсяг і рівень прикладних наукових досліджень і розробок, винахідницької та раціоналізаторської робіт, у т.ч. для потреб області;</p> <p>3. недосконала структура наукових і науково-технічних робіт;</p> <p>4. відсутність мереж науково-дослідних установ та господарюючих суб'єктів області, які б забезпечували цикл „наукова розробка – впровадження”;</p> <p>5. відсутність інноваційної інфраструктури;</p> <p>6. недостатня кількість дослідників і фахівців з науковим ступенем у</p>

1	2
	кадровому складі області; 7. висока залежність від коштів іноземних інвесторів.
Можливості	Загрози
<ol style="list-style-type: none"> 1. Розвиток нових наукоємних видів інноваційної економічної діяльності; 2. формування інноваційної інфраструктури, мереж науково-дослідних установ та господарюючих суб'єктів області, які б забезпечували цикл „наукова розробка – впровадження”; 3. зростання можливостей фінансування прикладних наукових досліджень і розробок у разі законодавчого забезпечення пільг на інноваційну діяльність; 4. використання можливостей співробітництва науково – дослідних секторів наукових установ області з фондами Європейського Союзу, у т.ч. співпраці з сусідніми-членами ЄС. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Висока конкуренція високотехнологічної та інноваційної продукції з боку розвинених країн; 2. недостатність державної підтримки наукової та інноваційної діяльності; 3. нестабільність законодавства стосовно інноваційно-інвестиційної діяльності; 4. міграція за кордон наукової еліти, активних та кваліфікованих кадрів.
Інституціональний потенціал	
Сильні сторони	Слабкі сторони
<ol style="list-style-type: none"> 1. Лібералізація підприємницької діяльності (створення єдиних реєстраційних та дозвільних офісів); 2. високий рівень ділової активності; 3. висока частка малого підприємництва у податкових надходженнях, виробництві товарів, робіт, послуг, зайнятості населення, господарюючих суб'єктах; 4. наявність ринкової інфраструктури; 5. визнання території пріоритетного розвитку, створення і функціонування СЕЗ "Закарпаття"; 6. високий рівень розвитку інституту власності; 7. розгалужена фінансово-кредитна мережа; 8. наявна мережа громадських інституцій підтримки розвитку регіону. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Високий рівень централізації; 2. слабка система корпоративного управління; 3. недостатня розвиненість місцевих фінансових структур; 4. несформованість кластерних систем; 5. недостатній рівень розвитку ринкової інфраструктури (технопарки, бізнес-центри, бізнес-інкубатори, фонди підтримки підприємництва); 6. недостатній розвиток фермерства.
Можливості	Загрози
<ol style="list-style-type: none"> 1. Формування розвиненої інфраструктури підтримки малого підприємництва на регіональному та місцевому рівнях; 2. формування кластерів; 3. залучення капіталу заробітчан через інститути підтримки малого бізнесу; 4. створення фондового ринку; 5. створення системи впливу громадянського суспільства на інституційну підтримку економіки, розвитку регіону; 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Нестабільність та непередбачуваність змін законодавства у частині оподаткування та господарської діяльності підприємницьких структур; 2. неспроможність приймати узгоджені рішення на різних рівнях влади; 3. підвищений рівень політичного ризику, що характеризується небезпекою чергового перерозподілу власності, частими змінами в керівництві всіх гілок влади;

1	2
<p>6. формування інституту вирівнювання економічних та соціальних можливостей;</p> <p>7. запровадження механізмів здорової конкуренції та поступової ліквідації тіньового сектору;</p> <p>8. налагодження ефективної співпраці з агентствами розвитку території та громадськими організаціями;</p> <p>9. застосування програмно – цільового підходу та інструментарію стратегічного управління для розвитку територій.</p>	<p>4. жорсткість та надмірна централізація системи державного управління та місцевого самоврядування;</p> <p>5. неузгодженість інтересів державного управління та місцевого самоврядування, або інтересів різних рівнів місцевого самоврядування (типу місто – сільська громада, сільська громада – сільська громада), котрі входять до однієї адміністративно–територіальної одиниці.</p>
Просторово-економічний потенціал	
Сильні сторони	Слабкі сторони
<p>1. Вигідне географічне положення;</p> <p>2. сприятливі кліматично-ландшафтні зони для розселення та відпочинку;</p> <p>3. просторовий баланс у розміщенні промислових та зелених зон;</p> <p>4. відносно розгалужена система транспорту та телекомунікацій;</p> <p>5. наявність спеціалізованих господарських територій;</p> <p>6. наявність досвіду зонування територій, принципів формування засад їх розвитку.</p>	<p>1. Складні умови проживання і господарської діяльності в гірській місцевості;</p> <p>2. недостатній рівень та територіальні диспропорції у забезпеченості соціальною та виробничою інфраструктурою, доступі до комунікацій, освітньо-культурних послуг;</p> <p>3. значна диференціація районів за рівнем ділової активності;</p> <p>4. низька якість транспортної інфраструктури;</p> <p>5. проблеми розвитку та обслуговування прикордонної інфраструктури;</p> <p>6. відсутність регіональної програми розвитку гірських територій, малих міст;</p> <p>7. відсутність просторового планування використання землі.</p>
Можливості	Загрози
<p>1. Розширення зовнішньоекономічних зв'язків регіону, розвиток транскордонного співробітництва;</p> <p>2. можливість прискореної інтеграції в європейські структури;</p> <p>3. залучення міжнародної технічної допомоги структур ЄС;</p> <p>4. вирівнювання територіального розвитку, зменшення диспропорцій.</p>	<p>1. Порушення принципів розселення (на природно-небезпечних територіях);</p> <p>2. високий ризик виникнення природних стихійних явищ, що створює небезпеку життєдіяльності населення;</p> <p>3. поглиблення депресивності окремих територій у зв'язку з обмеженістю фінансових ресурсів для їх підтримки.</p>
Екологічний потенціал	
Сильні сторони	Слабкі сторони
<p>1. Наявність унікального природного середовища;</p>	<p>1. Недосконалість системи моніторингу за станом довкілля;</p>

1	2
<ol style="list-style-type: none"> 2. наявність законсервованих і недоторканих екологічних систем; 3. відносно якісні поверхневі і підземні води; 4. порівняно велика кількість національних парків і заповідних територій; 5. порівняно незабруднене навколишнє середовище та відносно стабільна екологічна ситуація; 6. діяльність орієнтованих на дослідження навколишнього середовища неприбуткових організацій; 7. посилення уваги з боку обласних органів державної влади та місцевого самоврядування до екологічних проблем, поступове впровадження екологічного принципу в систему стратегічного планування та практику оперативного управління; 8. наявність регіональних та державних цільових природоохоронних програм, у т.ч. протипаводкових; 9. використання можливостей прикордонного співробітництва щодо вирішення спільних екологічних проблем. 	<ol style="list-style-type: none"> 2. зростання забруднення поверхневих вод внаслідок скидання неочищених стоків у водойми, що пов'язано з фізичною та моральною зношеністю водопровідно-каналізаційних систем, відсутністю асигнувань для їх утримання, ремонту та реконструкції; 3. недостатня насиченість водогосподарських систем захисними гідротехнічними спорудами; 4. незадовільний санітарний стан водоохоронних зон та прибережних смуг водних об'єктів, порушення природоохоронного режиму використання земель водного фонду (розорювання берегів, несанкціоноване видобування піску та гравію, влаштування стихійних сміттєзвалищ тощо); 5. відсутність достатньо потужної системи переробки та утилізації відходів виробництва та споживання; 6. невирішеність проблеми знешкодження та захоронення токсичних відходів; 7. збільшення викидів шкідливих речовин в атмосферу як стаціонарними, так і пересувними джерелами забруднення; 8. значні обсяги еродованих та ерозійно небезпечних земель; 9. порушення природного балансу за рахунок просторово нераціональної вирубки лісів; 10. розпорошеність лісового фонду серед різних лісокористувачів; 11. недосконалість системи обліку, збереження та відтворення рідкісних видів флори і фауни; 12. недостатній рівень екологічної культури господарюючих суб'єктів та населення.
Можливості	Загрози
<ol style="list-style-type: none"> 1. Соціально-економічна і екологічна збалансованість розвитку продуктивних сил; 2. активізація розвитку екологічно спрямованого підприємництва, зокрема в сфері комплексного використання ресурсів, переробки та утилізації відходів, альтернативної енергетики, зеленого 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Сейсмічність території, екологічно небезпечні екзогенні та ендегенні процеси (паводки, зсуви, селі, ерозії); 2. наявність потенційно небезпечних підприємств (газо-, нафтопроводи);

1	2
<p>туризму тощо;</p> <p>3. застосування енерго-, ресурсо- та природозберігаючих технологій, упровадження екологічних підходів у лісо-, земле- та водокористуванні;</p> <p>4. рекультивація та відновлення природних ландшафтів;</p> <p>5. поглиблення зв'язків між владними структурами та науковими установами в галузі екологічної безпеки та природокористування;</p> <p>6. поглиблення прикордонного співробітництва щодо вирішення спільних екологічних проблем.</p>	<p>3. транскордонне переміщення шкідливих речовин;</p> <p>4. неузгодженість національних законодавств різних країн у сфері охорони навколишнього середовища;</p> <p>5. невиконання міжнародних зобов'язань, міждержавних угод у сфері охорони навколишнього середовища українськими та зарубіжними суб'єктами;</p> <p>6. хронічне недофінансування державних, галузевих та регіональних екологічних програм, у т.ч. протипаводкових та протизсувних;</p> <p>7. територіальна нерівномірність техногенного навантаження.</p>

*Складено автором на основі джерел: [106; 250; 216].

Додаток 3

Реалізація інвестиційних проектів на території пріоритетного розвитку та у СЕЗ „Закарпаття” за видами економічної діяльності, тис. дол. США*

Види економічної діяльності	Територія пріоритетного розвитку (ТПР)				СЕЗ „Закарпаття”				Разом по ТПР та СЕЗ „Закарпаття”			
	передбачено проектами	надійшло з початку реалізації проектів	у т.ч. за 2009 рік	% до обсягів, передбачених проектами	передбачено проектами	надійшло з початку реалізації проектів	у т.ч. за 2009 рік	% до обсягів, передбачених проектами	передбачено проектами	надійшло з початку реалізації проектів	у т.ч. за 2009 рік	% до обсягів, передбачених проектами
По області	192187	77772	1226	40,5	258095	229660	27700	89,0	450282	307432	28926	68,3
Промисловість	170449	44270	673	26,0	246932	229051	27674	92,8	417381	273321	28347	65,5
переробна промисловість	36386	36767	673	101,0	246932	229051	27674	92,8	283318	192284	28347	67,8
виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	517	1390	-	268,9	-	-	-	-	517	1390	-	268,8
легка промисловість (текстильне виробництво, виробництво одягу, хутра та виробів з хутра)	267	267	-	100,0	-	-	-	-	267	267	-	100,0
оброблення деревини та виробництво виробів з деревини (крім меблів)	1100	1071	-	97,4	-	-	-	-	1100	1071	-	97,4
машинобудування (виробництво машин та устаткування, електричного, електронного, оптичного та транспортних засобів)	8061	7433	673	92,2	245204	228709	27674	93,3	253265	236142	28347	93,2
Інші галузі промисловості	26441	26606	-	100,6	1728	342	-	19,8	28169	26948	-	95,7
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	127263	497	-	0,4	-	-	-	-	127263	497	-	0,4
Діяльність готелів та ресторанів	288	17	-	5,9	-	-	-	-	288	17	-	5,9
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	-	-	-	-	7373	545	26	7,4	7373	545	26	7,4
Діяльність транспорту та зв'язку	5595	5595	-	100,0	3790	64	-	1,7	9385	5659	-	60,6
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	15855	27890	553	175,9	-	-	-	-	15855	27890	553	175,9

*Розраховано за джерелом: [224, с. 182, 186].

Г-13 Л. М. Газуда, В. Й. Ерфан, С. М. Газуда.

Сільський розвиток регіону: монографія / Л. М. Газуда, В. Й. Ерфан, С. М. Газуда.,
– Ужгород: Видавництво ФОП Сабов А. М., 2015. – 250 с.

**УДК 332.1(1-22)(477.87)
ББК 65.049(4УКР-43АК)6**

ISBN 978-617-7344-22-2

У монографії досліджуються сучасні теоретичні, методичні і прикладні аспекти сільського розвитку в умовах трансформаційних змін і поглиблення ринкових відносин. Обґрунтовано місце і роль сільського розвитку в соціально-економічному зростанні регіону. Досліджено функціональність сільських територій через сукупність їх властивостей, які безпосередньо впливають на забезпечення збалансованого розвитку і збереження екологічної чистоти цих територій, підвищення добробуту сільських мешканців. Відмічено, що основним видом економічної діяльності сільських територій є багатофункціональне сільське господарство, зокрема виробництво сільськогосподарської продукції і забезпечення продовольчої безпеки країни та її регіонів. Окреслено концептуальні засади забезпечення результативного сільського розвитку на перспективу з виокремленням завдань регіонального менеджменту у процесі формування стратегічних орієнтирів розвитку аграрної сфери.

Для спеціалістів, науковців, практиків, викладачів і студентів вищих навчальних закладів, коледжів аграрного і економічного профілю, працівників управлінських структур, державних органів влади, органів місцевого самоврядування.

Наукове видання

Сільський розвиток регіону

Монографія

Здано до набору: 01.10.2015 р. Підписано до друку: 27.10.2015 р.

Формат 60x84/16. Папір офс. Гарнітура Times New Roman.

Друк офс. Ум. друк. арк. 14,53. Обл.-вид. арк. 11,17.

Тираж 300 шт. Замовлення № 68.

Видавництво «Бреза».

м. Ужгород, вул. Університетська, 21/220. Тел./факс: (0312) 64-37-22

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4815 від 25.02.2015р.

Друк: ФОП Сабов А.М., тел.: 050-43-22-437